

7535
म. ग्रं. सं. ठाणें

विषय

विषय

सं. क्र.

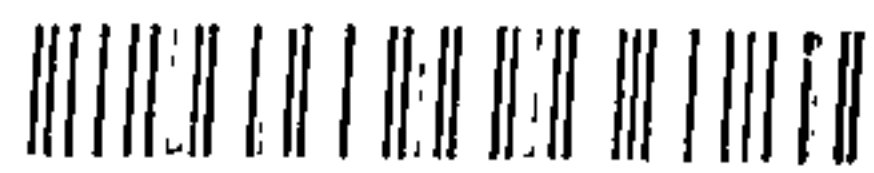
११६

म. ग्रं. सं. ठाणें

विषय

सं. नं.

११६

REFBK-0007142

म. ग्रं. सं. ठाणें

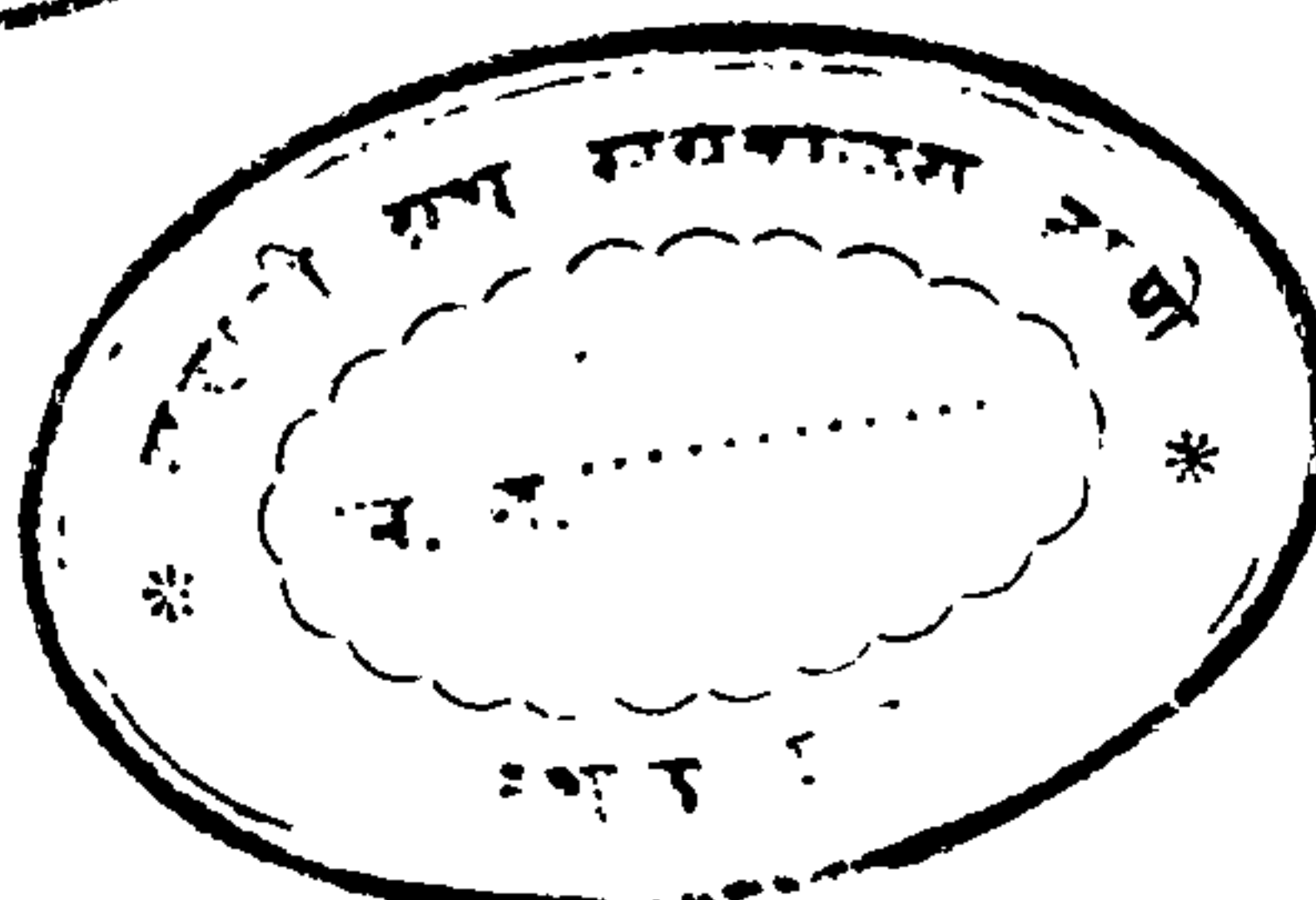
विषय

सं. नं.

११६

म. ग्रं. सं. ठाणें

१०१

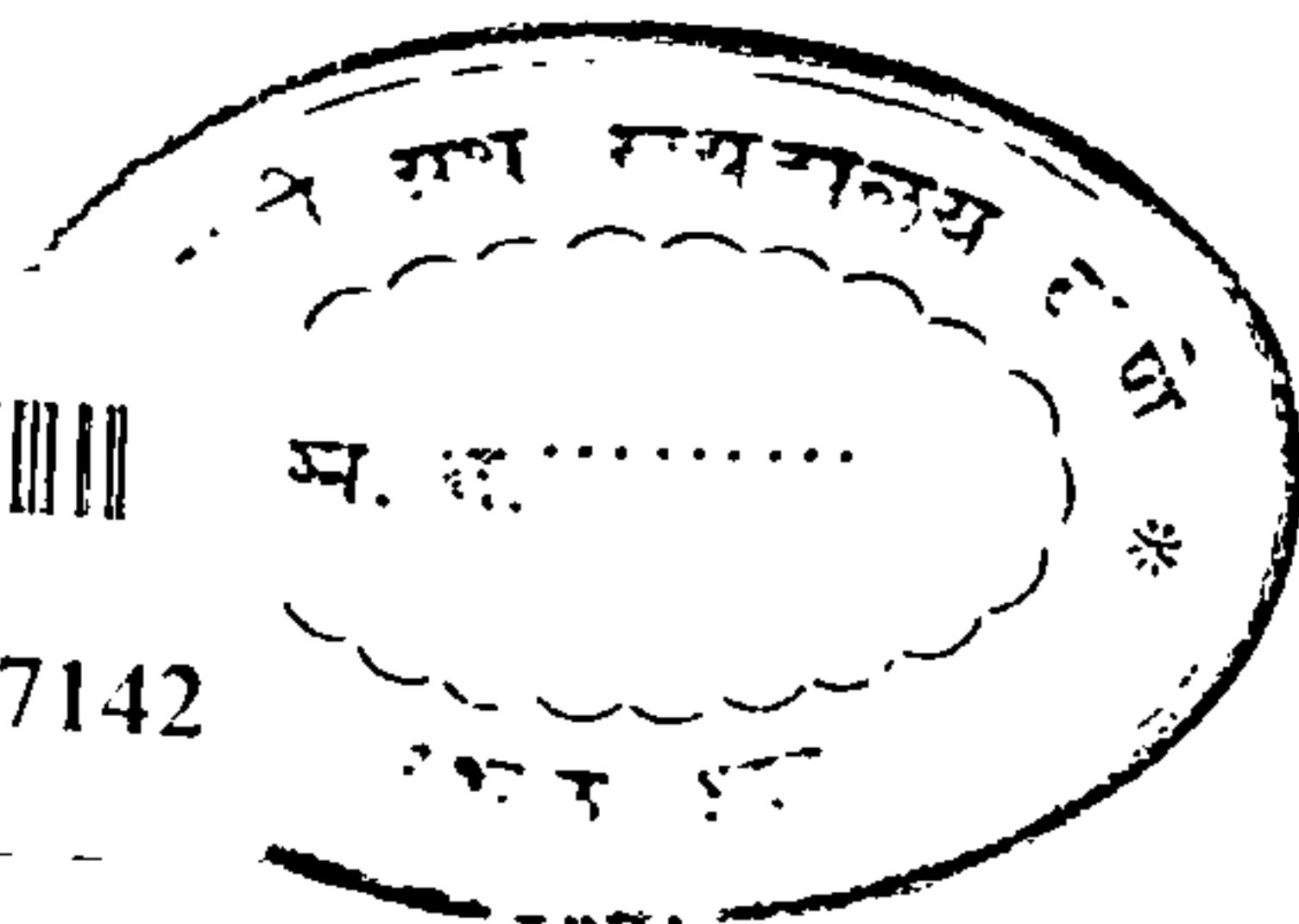

ग्रंथ मंडळ
मुंबई

“मी कां लिहितों?”

REFBK-0007142

प्रतिभा प्रकाशन, औरंगाबाद.

प्रकाशकः—

श्री. न. मा. कुळकर्णी
व्यवस्थापक,
प्रतिभाप्रकाशन, औरंगाबाद.

- सर्व हक्क लेखकांचे स्वार्धीन
- मुखपृष्ठावरील चित्र दलाल
- प्रथम मुद्रण १९४९

मुद्रकः—

श्री. जी. आर. अग्रवाल
प्रोप्रायटर,
जगन्नाथ प्रेस, औरंगाबाद.

प्रारंभी —

एखाद्या जिवावरच्या आजारांतून आपलें अपत्य बाहेर पडल्यावर जो आनंद व्हावा तसा आनंद प्रतिभा प्रकाशनाचें “मी कां लिहितों ?” हें दुसरें पुष्प वाचकांच्या हातीं देतांना आम्हांस होत आहे. ह्या पुस्तकाच्या मुद्रणास सुरुवात होऊन आज उणींपुरीं दोन वर्षे होत आहेत. मुद्रण चालूं असतांना हैद्राबाद संस्थानांतील राजकीय परिस्थिति सारखी चिघळत जाऊन मुद्रणकार्यांत बरेच अडथळे निर्माण झाले. मानवी जीवितच जेथें अशाश्वत ठरलें तेथें त्यावर आधारलेल्या संस्था व अंगीकारिलेलें कार्य स्थगित करण्याचा प्रसंग यावा यांत आश्चर्य नाही. मुद्रणस्वातंत्र्यावरील तत्कालीन बंधनें, इतरत्र कोठेंहि पुस्तक छापण्याची अशक्यता, कागदावरील नियंत्रण व मराठवाड्यांतील अल्प व जीर्ण मुद्रणसामुग्री यांचा विचार करतां पुस्तकांत राहिलेल्या उणीवा वाचकांच्या सहानुभूतीनें व आपलेपणानें भरून निघतील असा विश्वास वाटतो.

या पुस्तकांत संग्रहित असलेलीं सर्व भाषणें औरंगाबाद नभोवाणी केंद्रावरून ध्वनिक्षेपित करण्यांत आलीं आहेत. केन्द्राधिकारी, व मराठी विभागाचे प्रमुख श्री. वा. रा. कान्त यांच्या कृपेनें तीं प्रकाशित करण्याची संधि मिळाली आहे याबद्दल आम्ही त्यांचे अत्यंत ऋणी आहोंत. तसेंच ज्या सहृदय साहित्यिकांनीं आपआपलें लिखाण विनामूल्य प्रकाशित करण्याची आम्हांस परवानगी दिली याबद्दल आम्ही त्यांचे अत्यंत आभारी आहोंत. कांहीं नामवंत साहित्यिकांचे या विषयावरील विचार या संग्रहांत समाविष्ट करण्याच्या कामीं, प्रयत्न करूनहि, यश आलें नाही याबद्दल खेद वाटतो.

विविध व्यवसाय मार्गे असतांनासुद्धां आमच्या विनंतीस मान देऊन आचार्य अत्रे यांनीं सवड काढून या पुस्तकास प्रस्तावना लिहून दिली याबद्दल, आम्ही त्यांचे अंतःकरणपूर्वक आभार मानतो.

१५ ऑगस्ट

१९४९

औरंगाबाद.

न. मा. कुळकर्णी

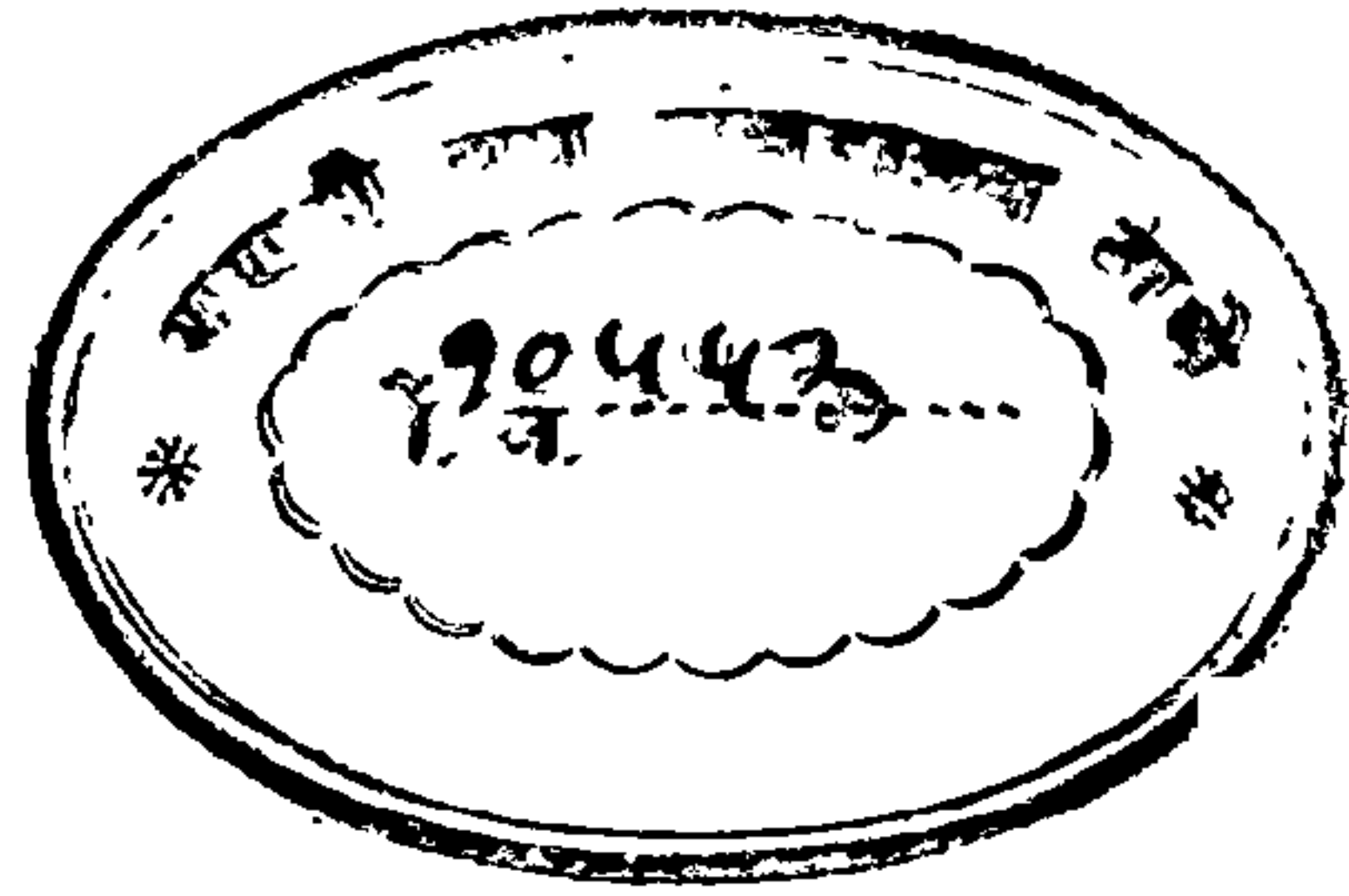
व्यवस्थापक

प्रतिभा प्रकाशन, औरंगाबाद.

अनुक्रमणिका

मी कां लिहितों ?

१ श्री. न. चिं. केळकर	१
२ आचार्य काका कालेलकर	९
३ श्री. मामा वरेरकर	१७
४ श्री. प्रा. न. र. फाटक	२६
५ श्री. चिं. वि. जोशी	३६
६ प्रा. ना. सी. फडके	४६
७ श्री. वि. स. खांडेकर	५३
८ राजकवि यशवंत	६२
९ श्री. अभिल	६९
१० श्री. य. गो. जोशी	७९
११ श्री. पु. य. देशपांडे	८७
१२ श्री. दिवाकर कृष्ण केळकर	९६
१३ सौ. कुसुमावतीबाई देशपांडे	१०४
१४ श्री. अनंत काणेकर	११२
१५ श्री. प्रभाकर पाध्ये	११९
१६ श्री. बा. सी मढेकर	१२९
१७ प्रा. श्री. के. श्रीरसागर	१३८
१८ सौ. कमळाबाई टिळक	१४५
१९ सौ. संजीवनी मराठे	१५३
२० श्री. कुसुमाग्रज	१६०

साहित्यसम्राट न. चिं. कलकर
यांच्या
पुण्यस्मृतीस

तुम्ही कां लिहितां ?

‘ कां हो, तुम्ही कां लिहितां ? ’ असें महाराष्ट्रांतल्या लेखकांना आजपर्यंत कोणी विचारलें नव्हते. लेखकांनीं लिहावयाचें आणि वाचकांनीं तें वाचायाचें (बहुधा, वाचायचेंच नाही !) असा खाक्या आजपर्यंत चालूं होता. आपण कां लिहितो याचा लेखकांनींहि कधीं विचार केला नव्हता आणि हे लोक कां लिहितात याची वाचकांनींहि पण कधीं पंचाईत केली नव्हती. जगांतले अनेक व्यवहार जसे आंधळेपणानें चाललेले असतात तसा शब्दसृष्टीमधला हाहि उद्योग आतांपर्यंत बिनबोभाट चालूं होता. शेवटीं महाराष्ट्रांतल्या लेखकांना हा प्रश्न औरंगाबादच्या नभोवाणीनें विचारला. फार चांगली गोष्ट झाली. असा प्रश्न यापूर्वीच आमच्या लेखकांना कोणीतरी विचारायलाच पाहिजे होता. हा प्रश्न दिसायला दिसतो बावळटासारखा. पण तसा तो नाही. त्यांत मोठी मखली आहे. तो विचारणाऱ्याच्या मनांतली भावना काय आहे हें कळणें कठीण आहे. ज्याला हा प्रश्न केला जातो त्या लेखकाच्या लायकीवरूनच प्रश्नकाराच्या मनांतली भावना कोणती आहे तें समजूं शकते अशी यांत मौज आहे. जातिवंत लेखकाला आपण असा प्रश्न केला तर त्यांत आपली नम्रता आणि जिज्ञासा प्रकट होते. आणि भिकार लेखकाला आपण हाच प्रश्न विचारला तर त्यांत आपली चीड आणि संताप व्यक्त होतो. पण त्याचबरोबर ह्यांत दुसरी मोठी गंमत अशी आहे कीं, प्रश्नकार कोणत्या भावनेनें हा प्रश्न विचारीत आहे हें एकदम लेखकांच्या ध्यानांत येत नाही. आणि सामान्य लेखकाच्या तर तें कधींच लक्षांत येण्यासारखें नाही. केवळ हा प्रश्न विचारल्यानेंच आपल्या लेखनाचा फार मोठा गौरव झाला असा त्याचा (गैर) समज होतो आणि त्या भरांत तो अशीं कांहीं उत्तरें देऊं लागतो कीं,

आपलें हंसता हंसता पोट दुखून येते. औरंगाबाद नभोवाणीने महाराष्ट्रांतल्या वीस लेखकांना “ तुम्ही कां लिहितां ? ” हा प्रश्न केवळ त्यांना ‘ वन-विण्या ’ च्या हेतूने विचारलेला आहे असे मी सुळीच म्हणत नाही. तसे मी कसे म्हणूं ? या वीस लेखकांपैकीं सर्वच लेखक असामान्य प्रतिभेचे आणि कर्तृत्वाचे आहेत, असे नाही. पण त्यांपैकीं बहुतेकजण वाङ्मयाच्या ह्या ना त्या क्षेत्रांत पुष्कळच नांवाजलेले आहेत. असे जरी असले तरी प्रत्येकाच्या प्रतिभेत किंवा कर्तृत्वांत कांहीं ना कांहीं तरी उणेपणा हा असतोच. त्यामुळे ‘ तुम्ही कां लिहितां ? ’ या चमत्कारिक प्रश्नाला उत्तर देतांना त्याच्या बुद्धीचा मोठा गंमतीदार गोंधळ उडून गेलेला आहे. वन्याच जणांना हा प्रश्नच सुळी कळला नाही. ‘ तुम्ही कां लिहितां ? ’ या प्रश्नाला उत्तर देण्याऐवजी ‘ तुम्ही कसे लिहितां ? ’ किंवा ‘ तुम्ही केव्हापासून लिहितां ? ’ या प्रश्नालाच त्यांनी उत्तर देऊन टाकलेली आहेत. कोर्टीत पहिल्यानेच येणारा खडबळ साक्षीदार जसा वकीलाच्या प्रश्नाने गांगरून जातो आणि त्या प्रश्नाला उत्तर देण्याच्या ओघांत इतर गैरलागू गोष्टी सांगून जसा मोकळा होतो तशी कांहीं लेखकांची या प्रश्नाला उत्तर देतांना स्थिति झाली आहे. कांहीं लेखकांनी तर हा प्रश्न विचारणावरच प्रतिप्रश्नांची उलट पैर झाडलेली आहे ? सूर्य कां उगवतो ? फुलें कां फुलतात ? पाऊस कां पडतो ? कोंबडी कां अंडी घालते ? एका सरळ प्रश्नाला उत्तर देण्याची ही अजब तऱ्हा फक्त लेखकांच्या दुनियेंत आढळेल. व्यवहारी माणसांच्या सृष्टीत आढळणार नाही. एकंदरीत ‘ तुम्ही कां लिहितां ? ’ या साध्या प्रश्नाला उत्तर देतांना महाराष्ट्रांतल्या आमच्या लेखकांनी खूपच मौज उडवून दिली आहे. म्हणून हें पुस्तक वाचतांना वाचकांची बोधाबरोबर करमणूकहि भरपूर होणार आहे. मामा वरेरकर म्हणतात, “ हा मला लहानपणापासूनचा रोग आहे. तो अभ्यासाने वाढलेला आहे आणि तो मेरेपर्यंत तसाच राहणार ! ” हा ‘ रोग ’ आपल्याला कसा झाला ह्याचे मामांनी इत्थंभूत वर्णन केलेले आहे पण तो

त्यांना कां झाला ह्याची त्यावरून कल्पना येत नाही. हिंदुस्थानांत प्रवास केल्याने आपल्याला लेखनांत ‘ अखिल भारतीय दृष्टि ’ प्राप्त झाली हे मामांनी दिलेलें उत्तर महाराष्ट्राच्या विनोदी वाङ्मयांत अमर झाल्या-वांचून राहणार नाही.

चिंतामणराव जोशी म्हणतात की “ माझ्या हाताला एक प्रकारची खाजच सुटते. ती शमविण्याकरितां मी लिहायला सुरुवात केली. ” प्रा. फडके म्हणतात की, “ लोक वाचतात म्हणून मी लिहितों. लोकांसाठीं मी लिहितों. ” एखाद्या माणसाला जर आपण विचारलें की, “ कायरे, तूं प्रवास कां करतोस ? ” त्या प्रश्नाला, “ प्रवासाचीं साधनें आहेत म्हणून मी प्रवास करतो. जी. आय. पी. कंपनीसाठीं मी प्रवास करतो ” असें त्यानें उत्तर द्यावें तशापैकी प्रा. फडक्यांचें हे उत्तर आहे. त्यावरून मूळ प्रश्नासंबंधी त्यांचें मनोगत काय आहे हे जरी कळत नाही तरी त्यांचा स्वभावधर्म कसा आहे याचा उत्तम बोध होतो. प्रा. न. र. फाटक यांनी आपलें सरळ उत्तर देऊन टाकलें आहे की, “ वर्तमानपत्राच्या कचेरींत खड्डेवाशी करणें हा व्यवसाय आपण पत्करला म्हणून लिहूं लागलों. ” केळकर आणि खांडेकर हे दोघे निरनिराळ्या हेतूसाठीं निरनिराळे लेखन करतात. केळकर म्हणतात, “ कांहीं लिखाण मी आनंदाकरतां लिहितों. कांहीं डोक्यांत नाचणाऱ्या ‘ भूतां ’ ना गाडण्यासाठीं लिहितों. आणि प्रस्तावना, अभिप्राय वगैरे लिखाण मी भिडेखातर लिहितों. ” खांडेकर म्हणतात, “ चित्रपट मी पोटाकरतां लिहितों. गोष्टी आनंदासाठीं लिहितों. आणि कादंबऱ्या ध्येयासाठीं लिहितों. ” आपण कां लिहितो याबद्दल प्रत्येक लेखकानें केलेली कारणमीमांसा थोड्याफार प्रमाणानें वेगवेगळी असली तरी आपण आंतरिक तळमळीमुळे लिहितो, आत्माविष्कारासाठीं लिहितो किंवा त्यामुळे एक प्रकारचा ब्रम्हानंद प्राप्त होतो म्हणून लिहितो असेंच सर्वांचें सारखें म्हणणें आहे. असें असूनही कालेलकर,

अनिल, य. गो. जोशी, प्रभाकर पाध्ये आणि क्षीरसागर ह्यांनी या प्रश्नाला दिलेली उत्तरे वैशिष्ट्यपूर्ण आणि चिंतनीय आहेत. 'जितक्या म्हणून प्रवृत्तीत भाग घ्यावा, सेवावृत्तीमधून जितक्या म्हणून ऊर्मि उठाव्या ! त्या सर्वांचे अवसान सरतेशेवटी तद्विषयक लेखांतच होते', ह्यांत कालेलकरांच्या जीवनाचे उदात्त तत्वज्ञान प्रकट झाले आहे. 'जीर्ण जगाच्या अमानुष अर्थव्यवस्थेच्या संस्कृतीला माझे मन विटले आहे. तीविषयी माझ्या मनांत त्वेष भरला आहे. नव्या जगाची मला ओढ लागली आहे. म्हणून मी लिहितो. इतर दुसरे मी काय करणार ?' हे 'अनिला'चे उत्तर त्यांच्या असामान्य प्रतिभेला सर्वस्वी शोभणारे असेच आहे. 'जेथे जेथे मला 'माणूस' दिसतो तेथे तेथे माझी लेखणी धांवते. माणूसकीचा शोध करण्यासाठी मी लिहितो' हे 'य. गो.' यांचे उत्तर त्यांच्या लेखनाचे सारसर्वस्व आहे हे त्यांच्या साहित्याशी परिचित असणाऱ्यांना सांगावयास नकोच. 'कोंकणाच्या सौंदर्यावरील आपल्या अपरंपार प्रेमासुळे आपण लिहितो', हे प्रभाकर पाध्ये यांचे उत्तर खरोखरच पाश्चात्य देशांतील एकाद्या महाकवीला शोभण्यासारखे आहे ! फार काव्य भरले आहे या उत्तरांत ! क्षीरसागर हे स्वतःला सौंदर्यवादाचे रखवालदार समजतात. अरसिक आणि मूर्ख लोकांपासून जगांतल्या सौंदर्यदृष्टीचे संरक्षण करणे हे आपले जीवितकार्य आहे असे ते मानतात आणि त्याप्रीत्यर्थ ते आपला जीवहि घायला तयार आहेत ! क्षीरसागर हे एक अत्यंत प्रामाणिक आणि विलक्षण तळमळीचे लेखक आहेत हे मला माहित आहे म्हणून, नाहींतर त्यांच्या भूमिकेची मी थोडीशी थट्टा केली असती. तथापि, क्षीरसागरांनी पत्करलेली भूमिका ही मराठी वाङ्मयांत तरी अभिनव आहे यांत मुळीच शंका नाही.

'तुम्ही कां लिहितां ?' हा प्रश्न केवळ मानसशास्त्राचा नसून तो ध्येयवादाचा आहे. ही गोष्ट फार थोड्या लेखकांच्या लक्षांत आलेली

आहे. तुम्ही आपल्या आयुष्यांत पहिल्यानें लेखनाला सुरुवात कशी केली हें जाणून घेण्याचा ह्या प्रश्नाचा आशय नाही. कोणी कशी कां सुरुवात केली असेना ! पण जाणीवेच्या अवस्थेला येऊन पोहोचल्यानंतर लेखक कां लिहितो हें प्रश्नकाराला जाणून घ्यावयाचें आहे. आत्माविष्कारासाठीं मी लिहितों किंवा मला त्यांत ब्रह्मानंद वाटतो म्हणून मी लिहितों या म्हणण्यांत कांहींच अर्थ नाही. काय तुम्हांला प्रकट करावयाचें आहे ? कशासाठीं तें प्रकट करावयाचें आहे ? त्याच्यावाचून कांहीं समाजाचें अडलें आहे का ? तुम्हांला तुमच्या लेखनामुळे आनंद वाटत असेल ! पण इतरांना तें वाचून तसा आनंद वाटतो का ? त्या आनंदाचें उद्दिष्ट काय ? अशा अनेक शंका लेखकांच्या उत्तरांमधून निर्माण होतात. त्यांचा उलगडा कांहीं कोणी केलेला नाही. कसें कां असेना, औरंगाबाद नभोवाणीनें ‘ तुम्ही कां लिहितां ? , हा मार्मिक प्रश्न विचारून महाराष्ट्रांतल्या लेखकांना त्यासंबंधी विचार करावयाला लावले ही कांहीं लहानसहान गोष्ट नाही. याचा झाला तर एकच उपयोग होईल. आजपर्यंत ‘ आपण कां लिहितो ’ याबद्दल कसलाहि विचार न करतां जे लेखक लिहित आले असतील, ते यापुढें लेखणी उचलतांना अगोदर या प्रश्नाचा विचार करतील ! असें जर होईल तर साहित्यावर केवढें उपकार होतील बरें ! त्यामुळे पुष्कळसे लेखक कमी लिहूं लागतील आणि प्रत्यहीं भरमसाटपणें प्रसिद्ध होणारें लिखाण वाचण्याचें (किंवा टाळण्याचें) संकट तरी वाचकांवर ओढवणार नाही !

मुंबई
१ मे १९४९ }

प्रल्हाद केशव अत्रे.

प्रतिभाप्रकाशन, औरंगाबाद.

प्रकाशित

१ “रुद्रवीणा”

[कवि कान्त यांच्या भावगीतांचा अभिनव संग्रह]

२ “मी कां लिहितो ? ”

[नामवंत साहित्यिकांनी आपल्या लेखनप्रेरणेची केलेली कारणमीमांसा]

आगामी

१ आम्ही रानटीच आहोंत

(श्री. कृष्णचंद्र यांच्या अनुवादित कथा)

२ आशिया (काव्य) कवि कान्त

३ शततारका (काव्य) कवि कान्त

४ अग्निपथ (काव्य) कवि कान्त

मी कां लिहितों ?

१

श्री. न. चिं. केळकर.

पृथ्वीवर असूर्यपश्य असें कांहीं नाहीं. त्याप्रमाणें मराठी साहित्यांत देखील 'अ - केळकरंपश्य' असा एकहि लेखनप्रांत उरला नाहीं, असें श्री. न. चिं. उर्फ तात्यासाहेब केळकरांसंबंधींहि निश्चयानें म्हणतां येईल. मराठी वाङ्मयाचा एक कालखंड त्यांच्या कर्तृत्वानें अंकित झाला आहे. श्री. केळकरांचा अफाट लेखनविस्तार पाहून, कांहीं टीकाकारांना त्यांच्याबद्दल असें म्हणण्याचा मोह होतो कीं, "त्यांच्या नसांत रक्ताऐवजीं शई वाहते व त्यांच्या बोटांना नखा-ऐवजीं टांकाच्या निंबा आहेत ! " जवळ जवळ अर्धशतक आपल्या विपुल व विविध लिखाणानें अखिल महाराष्ट्राला रिझविणाऱ्या व विचारप्रवण करणाऱ्या अशा एका अग्रगण्य व कृतकार्य लेखकाचें हृद्गत या भाषणांत पहिल्यांदांच प्रगट होत आहे. या प्रश्नासंबंधीं बोलतांना स्वतः तात्यासाहेब केळकर म्हणतात, "वयानें व परिस्थितीनें मी आतां उरल्या जन्मांत कागदाला टांक न लाविला तरी चालेल, असें असतांहि मी लिहितों", मग तें कां ? आणि या प्रश्नाचें उत्तर ते स्वतःच देतात. या उत्तरांत त्यांचा विशाल अनुभव व लेखकाच्या मनोभूमिकेचें मार्मिक विश्लेषण, यांचा सुंदर संगम तर आहेच; पण त्याबरोबरच त्यांत त्यांच्या दीर्घ वाङ्मयतपस्येचें सुंदर चांदणेंहि वाक्यांवाक्यांतून चमकतांना दिसतें !

या प्रश्नाचें उत्तर अगदीं प्रथमच तोंडाला येतें तें असें कीं, “ मला लिहितां येतें म्हणून मी लिहितों. ” - परंतु हें उत्तर एका अर्थानें खरें असलें तरी अपुरें व आडमुठें वाटण्यासारखें आहे. हें उत्तर खरें या अर्थानें आहे कीं, लिहितां येणें ही लिहिण्याची पहिली अनिर्वाह्य अटच ठरते. कारण मनांत कितीहि लिहावयाजोगें असलें व तें लिहिण्याची इच्छा झाली असली, तरी लिहितां नच आलें तर मनांत लिहिण्याची इच्छा असून काय उपयोग? मुक्या माणसाला बोलावेंसें वाटतें पण बोलतां येत नाहीं; बहिऱ्या माणसाला ऐकावेंसें वाटतें पण ऐकतां येत नाहीं; पांगळ्याला धावावेंसें वाटतें पण धावतां येत नाहीं. म्हणजे क्रियेच्या इच्छेपेक्षा क्रिया करण्याची पात्रता ही अधिक महत्वाची ठरते. मीं असे अनेक बुद्धिमान स्नेही पाहिलें आहेत कीं, ते लिहितील तर वाङ्मयांत चांगली भर घालतील, अशा खात्रीनें मी त्यांना लिहा म्हणतो. पण अंगीं पात्रता असतां, त्यांच्या हातून तें होत नाहीं. सामान्य लोकांत दोन प्रकार मला आढळतात. एक असें कीं, त्यांनीं लेखनाचा प्रयत्न केला तरी तो त्यांना खरोखर साधणार नाही. पण दुसरे असें कीं, त्यांनीं लेखनकलेसंबंधीं अशी कांहीं उच्च कल्पना मनानें करून ठेविलेली असते कीं, त्या कल्पनेला उतरेल, असें आपल्या हातून लिहिणें होणारच नाही, अशा न्यूनगंडाची निष्कास बाधा त्यांना झालेली असते. म्हणजे हा त्यांचा न्यूनगंड कांहीं प्रयत्नानें काढून टाकतां आला, त्यांचा आत्मविश्वास वाढवितां आला, तर ते कदाचित लिहितील व लिहितील तें चांगलें लिहितील. मी हें

म्हणतों याचें कारण असें कीं, लिहितां येणें ही खरोखरच फार मोठीशी कला नाही. पण हें केव्हां? तर त्या लेखनाचा विषय त्या लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वाशी जुळतां असेल, तेव्हां. याचें उलटसुलट उदाहरणच घेऊं. अशिक्षित माणसाला जर तत्वज्ञान विषयावर लिहावयास सांगाल तर तो काय लिहूं शकेल? पण त्याला आपलें आत्मचरित्र किंवा जीवनविषयक अनुभव लिहावयास सांगितले तर ते तो खचित लिहूं शकेल. कै. लक्ष्मीबाई टिळक कितीशा 'सुशिक्षित' होत्या? परंतु त्यांनीं अगदीं येईल तसें आत्मचरित्र लिहिलें. तें वाङ्मयांत श्रेष्ठ श्रेणींत गणलें गेलें. आणि खरोखर जी एक म्हण आहे कीं, "प्रत्येक मनुष्याला प्रयत्न केल्यास एकतरी पुस्तक लिहितां येईल," ती म्हण खरी आहे. होतें काय कीं, हातांत टांक साई येऊन कागदावर अक्षरें उतरविणें, हेंच तंत्र मुळांत इतकें अवघड ठरतें कीं, त्यांतून मनुष्य उत्तर्णिच होऊं शकत नाही. लेखनाचा परिचय नसल्यानें तो कंटाळतो. पण समजा, त्याला, "तूं नुसता बोलत जा, लिहिण्याचें काम मी करतो" असें म्हणणारा कोणी भेटला तर त्याच्या या श्रमविभागानें एखादा ग्रंथ सहज लिहून होईल. ज्यांनीं एक ओळ कधीं कागदावर लिहिली नाही, असें काहीं लोक तोंडानें बोलूं लागले म्हणजे त्यांची रसवंती अशी खुलते कीं, ऐकत राहावेसें वाटतें, हें मी पुष्कळ वेळां अनुभवलेलें आहे. लिहिण्यांतला जो मुख्य मोठा महत्वाचा भाग—म्हणजे मजकूर—तो त्याच्याकडून पार पडूं शकतो. दुसरा जो गौण म्हणजे प्रत्यक्ष लेखनाचा, व अर्थात् शुद्धलेखनाचा—तो त्याच्या हातून

पार पडत नाहीं, इतकेंच काय तें.

आणि हें इतकें सांगून झालें म्हणजे मग “ मी कां लिहितों” ? याचें दुसरें उत्तर सांगण्यास मार्ग मोकळा होतो. “ मला लिहावयाला येतें म्हणून मी लिहितों, ” हें जें उत्तर एरवीं आडमुठेपणाचें व कदाचित उदामपणाचें वाटण्यासारखें आहे, तें वरील विवेचन लक्षांत घेतलें असतां, तसें वाटणार नाहीं. आतां दुसरें उत्तर असें कीं, मला येत असलें तरी, लिहिण्याची इच्छा होते म्हणून मी लिहितों. मग प्रश्न हा कीं, लिहावयाची इच्छा कां होते? ती एकाला कां व्हावी व दुसऱ्याला कां होऊं नये? या प्रश्नाचें उत्तर देणें सोपें नाहीं. उत्तर देतां येईल तें हेंच कीं, हा मनुष्यस्वभावाचा भेद आहे. आणि या स्वभावभेदाप्रमाणें तें घडतें किंवा घडत नाहीं, पैकीं घडतें याचें कारण सांगितलें म्हणजे न घडतें याचें कारण सांगवें लागत नाहीं. घडतें याचें कारण हें कीं, लिहिणें हा आत्म्याच्या आविष्काराचा एक प्रकार आहे; आणि कांहीं लोकांना हा आविष्कार प्रिय असतो. आपण पाहतोंच कीं, आपलें तोंड आरशांत दिवसांतून दहादां पाहण्याची संवय असणारे लोक आहेत, व याच्या उलट घरीं आरसा असूनहि, ज्यांना त्यांत आपलें तोंड पाहण्याची इच्छा सहासहा महिनेहि होत नाहीं, असेंहि लोक असतात. आरशांत स्वतःचें तोंड पाहणें, हा आत्माविष्काराचा अत्यंत क्षुद्र प्रकार झाला. परंतु यापेक्षां चांगले, वरच्या प्रतीचेहि आत्माविष्काराचे प्रकार आहेत. उदाहरणार्थ, अंगीं असलेली कोणतीहि चांगली कला प्रगट करणें, हा आत्माविष्कारच होय. आणि तो

मला विचारलेल्या प्रश्नाचीं बहुतेक उत्तरे आलीं आहेत. आणि खरोखर तसला प्रश्न मलाच विचारणें एक प्रकारें योग्य होईल. कारण वयानें व परिस्थितीनें मी आतां उरल्या जन्मांत कागदाला टांक न लावला तरी चालेल, असें असतांहि मी लिहितों. म्हणून तो प्रश्न मलाच विचारणें योग्य. उलट, असे किती तरी लेखक आहेत कीं, ज्यांना तो प्रश्न विचारण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. कां कीं, कारण नसतां लिहिणाराचेंच उत्तर अधिक मूलभूत ठरेल. इतर लेखांत (१) कोणी लिहिण्यास शिकण्याकरितां लिहितात. (२) कोणी केवळ उदरनिर्वाहाकरितां लिहितात. त्यांत त्यांना स्वतःच्या मनाचा आनंद नसतो. (३) कोणी उदरनिर्वाहाकरितां लिहितातच, पण त्याबरोबर त्यांना त्या लेखनांतून आनंदहि लाभतो. (४) कोणी द्रव्यप्राप्तीकरितां न लिहितां केवळ आनंदाकरितां लिहितात. (५) कोणाला लेखनांत आनंद लाभतो, परंतु तो आनंद कलाविलासाचा नसून मतप्रतिपादनाचा असतो. मतप्रतिपादन हें साध्य व लेखन हें त्याचें साधन म्हणून ते लिहितात. (६) मात्र यांहीपेक्षां एक वरचा वर्ग मी मानतो. तो, केवळ जगाला कांहींतरी उच्च शिक्षण देण्याच्या हेतूनें लिहितात, त्यांचा. उपजीविका, कलेचा आनंद, मतप्रसार, या सर्व गोष्टी स्वार्थी होत. पण जनतेला शिक्षण देणें हा परोपकार होय.

मी स्वतः आतां लिहितों, तें जुलुमानें लिहित नाहीं, पैशा-करितां लिहित नाहीं, प्रसिद्धीकरितां नाहीं, मतप्रसाराकरितांहि नाहीं; पण, कांहीं केवळ आनंदसेवनाकरितां लिहितों; कांहीं

(प्रस्तावना अभिप्राय वगैरे) लोकांच्या भिडेखातर लिहितो; सांगितलें तर कोणाच्या खरें वाटणार नाहीं, पण डोक्यांत घोलणाऱ्या विचाररूपी, कल्पनारूपी समंधाला, पिशाचाला, गति देण्याकरितां लिहितो. तो विचार, त्या कल्पना, डोक्यांतून काढून टाकण्याला लिहून टाकणें, हाच उपाय ठरतो. पण प्रथम आडमुठेवणाचें म्हणून जें उत्तर दिलें, तेंच शेवटीं देण्याशिवाय गत्यंतर नाहीं, व तें हेंच कीं, मला लिहितां येतें म्हणून लिहितो.

आवडतो म्हणून चितारी चित्रे काढल्याशिवाय गप्प बसत नाही. गाण्याचा गुण असणारा गायल्याशिवाय राहत नाही. शक्ति शारीरिक काय, मानसिक काय, त्यांचा हा धर्मच आहे की, त्यांना गुप्त राहवत नाही, प्रगट व्हावेसे वाटते. आणि मनुष्यावर मोठा जुलूम म्हणजे हा ठरतो की, त्याच्या शक्तींना प्रगट होण्याला वाव मिळत नाही, प्रतिबंध होतो. आपण होऊन संयम करणे वेगळे, व जुलुमाने तो करावा लागणे वेगळे. संयम ही शक्तींच्या प्रगटीकरणाच्या अतिशयोक्तीविरुद्ध प्रतिक्रिया असते; पण ती ऐच्छिक, प्रासंगिक व तात्पुरती असते. उपवास करणे, ध्यानस्थ बसणे, मौन धरणे, या क्रिया अशा प्रकारच्या संयमाची उदाहरणे होत. परंतु संयम हा अपवाद व क्रिया हा नियम असतो.

वाचेच्या द्वारे उद्गार काढणे, हा आत्माविष्काराचाच एक प्रकार होय. हा उद्गार जसा तोंडाने तसाच लेखद्वारेहि प्रगट करता येतो. परंतु पहिला प्रकार हा व्यवहारांत ९९ भरेल तर दुसरा १ भरेल, इतके लेखन हे अल्पमात्र असते. या उद्गाराला सौंदर्य देणे, सर्वांना एकसारखे साधत नाही. म्हणूनच कोणी नामांकित वक्ते किंवा लेखक होतात तर उलट कोणाला धड चार ओळी बोलता किंवा लिहिता येत नाहीत, आणि ज्यांच्या अशा उद्गारांना सौंदर्य येते, त्यांना ते तसे उद्गार वरचेवर काढण्यांत आनंदच वाटतो, म्हणून ते तो आनंद भोगतात. चित्रकार व गवई यांच्याप्रमाणेच लेखन-व्यवसायांत लेखकाचे मन रमतें. म्हणून तो कित्येक वेळां गरजेमुळे, लोकांच्या भिडेमुळे, जुलुमामुळे लिहो, परंतु वरील प्रका-

रचें कोणतेंहि बाहेरचें प्रवर्तन नसलें तरी पुष्कळ वेळां तो स्वतःच्या आनंदाकरितां लिहितो. वाङ्मयचर्चेत कलेकरितां कला असा जो एक वाद आहे, त्याचें मूळ या आनंदांतच असतें.

पण वरील सर्व कारणें वगळून आणखीहि एक कारण लेखनाचें म्हणून सांगतां येतें. तें मतप्रतिपादन हें होय. या उपयोगांत जुलूम किंवा भीड तर नाहींच, पण केवळ सुखवादी आनंदच नसतो, तर स्वतः आनंद भोगण्यापेक्षा त्या आनंदभोगाहून श्रेष्ठ असें कांहीं कर्तव्य करण्याचा, कांहीं परोपकारबुद्धीचा हेतु असतो. म्हणून कलेकरितां कला या वादाच्या तोडीस तोड देणारा सत्योपासनेकरितां कला, हा वाद पुढें येत असतो वास्तविक या दोनहि वादांत हें गृहीत धरलेलेंच असतें कीं, गुणाविष्कार, कलाविलास यांपासून प्रथम आनंद उत्पन्न होतोच, पण या आनंदांतच त्याची परिसमाप्ति व्हावयाची, किंवा त्यापलीकडे जाऊन आनंदोत्पत्तीबरोबर इतरहि कांहीं परसापेक्ष कार्य व्हावयाचें, साधावयाचें, हाच काय तो प्रश्न असतो. आणि म्हणून वाङ्मयाचें ध्येय सौंदर्यसाधन हें तर खरेंच, पण त्याचबरोबर सत्यप्रतिपादनाला व कल्याणप्रदतेला कांहीं सहाय्य झालें आहे कीं नाहीं, हें पाहण्याची इच्छा होते व तें झालें, असें आढळल्यास, दुधांत साखर पडावी तशी कृतकृत्यतेच्या भावनेत भर पडते.

असो. आतां या प्रस्तावनेनंतर ‘ मी कां लिहितों ’ या प्रश्नाचें व्यक्तिशः उत्तर देणें सोपें आहे. कारण त्या विवेचनांत

मी कां लिहितों ?

१

आचार्य काका कालेलकर.

गुजराथ विद्यापीठाचे भूतपूर्व कुलगुरु, गुजराथी, हिंदी व मराठीचे अभि-
जात व सव्यसाची साहित्यिक व शिक्षणतज्ञ, आचार्य काका कालेलकर यांच्या
लेखणीने गुजराथी साहित्याला गौरविले आहे, तर मराठी वाङ्मयाला नवीन
विचारधारा प्रदान केली आहे. त्यांच्या सहज, भावतरल, सहानुभूतीसारख्या
कोमल व रसाल भाषेने एका नव्या शैलीचे लेखे मराठी भाषेवर चढविले आहे;
आणि अहिंसामय क्रांतीचे गांधीवादी तत्वज्ञान व जीवनवादी साहित्यदृष्टि
यांच्या किरणांनी मराठी साहित्याच्या वाटा त्यांनी उजळल्या आहेत. आपल्या
वाङ्मयसेवेसंबंधी बोलतांना काका कालेलकर ह्मणतात, “ माझ्या भारतभक्तीत
देव आणि देऊळ असे द्वैतच नाही. देव देवळाच्या आंतहि आहे, बाहेरहि
आहे; आणि देऊळहि देवच आहे माझ्या उपासनेत मातेचे
मंदिर एवढे मोठे आहे की, त्याला बाहेरचे दारच नाही. येथे इतकी अनंत
दर्शने आहेत की, उभे राहण्याचीहि सोय नाही. ”

आपल्या लेखनाला ते “ कल्पनाकुसुमे ” ह्मणत नाहीत, तर ती
“ जीवनकुसुमे ” आहेत, असा त्यांचा विश्वास आहे. अशा विशाल दृष्टीचा
व जीवनावर असीम श्रद्धा ठेवणारा जीवनवादी वाङ्मयसेवक कोणत्या प्रेरणे-
मुळे आपले लेखन करतो, याचे कुतूहल त्यांच्या सर्व रसिक वाचकांना वाटणे
सहाजिकच आहे. ह्या जिज्ञासु वाचकांचे समाधान काका कालेलकरांच्या या
लेखने होईल. अथांग सहानुभूति, मानवजातीविषयी तळमळ व प्रेम, आणि
फुलांवरील दहिंवरासारखे शोभणारे त्या प्रेमाचे सांद्र सौंदर्य, इत्यादि त्यांचे
लेखनगुण या लेखांतून इतक्या प्रकर्षाने प्रगट झालेले दिसतील की, वाचतांना
तुम्हांस वाटेल येथे शब्दांनाहि रोमांच फुटत आहेत !

“ लिहावयाची प्रेरणा मला कशामुळे होते ? ” या प्रश्नाचे उत्तर ज्याप्रमाणे निरनिराळे लोक निरनिराळ्या रीतींनी देतील, त्याचप्रमाणे एकच मनुष्य निरनिराळ्या वेळी निरनिराळी उत्तरे देईल.

सगळ्याच लेखकांनी जर प्रामाणिकपणे उत्तर देण्याचे ठरविले, तर कोण जाणे किती विचित्र विचित्र उत्तरे आपल्यास वाचावयास मिळतील. जगातील काही नामांकित लेखक म्हणतील, “ बाबांनो ! निदान मला तरी लिहावयाची प्रेरणा पोटांतील आगीमुळे झाली. पोट भरण्याचे काहीच साधन हातीं लागेना, आत्महत्या करण्याचेहि साधेना, तेव्हा शेवटी घेतली लेखणी आणि लागलों भरकटायला ! ”

धर्मतत्त्वाची मीमांसा करणाऱ्या एका लेखकाला दारूच्या व्याल्यानेच लिहिण्याची प्रेरणा प्राप्त झाली होती.

आणखी एकाला घराचे भाडे भरण्यासाठी ताबडतोब एक लघुकथा लिहून द्यावी लागली होती; आणि एकाला तर आपल्या मृत मातेच्या शवासाठी कफनपेटी विकत घेण्याची पंचाईत पडली, तेव्हाच काहीतरी लिहून पैसे मिळवावे लागले. विल्यम कूपरसारखा कवि तर, केव्हा केव्हा स्वतःला येऊ पाहणारा वेडाचा झटका टाळण्यासाठीच कविता लिहीत असे.

कित्येक लोक म्हणतील की, ज्याप्रमाणे एखादी गुपित गोष्ट फोडण्यासाठी किंवा चहाडी सांगून एखाद्याची फजिती करण्यासाठी

जीभ वळवळते, त्याचप्रमाणे आमच्या लेखणीला जेव्हा अनावर खाज सुटते, तेव्हा लिहिल्यावांचून गत्यंतरच नसते. एक इंग्रज कवि कविता करण्याचा स्वतःचा हेतु सांगत असता म्हणतो, “ I sing, because I must ”— माझ्याने राहवत नाही म्हणूनच मी कविता करतो.

काही लोकांनी आजकालच्या समाजावर तोंडसुख घेण्याच्या उद्देशाने एक नवीनच उपपत्ति लाविली आहे. ते म्हणतात की, स्वतःचे विचार लपवितां यावेत म्हणूनच मनुष्याने भाषेचा आविष्कार केला आहे. Language is the art of concealing thought. ही उपपत्ति खरी धरायची म्हणजे लेखकाची प्रवृत्ति हा एक फसवाफसवीचा व्यापार म्हणावा लागेल.

पण या सर्व गोष्टी आपण सोडून देऊ. मला येथे, “ मी लेखनाला प्रवृत्त का होतो ? कशामुळे मला लिहायला होतो ? ” एवढेच सांगावयाचे आहे. डॉक्टर केतकरांप्रमाणे मी असे म्हणू शकणार नाही की, कम्युनिस्टांना लागणाऱ्या कापीच्या भुकेला निवविण्यासाठी मी काही लिखाण केले आहे. मी जातीचा मनुष्य-प्रेमी शिक्षक आहे. विद्यार्थ्यांशी किंवा स्नेह्यासोबत्यांशी बोलण्यातच माझा बहुतेक वेळ जातो. माझ्या वाट्याला लिहिणे, हे देखील बोलण्याचा एक प्रकार आहे. ते कसे, ते मी अंमळशाने सांगणार आहे. मुख्य गोष्ट अशी आहे की, लहानपणीच मला प्रवास करण्याची गोडी लागली होती. ठिकठिकाणी हिंडावे, प्रकृतीचे वैभव आणि मनुष्याची संस्कृति, या दोहोंचे निरीक्षण करावे, ओढ्यांच्या

आणि झग्यांच्या गोष्टी ऐकाव्यात व त्या माणसांना सांगाव्यात, यांतच मला निरातिशय आनंद वाटत असे. जे काहीं आपण वाचलें, पाहिलें किंवा अनुभविलें, तें दुसऱ्यांना सांगवें, आपल्या अनुभवाचा दुसऱ्याला वांटेकरी करावें, अशी प्रचारकी वृत्ति अगदीं लहानपणापासून मला जडलेली होती. पण हा काहीं माझा विशेष गुण म्हणतां यावयाचा नाही. अगदीं पिसाळलेल्या कुत्र्यापासून तो थोर थोर संतापर्यंत सर्वाविषयीच असें म्हणतां येईल, कीं “ आपल्यासारखें करिती तात्काळ । नाहीं काळवेळ तयांलागीं. ” व्यसनी लोकांत हाच गुण सर्वत्र दिसून आला आहे, आणि निवृत्तिमार्गी बैराग्यांतहि हाच गुण उत्कर्षेकरून प्रगट झाला आहे.

मी हिमालयांत असतांना माझ्या शेजारच्या झोंपडींत राहणाऱ्या एका ब्रह्मचार्यानें मला म्हणावें, “ तुम्हांला मौनाचें महत्त्व पटलेलें नाही. खऱ्या साधकानें मौनाचा भंग कधीं करतां कामा नये. ” या बाबतींत आमचा मतभेद झाल्यामुळे आम्ही एकमेकांशीं बोलण्याचें टाळलें. पुढें सिलोनमधून दुसरा एक मौनवादी आला. मी त्या दोघांची ओळख करून दिली. त्या दिवसापासून केव्हांहि पहा, ते दोघे साधक एकत्र असावयाचे आणि जेव्हां पहावें तेव्हां मौनाच्या महात्म्यावर त्यांचें संभाषण चालूं असावयाचें. मी तात्काळ ठरविलें कीं, मौनाविषयी बोलल्यामुळे मौनाचा भंग होत नसतो !

या थोड्याशा विषयांतरामुळे, मला वाटतें, मनुष्य लिहायला प्रवृत्त कां होतो, हें श्रोत्यांना अगदीं सोळा आणे समजण्यासारखें आहे. मला स्वतःला आपल्या हातानें लिहिण्याची संवयच नाही.

लेख असो किंवा पत्र असो, लिहायला कोणीतरी लागतेंच. मला लिहितां येत नाही, असें नाही; हातांत किंवा बोटांत दोष आहे, असेंहि नाही; पण स्वतः लिहिण्याची इच्छाच होत नाही. लेखकाच्या रूपानें कोणी श्रोता असला म्हणजे लिहविण्याच्या मिषानें मी बोलूं लागतों. ऐकणारें कोणी असेल तरच लिहविण्याचा पान्हा मला फुटावयाचा. श्रोता जर उत्तम जिज्ञासु, रसिक आणि मर्मज्ञ असेल तरच वक्त्याला स्वतःची सर्व कला प्रगट करावीशी वाटते. पत्र किंवा लेख लिहवितांना मला जर सच्चिदानंदबाबासारखा लेखकु मिळाला तरच माझ्या हातून नीटसे लिहिणें होतें. वाटेल तसला लेखक मला चालत नाही. माझ्यातील मनुष्यप्रेमाला पाझर फोडण्याची शक्ति असेल, अशा व्यक्तीकडूनच आपलें लिखाण लिहवून घेण्याचा माझा आग्रह असतो. ईश्वराच्या कृपेनें गेल्या वीसपंचवीस वर्षांत असाधारण सहानुभूतीचे चिटणीस मला मिळत गेले म्हणूनच माझ्याकडून गुजराथी, मराठी, हिंदी वगैरे भाषांतून हजारों पृष्ठांचें साहित्य लिहिलें गेलें.

स्वतःला सुचणारे विचार, स्फुरणाच्या कल्पना, येणारे अनुभव आणि उठणाऱ्या शंका दुसऱ्यांमध्ये संक्रान्त कशा होतील, या विषयींच्या उत्कट तळमळीमुळेच माझेंतरी निदान सर्व लिखाण होत असतें. या तळमळीलाच मी मनुष्यप्रेम म्हणतों.

अशी तळमळ नसेल, तेव्हांदेखील मनुष्याच्या हातून लेखनाची निर्मिति होऊं शकते, त्याचा प्रेरक हेतु असतो — सिसृक्षा.

सृष्टि करण्याच्या इच्छेला, जन्म देण्याच्या इच्छेला, सिसृक्षा असे म्हणतात. आईबापांना, ज्याप्रमाणे आपल्याला मुलें असावीत, असे वाटते; वयांत आलेल्या मुलीला सामान्यपणे वाटूं लागते कीं, आपण आतां लेकुरवाळी व्हावें, त्याचप्रमाणे लेखनाच्या कलाधराला आंतूनच स्फूर्ति होत असते कीं, आपण एकाद्या कलाकृतीला जन्म देऊन आपल्या व्यक्तित्वाला प्रगट केलें पाहिजे. प्रसूतिवेदना सहन करून-देखील ज्याप्रमाणे आई पुत्रेष्टणा तृप्त करते आणि आपल्या छकु-ल्याचा चेहरा पाहून सर्व दुःख विसरते, त्याचप्रमाणे लेखकालाहि उत्कृष्ट कलाकृतीला जन्म देण्यांत स्वतःचें जीवन कृतार्थ झाल्याची धन्यता मिळत असते. हा निर्मितीचा आनंद जवळ जवळ ब्रह्मा-नंदाइतका उत्कट असतो, असे म्हणण्याचा रिवाज पडला आहे.

इल्लीच्या युगांत — आणि मीहि याच युगाचा प्रतिनिधि आहे— लोककल्याणाच्या दृष्टीनेच लेखनकार्य केलें जातें. जगांतील अन्याय, अत्याचार, पारतंत्र्य आणि अज्ञान यांचा नाश करण्यासाठीं काहींना काहीं कृति घडलीच पाहिजे, निदान साहित्यिक विचारणा झालीच पाहिजे, असे उत्कटपणानें वाटणें, हा इल्लीच्या युगाचा एक विशेष आहे. आणि म्हणूनच जीव तोडून एखादी गोष्ट लिहिली आणि समाजाला ती पटली, म्हणजे परम समाधान होतें.

राजकारण असो किंवा समाजकारण, अर्थकारण असो, कीं धर्मकारण, समाजाला नव्या नव्या गोष्टी पटवून दिल्यावांचून समा-जामध्ये सुधारणा किंवा प्रगति होऊं शकत नाही. याचा अर्थ असा

शाला की, लोकशाहीच्या युगांत राजकारणाच्या मुळाशी लोकशिक्षणाचा भक्रम पाया असावा लागतो. आपण राजकारणांत पडावयाचें नाहीं, अर्थकारणाचा बोजा वहावयाचा नाहीं, धर्मकारणाच्या खरकट्यांत हात घालावयाचा नाहीं, असें प्रथमपासून ठरवून माझ्या क्रान्तिकारी मनानें शिक्षणाची कास धरली. तरुण पिढीच्या शालेय शिक्षणाला वाहून न घेतां, लोकसमुदायाच्या सार्वभौम शिक्षणाचा प्रश्न हातीं घेतल्यामुळे, मनुष्यजीवनाशी संबंध असलेल्या सर्वच विषयांवर मला लिहावें लागलें. गुजराथमध्ये, ज्या ज्या चळवळी उत्पन्न झाल्या किंवा उत्पन्न करण्याजोग्या वाटल्या, त्या सर्वांच्या मूलभूत तत्वांची चर्चा करणें, अशा रीतीने अपरिहार्य झाल्यामुळे मला लेखणी चालवावी लागली; आणि एकदां लिहावयाची संवय झाली म्हणजे कोणीहि प्रश्न विचारला किंवा लेख मागितला किंवा कार्यातील अडचणी व्यक्त केल्या म्हणजे लिहावयाला ताबडतोब स्फूर्ति व्हावयाची. गीतेंत म्हटलें आहे. “ सर्व कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते, ” सर्व प्रकारच्या कर्मांची परिसमाप्ति ज्ञानांत होते. कित्येक वर्षेपर्यंत “ सर्वाः प्रवृत्तयो नूनं तृप्तिमायान्ति लेखने, ” असाच माझा अनुभव होता, असें म्हणतां येईल. जितक्या म्हणून प्रवृत्तींत भाग घ्यावा, सेवावृत्तींतून जितक्या म्हणून ऊर्भि उठाव्या, त्या सर्वांचें अवसान सरतेशेवटीं तद्विषयक लेखांतच व्हावयाचें. म्हणूनच मी म्हणतो की, लेखनाच्या हेतूंमध्ये साहित्य — सिसृक्षा, मनुष्यप्रेम, आत्मसाक्षात्कार आणि विविध क्षेत्रांतून केल्या जाणाऱ्या सेवेमधून प्राप्त होणारे आत्मौपम्य, एवढेच लेखनाचे मुख्य हेतु

म्हणतां येतील. निदान माझ्या बाबतींत तरी एवढे हेतुच माझ्या वांट्याला प्रेरक ठरले आहेत. आणि या हेतूने लिहिलेल्या साहित्याने लोकसेवा घडली असो वा नसो, मला स्वतःला त्यांतून शुद्ध, सात्विक संतोषाचा अखंड झरा लाभला आहे.

श्री. मामा वरेरकर.

साहित्यसंमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून बोलतांना, श्री. मामा वरेरकरांनीं, “ साहित्यक्षेत्रांतलि नांगऱ्या, ” असें विनयानें स्वतःचें वर्णन केलें आहे, तर श्री. खांडेकरांसारख्या चिकित्सक टीकाकारानें त्यांच्याविषयीं असे उद्गार काढले आहेत कीं, वरेरकरांइतका प्रगमनशील व मराठी रंगभूमीवर बहुविध सुधारणा घडवून आणणारा नाटककार झाला नाही.

हुंड्यासारख्या कौटुंबिक अन्यायापासून मजूर-भांडवलदार लढ्या-सारख्या व्यापक सामाजिक प्रश्नांपर्यंत सर्वांना मामांनीं आपल्या नाटकांतून वाचा फोडली आहे. जेथें जेथें त्यांना अन्याय दिसून आला, तेथें तेथें त्यांनीं त्याचा निषेध केला आहे; आणि सामाजिक व राजकीय सत्तेच्या गुलामगिरी-विशुद्ध वंड करण्याची भावना त्यांनीं बहुजनसमाजांत चेतविण्याचा प्रयत्न केला आहे. दालितांविषयींची कळकळ हीच त्यांच्या लेखणीची शक्ति व सुंदरता आहे, म्हणूनच त्यांच्या प्रचारकी लेखनाला साहित्याचें सुवर्णरूप प्राप्त झालें आहे.

लेखणीचें हें सामर्थ्य व जीवनाचें विशाल ज्ञान मामांनीं कोठें मिळविलें ? विश्वविद्यालयांतून ? नाही. अनुभवाचीं अक्षरें वाचून व जीवनाचा ग्रंथ अभ्यासून. आणि त्यामुळेंच त्यांच्या लिखाणांत पठिक पदवीधरांच्या शिंदोरीचा शिळेपणा प्रत्ययास येत नाही, उलट तव्यावरील भाकरीचा ताजेपणा व ऊब दृष्टोत्पत्तीस येते.

प्रस्तुत लेखांत मामा आपल्या वाङ्मयजीवनाबद्दल म्हणतात, “ आयुष्यभर जिवापाड श्रम केले; त्या परिश्रमाच्या पार्यां दैन्याचे व दुःखाचे चटके भरपूर प्रमाणांत मला भोगावें लागले. ” असें असूनहि, “ या देहांत प्राण असेपर्यंत मी लिहीत राहणार ! ” असा निर्धार ते कां व्यक्त करतात ? सर्वस्वाचा होम मांडला असतांहि लेखक आपलें वाङ्मयसेवेचें व्रत सोडीत नाही, तें कोणत्या प्रबल प्रेरणेमुळें ? कोणत्या मोहिनीमुळें ?

श्री मामा वरेरकरांनीं नेमकें याच प्रश्नाचें उत्तर या लेखांत दिलें आहे, आणि त्या ओघांत लेखक होण्यासाठीं केवढी तपश्चर्या करावी लागते, याचेंहि दिग्दर्शन केलें आहे.

मी कां लिहितो ? हा जन्मजात रोग आहे मला, साधारण कळू लागलं, तेव्हापासूनच मला लेखनाची आवड, नाटककार व्हावं, ही माझी पहिल्यापासूनची महत्वाकांक्षा. वयाच्या चौथ्या वर्षापासून पाहिलेली नाटकं मला अजूनसुद्धा चांगली आठवतात. वयाच्या आठव्या वर्षी मी एक नाटक लिहिलं होतं आणि ते बसवावं म्हणून एका नाटकमंडळीकडेसुद्धा गेलीं होतो. योगा-योग हाच की, माझं पहिलं नाटक जे रंगभूमीवर आलं, ते याच आठव्या वर्षीच्या नाटकाच्या कथानकावरच होतं.

नाटक पहाण्याचा मला मोठा ध्यास होता, आणि ती माझी आवड पुरी करण्याइतके माझे वडील उदार होते. म्हणूनच अगदी अल्पवयांतसुद्धा मी कुणाहि मोठ्या माणसापेक्षा जास्त नाटकं पाहिलीं होती. तशीच त्यावेळीं मिळत असलेली सारी नाटकं मी वाचली होती. नाटकाप्रमाणेच त्या वेळच्या बहुतेक साऱ्या कादंबऱ्या मी जशा वाचल्या होत्या, तशीच मराठी आणि संस्कृत भाषेतील पुष्कळशीं पुराणं मी वाचली होती. वैष्णव कवींचं वाङ्मय पहिल्यापासून भरपूर वाचल्यामुळं, मराठी भाषेच्या धाटणीबद्दल माझे काही निश्चित असे संकेत पहिल्यापासूनच बनून गेले होते. मूळची लेखनाची आवड, त्यांत पुष्कळसं वाचन केलेलं, पुष्कळसे लेखक पुष्कळसं लिखाण करतात, हे दिसून आल्यामुळं लेखनाचा हव्यास वाढू लागला.

अमूक एक प्रकारचेंच वाङ्मय वाचावं, असं काहीं माझं धोरण नसे. जें मिळेल, तें वाचायचें; जें वाचलं असेल, तें पचवायचें; आणि पचलेलं वाचन रवंथ करीत राहायचें; अशी लहानपणींच मला संवय होती. कुणाहि लेखकाचें लेखन वाचतांना, पहिल्यापासूनच माझी दृष्टि चिकित्सकाची असे. कुणाच्याहि लेखनांत मी चटकन रंगून जात नसे. पुस्तक वाचीत असतांना, येणारे प्रसंग मीं कसें लिहिले असतें, याचा विचार आधीं माझ्या मनांत येत असे. लेखनाच्या उद्दिष्टाप्रमाणेंच लेखकाची लेखनसरणी अगदीं कांटेकोर नजरेनं छानून पहायचीहि मला संवय होती. त्याचमुळं मी कुणाहि लेखकाचा लेखनशैलीच्या दृष्टीनं अनुयायी बनलों नाहीं.

लहान तोंडीं मोठा घांस घेणं मला पहिल्यापासूनच आवडत असल्यामुळं, वयाच्या तेराव्या वर्षीं, मी एका साप्ताहिकाची संपादकीय जबाबदारी पत्करली होती. हें काम करतांना मात्र माझी दृष्टि सर्वस्वी स्वतंत्र नसे. केसरी मी आवडीनं वाचीत असें. पण त्या तेवढ्या वयांतसुद्धा आगरकरांच्या सुधारकाची छाप माझ्या मनावर फार मोठ्या प्रमाणावर बसली होती.

माझ्या गांवचें वातावरण सुधारणेला सर्वस्वी प्रतिकूल होतं. माझे वडील मोठे धार्मिक आणि तत्त्वज्ञ होते, तरीहि नव्या विचारांचें त्यांना वावडं नव्हतं. म्हणूनच आमच्या घरीं आगरकरांचा 'सुधारक' येत असे. संपादकाचें काम पत्करलं त्यावेळीं आगरकर हयात नव्हते, म्हणून त्या कामीं मला केसरीच मार्गदर्शक होत होता. पण सामाजिक आणि धार्मिक बाबतींतलीं केसरीचीं मतं

मला पठत नव्हतीं. असं काहीं लिहायची वेळ येई, त्यावेळीं मी आगरकरांचे आधार घेत असे.

वृत्तपत्राचं जीवन म्हणजे सर्वस्वी राजकारण. राजकारणाचे आडेवेतिडेचे धागेदोरे विणण्याचं सामर्थ्य त्यावेळीं माझ्या अंगी नव्हतं. तरीहि मी माझ्या पत्राचे अग्रेलेख लिहितांना केसरीकारांचा आव आणीत असें आणि तो पचूनहि जात असे. इथं मात्र बरचसं अनुकरण असें. त्यानंतर मी किरकोळ कविता आणि गोष्टी लिहू लागलों. त्यावेळीं अशा लेखांवर लेखकाचं नांव घालायची फारशी पद्धत नसे. नवा लेखक आपल्या खऱ्या नांवाखालीं लेख लिहायला सहसा कचरत असे. मीहि तसंच करीत असें. लेखक म्हणून मिरविण्यापेक्षा आपलं लेखन आपल्या ओळखीदेखीच्या वाचकांना कितपत रुचतं; कोण त्याला कोणत्या प्रकारं नांव ठेवतो किंवा कोणत्या कारणासाठीं तारीफ करतो; हे, लेखकाचं नांव नसल्यामुळं, अचूक कळून येत असे. लेखक या नात्यानं गुपचुप उमेदवारी करायची संवय त्या वेळच्या बहुतेक साऱ्याच लेखकांना होती. म्हणजे त्या वेळच्या आम्हां लेखकांना आत्मविश्वास नव्हता, असं नव्हे. जें काहीं आम्ही लिहीत असूं, तें निश्चयात्मक असे खरं; पण वाचकांची आवड ताडून पहाण्याची जिज्ञासा त्या वेळच्या आम्हां लेखकांना मोठ्या तीव्रतेनं जाणवत असे.

वाचन हा लेखन करण्यासाठीं अवश्य असलेला एक व्यायाम आहे. तो व्यायाम करतांना, जें पुस्तक वाचलं जाई, त्याचं अनुकरण आपल्या पुस्तकांत होऊं नये, याची खबरदारी मी पहिल्या-

पासूनच घेत असं. बुद्धीला व्यायाम देण्यापुरतंच तें वाचन असं. अपरिचित विषयांचा सांगोपांग परिचय करून घेणं, हें मुख्य ध्येय असं. ज्ञानार्जनासाठीं केलेल्या वाचनाप्रमाणंच लेखनशैली निश्चित होण्यासाठीं हि, या वाचनाचा उपयोग होई. त्या वेळीं नवे नवे लेखक वाङ्मयाच्या क्षितिजावर मोठ्या तेजस्वितेनें झळकूं लागले होते. त्या झळाळीनं दिपून जाऊन, पुष्कळसे लेखक त्यांचं अनुकरण करीत असत. त्यांच्या त्या झळाळीनं मीहि दिपून जात होतो. पण त्या बरोबरच त्यांचं अनुकरण माझ्या लेखनांत होऊं नये, म्हणून डोळ्यांत तेल घालून जपत होतो. त्याचमुळं पहिल्यापासून आजपर्यंत माझं लेखन अनुकरणात्मक झालं नाही.

जगाला संदेश देण्यासाठीं मी लिहितों, अशी प्रौढी मिरविण्याइतका दिमाख माझ्या ठायीं नाही. नाटककार होणं ही माझी महत्त्वाकांक्षा होती. नाटक हा विषयच मोठा व्यापक आहे. पौराणिक किंवा ऐतिहासिक नाटकं लिहिणारालादेखील पुराण आणि इतिहासाचा अभ्यास चिकित्सक नजरेनं करावा लागतो; पण कल्पकतेवर सर्वस्वी भर देऊन, ज्यावेळीं नाटक लिहिलं जातं, त्या वेळीं साऱ्या काहीं विषयांचा सांगोपांग अभ्यास करणं अवश्य होत असतं. नाटक मंडळ्यांच्या जरुरीला अनुसरून पहिलीं दोन तीन नाटकं, जरी मी पौराणिक कथाभागांवर लिहिलीं, तरीहि त्या विषयांवर माझ्या बुद्धीप्रमाणं मी स्वतंत्र दृष्टीचा प्रकाश पाडला होता. पण तशी नाटकं लिहिणं माझी खरी आवड नव्हती. कुणीहि हाताळले नाहीत, असे नवे नवे विषय नाटकासाठीं शोधून काढायचा

माझा हव्यास असे. त्या हव्यासापार्थी सामान्य जनसमाजाचं सूक्ष्म दृष्टीनं अवलोकन करणं अवश्य झालं होतं. त्याचमुळं मला जगाकडं पाहण्याची एक विशेष प्रकारची दृष्टि कमावून घ्यावी लागत होती.

कलाकाराची दृष्टि यंत्राच्या दृष्टिपेक्षा वेगळी असते. चित्रकारानं काढलेलं चित्र आणि कॅमेरानं घेतलेला फोटो या दोहोंत जो फरक असतो, तो या अवलोकन शक्तीच्या स्वतंत्रतेमुळंच. ती अवलोकन-शक्ति तयार करण्याचा मला ध्यास होता. इंग्रजी वाङ्मयाचा परिचय होऊं लागला, तसतशी ही दृष्टि फाकू लागली. विषयांची विविधता कशी संपादावी, याचा बराचसा अंदाज येऊं लागला. परदेशी वाङ्मयांतील विषयांचं मी केव्हाच अनुकरण केलं नाहीं. परदेशी वाङ्मयांतील विषयांच्या अनुरोधानं आपल्या समाजांतील विषय कसे निवडून काढावे, हेंच माझं धोरण असें. अभ्यासा-प्रमाणंच जशी अध्यवसायाची आवश्यकता आहे, तशीच दृष्टीला व्यापकता येण्यासाठी, प्रवासाचीहि जरूरी आहे. आपला देश, आपला देश, असं आपण म्हणतो, त्यावेळीं आपल्या गांवापलीकडे तरी आपली नजर गेलेली असते की काय, याची शंकाच असते. त्या आपल्या देशाची यथार्थ नसली तरी बरीचशी कल्पना यावी, म्हणून वेगवेगळ्या वेळीं हिमालयापासून रामेश्वरापर्यंत धावता प्रवास करण्याची मी संधि साधली. त्यामुळं दृष्टीचा अकुंचितपणा नाहीसा झाला. प्रत्येक विषयाकडे अखिल भारतीय दृष्टीनं पाहतां येऊं लागलं, आणि त्या अनुरोधानंच मी माझं वाङ्मय निर्माण करूं लागलों.

पूर्वीं मीं सांगितलंच आहे कीं, आधुनिक नाटक लिहायचं म्हणजे, नाविन्य आणायचं तर, थोडा थोडा कां होईना, प्रत्येक विषयाचा परिचय पाहिजे. शास्त्रं फार आहेत; तत्त्वज्ञानं जशीं वेगवेगळीं आहेत, तशींच तीं परस्पर विरोधीहि आहेत. तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासाशिवाय नाटकं लिहितां येणार नाहींत. मानस-शास्त्राचा जसा तात्त्विक परिचय पाहिजे; मनोविज्ञानाची संपूर्ण प्रतीति पाहिजे; तसंच नाटककाराच्या अंगी, मनुष्यस्वभावाचं चित्रितसा-युक्त अवलोकन करण्याची स्वतंत्र शक्तिहि पाहिजे. निसर्गाच्या सृष्टीइतकीच मानवी सृष्टि अनंत आहे. त्या अनंताच्या समुच्चयानं एकेक व्यक्ति निर्माण करावी, तेव्हांच नाटकांतील एकेक भूमिका तयार होते. नाटककारावर विधात्याइतकीच जबाबदारी असते. कथा - कादंबरीकारदेखील नवी सृष्टि निर्माण करतो. पण त्याच्या त्या निर्मितीचं प्रात्यक्षिक करून दाखवावं लागत नाहीं. नाटक म्हणजे नाटककारानं निर्माण केलेल्या व्यक्तींच्या स्वभावविकासाचं नैसर्गिक प्रात्यक्षिक आहे. तिथं अवास्तवता पचली जात नाहीं. असा एक काल होता कीं, अवास्तवतेच्या काव्यमय सौंदर्यावरच नाटकाची उभारणी केली जात होती. पण आधुनिक कालांत ती काव्यत्मकता दृश्याला मानवत नाहीं. नाटक या नात्यानं जें दृश्य समोर दिसत असतं, तें जगांत वावरणाऱ्या मानवी सृष्टीच्या प्रत्यक्ष कसोटीला उतरलं नाहीं, तर आजच्या प्रेक्षकाचं समाधान होणार नाहीं. तें माणुसकीचं वास्तव स्वरूप निर्माण करण्यासाठीं इतर कोणत्याहि पुस्तकापेक्षां जगाच्या पुस्तकाचा अभ्यास करणं जास्त

अवश्य आहे. केवळ पुस्तकी ज्ञानावर विसंबून निर्माण केलेली सृष्टि काव्यात्म ठरेल, पण सजीव ठरणार नाही. कल्पनेची भरारी म्हणजे सर्कशीतल्या उड्या आहेत. त्या अस्वाभाविक कोल्हाटउड्या पाहून, माणूस थक होऊन जाईल. पण त्या असल्या भरान्यात विधात्याचं विधातृत्व दिसून येणार नाही. त्या विधातृत्वाची प्रतीति पूर्णपणे पटावी, म्हणून जो अभ्यास करावा लागतो, तो वास्तव जगांतल्या घडामोडींचा. तें वास्तव जग सामान्यांच्या दृष्टीला दिसत नाही. ती वास्तवता हुडकून काढणं ज्याला साधत नाही, त्याला नाट्य-निर्मिति करणं शक्य नाही. तीच दृष्टि मिळविण्यासाठी मी आयुष्यभर जिवापाड परिश्रम केले. त्या परिश्रमांच्या पार्यां दुःखाचे आणि दैन्याचे चटके भरपूर प्रमाणांत मला भोगावे लागले. हे चटके जसजसे वाढत गेले, तसतशी लेखनाची निर्मितिहि वाढत जाऊं लागली. म्हणूनच मला विषयांचा तुटवडा कधीच भासला नाही.

सर्वांना शहाणे करून सोडण्यासाठी नव्हे, पण जें जें कांहीं आपणाला कळलं, बुद्धीला पटलं, हृदयाला जाणवलं, त्याचा आस्वाद आपल्या भाऊवंदांनीं हि घ्यावा, म्हणूनच मी लिहितों. आपल्या सुखांत किंवा दुःखांत भागीदार मिळाला नाही, तर त्या सुखाचा किंवा दुःखाचा आनंद आकंठ अनुभवता येत नाही. लेखन हेंच एक असं साधन आहे कीं, तिथं स्वतःला तोशीस न लागता असंख्य भागीदार मिळूं शकतात. त्या असंख्य भागीदारांच्या भागीदारीमुळं मूळ भांडवल आणि त्यावर मिळणारा नफा विभागला तर जात नाहीच, उलट तो असंख्य पटीनं वाढला जातो. लेखन

हाच एक असा व्यापार आहे की, तिथं नफ्याची आवड आणि तोट्याची नुकसानी केव्हाहि जाणवत नाही. तोट्यातूनच नफ्याचे मार्ग दिसू लागतात, ते केवळ या लेखनाच्या व्यापारांतच, म्हणूनच मी लिहितो. काव्यानंदांत निमग्न होऊन सहज स्फूर्तीनं माझं लेखन निर्माण होतं, असं म्हणतात, ते सोर ढोंगी आहेत, असा माझा समज आहे. निर्मितीच्या आनंदांत ईश्वराच्या ऐश्वर्याची — विधातेपणाच्या व्यापक वैभवाची जाणीव आहे, म्हणूनच मी लिहितो.

जे काही लिहिले आहे, त्याचा असंख्य वाचकांनी उपभोग घेतला; काही तृप्त झाले, काही नाराज झाले; काहींनी ठेकरा दिल्या तर काहींनी थुंकून टाकलं; ज्यानं त्यानं आपापल्यापरीनं — खुशीचा किंवा नाखुशीचा — आस्वाद घेतला, की लेखकाच्या लेखनाचं सार्थक झालं, असं समजावं. लेखनाची निर्मिती हा एक कैफ आहे, तें ऐक अनावर व्यसन आहे. कोणत्याहि व्यसनाप्रमाणंच हें लेखनाचं व्यसनसुद्धा मरेपर्यंत लेखकाची पकड धरून बसतं. आधीच हा जन्मजात रोग, त्यांत अनुभवानं आणि अभ्यासानं तो बळावलेला; व्यासंगानं आणि अध्यवसायानं अनावर होऊन असाध्य झालेला; म्हणूनच त्या रोगाचीं लक्षणं लेखनाच्या रूपानं प्रत्ययाला येतात; आनंदाला किंवा दुःखाला कारणीभूत होतात. असंख्य वाचक आपलं लेखन वाचीत आहेत, या जाणीवेनं समुदायाशीं समरस होता येतं; सामुदायिक सायुज्य मिळतं; म्हणूनच मी लिहितो — म्हणूनच मी लिहीत आहे — आणि म्हणूनच या देहांत प्राण असेपर्यंत लिहीत रहाणार आहे.

श्री. प्रा. न. र. फाटक

“ मी हाडाचा लेखक नाही, ” असे प्रा. न. र. फाटक जरी या लेखांत म्हणत असेल, तरी झुंझार टीकाकार व धडाडीचे वृत्तपत्रकार म्हणून आज कित्येक वर्षांपासून महाराष्ट्र त्यांना ओळखीत आहे. ज्या थेंड्या धुरंधुर पत्रपंडितांच्या बळावर आज मराठीचा वृत्तसंसार उभा आहे, त्यांत त्यांना मानाचें स्थान द्यावें लागेल. देशांतील राजकीय, धार्मिक व सामाजिक स्थित्यंतरांचे अभ्यासक, निर्भीड पण व्यासंगी टीकाकार, तसेच समतोल वृत्तीचे चरित्रकार म्हणून त्यांनी जी कीर्ति संपादन केली आहे, ती साहित्याच्या इतिहासांत अढळ राहील, यांत शंका नाही. त्यांच्या प्रतिपादनांत आवेश, तळमळ व स्पष्टोक्ति हे गुण प्रामुख्याने आढळून येतात. त्यांची निस्पृहता व बाणेदारपणा पाहिला कीं, “वाङ्मयसृष्टीतील रामशास्त्री ” असेच त्यांचे कोणीहि वर्णन करील.

वरील प्रकारचे लिखाण त्यांनी कशाच्या जोरावर केलें ? अशी कोणती प्रेरणा त्यांच्या अंगां आहे कीं, जीमुळे श्री. न. र. फाटक यांच्यासारख्या साहित्यसम्राटावरसुद्धा त्यांनी लेखणी उचलावी ? रामदासी राजकारणाच्या खरेखोटेपणाविषयी वाद मांडावा ? एकीकडे “ नारायणरावाचा खून कीं आत्महत्या ” या पुस्तकाचा समाचार घेण्यासाठीं टीकाची फेंक करावी, तर दुसरीकडे ज्ञानेश्वरीचे रसग्रहण करण्याची मधुकरवृत्तिहि दाखवावी ? “लोकांतील रूढ कल्पनांचे कृत्रिम उघडकीस आणावे,” असे त्यांना वाटतें किंवा असत्याचा उजळमाथ्याने होणारा भ्रामक जयजयकार हटकल्याशिवाय जाऊ देणें त्यांना बरें वाटत नाही; तें कां ?

या सर्व गोष्टींचे विश्लेषण त्यांनी या लेखांत केलें आहे आणि तसें करतांना त्यांनी आपल्या लेखनप्रेरणेचीं अनेक कारणे सांगितलीं आहेत. प्रतिपक्ष जितका बलवान असेल तितकी त्यांच्या लेखणीला तीक्ष्ण धार चढते, असें ते एके ठिकाणीं म्हणतात. त्यांच्या लेखनाचें हें प्रेरक तुझांस खात्रीनें वैशिष्ट्यपूर्ण वाटेल.

सुरुवातीसच हें मला झटकन् सांगून टाकावेंसें वाटतें कीं, मी हाडाचा लेखक नाहीं. हाडाचा लेखक म्हणजे ज्याला काहीं ना काहीं निरंतर लिहीत राहिल्याशिवाय चैनच पडत नाहीं, असा मनुष्य. महाराष्ट्रांत असे हाडाचे लेखक अलीकडच्या काळांत पुष्कळच निघाले आहेत. त्यांचें आणखीहि एक वैशिष्ट्य सांगण्या-जोगें आहे व तें म्हणजे लेखनकार्याची विविधता. पूर्वी ज्याप्रमाणें हरिभाऊ आपटे म्हणजे कादंबरीकार, खाडिलकर - कोल्हटकर म्हणजे नाटककार, अशी कित्येकांच्या संबंधानें प्रामुख्याने लेखनाची एकविधता आढळत असे. तसा प्रकार आतां उरलेला नाहीं. याचा अर्थ असा नव्हे कीं, हरिभाऊंनीं किंवा खाडिलकर-कोल्हटकरांनीं कादंबरी-नाटकांशिवाय दुसरें काहींच लिहिलें नाहीं. हरिभाऊंनीं जशीं नाटके लिहिलीं आहेत, तशा कोल्हटकरांनींहि एकदोन छोटेखानी कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. अर्थ एवढाच कीं, एकाचा भर कादंबऱ्यांवर होता, तर दुसऱ्याचा भर नाटकांवर होता. खाडिलकर केसरी, लोकमान्य, नवाकाळ पत्रांचे बहुत वर्षे संपादक होते, हें ध्यानीं बाळगल्यास त्यांच्या हातून, संपादक या नात्यानें लिहिले गेलेले भिन्नभिन्न विषयांवरील प्रभावशाली लेख सहज लक्षांत येतील. पण त्यांना लोक ओळखतात ते नाटककार म्हणून. चालूं तरुण पिढींतल्या लेखकांपैकीं कितीतरी जण वाङ्मयाच्या नानाविध शाखा श्रृंगारतांना दिसतात. अशा हाडाच्या लेखकांपैकीं मी नाहीं. परंतु मीं काहीं आजवर थोडें थोडकें लिहिलेलें नाहीं. मोजदाद ध्यायला बसल्यास एखाद्या कोशाच्या आकाराचीं हजारों

पानें भरण्याइतकें माझें लिखाण अवाढव्य ठरेल. मीं गेल्या पंचवीस वर्षांतच कोणासाठीं किती लिहिलें आहे, याचा माझा मलाच पत्ता लागणें शक्य नाहीं, असें मीं विधान केल्यास, तें अतिशयोक्तीचें मानूं नये.

माझ्या विषयाच्या नांवांतून एक श्लेष निघू शकतो, त्याचाहि विचार सुरवातीस करणें बरें. पुष्कळांना लिहिण्याची प्रेरणा होण्यासाठीं कांहीं अंतःस्फूर्तीऐवजीं बाह्य साधनें अवश्य असतात. म्हणजे त्यांना स्फूर्ति मूळची नसते, असें नाहीं. स्फूर्ति असते, पण सुपारीचें खांड, तंबाखूची चिमूट, तपकिरीची चिमूट, विडी सिगारेटचा झुरका, दारुचा घोट, अशांतलें कांहीं बाह्य साधन पुरविल्याशिवाय ती स्फूर्ति कामच करीत नाहीं, असें कित्येकांच्या बाबतींत ऐकूं येतें. मला असें लेखनप्रेरणेचें कांहीं साधन लागतें काय, या प्रश्नाला माझें उत्तर नकारार्थी आहे. मला फक्त तंबाखू खाण्याची चटक आहे, पण तिच्या लगामीं माझा लेखनव्यापार कधींच गेलेला नाहीं. मग मी जें लेखन करीत असेन, तें कशाच्या प्रेरणेनें ? हाडाचा लेखक नाहीं, तरीसुद्धां लेखन केलें, त्याला वरच्यासारख्या बाह्य साधनाची गरज वाटली नाहीं — वाटत नाहीं; मग मीं लिहिलें अगर लिहितों तें कशाच्या प्रेरणेनें ?

या प्रश्नचें उत्तर अगदीं सोपें व सरळ आहे. मीं इंदुप्रकाश, नवाकाल पत्रांच्या संपादकीय वर्गांत पुष्कळ वर्षे काम करीत असतांना, अफाट लिहिलें, त्या लेखनाची प्रेरणा नोकरीच्या कामाची

होती. कचेऱ्यांतील कारकून नाहीं कां रोज बरीचशी खर्डेघाशी करीत? त्यांची खर्डेघाशी निर्बुद्ध यंत्रासारखी असते; संपादकांच्या खर्डेघाशीत बुद्धि शिजवावी लागते; हा दोघांच्या कामांतला फरक. संपादकाला दहापंधरा दिवसांच्या अवधीवर, एखादा महत्त्वाचा सार्वजनिक प्रसंग उपस्थित होण्याची शक्यता दिसली, तर संपादक त्या प्रसंगाच्या स्वरूपाचें ज्ञान अगाऊच करून घेतो व त्याप्रसंगी आपलें वृत्तपत्र लोकांच्या डोळ्यांत भरेल, अशी व्यवस्था करतो. आपल्या वृत्तपत्राचा नावलौकिक राखण्याची जबाबदारी जाणवत असेल तर कोणत्याहि संपादकाला असें वागण्याखेरीज गत्यंतरच नसतें. माझ्या हातूनहि अशा कांहीं प्रसंगांच्या निमित्तानें कित्येक चिरस्मरणीय लेख लिहिले गेले आहेत. त्यांची प्रेरणा नौकरीचें काम चोख बजावणें एवढीच म्हणावी लागते.

नौकरीबाहेर मीं केलेलें लिखाण स्नेहपरिचयादिकांच्या भिडेचा परिणाम होय. मुंबईच्या व इतर ठिकाणच्या अनेक नियतकालिकां-मध्ये, मी माझ्या नांवानें, टोपण नांवानें किंवा अजिबात नांव न देतां, पुष्कळच लिहिलें आहे. कांहीं महिन्यांमागे, मीं “यशवंता”-मध्ये एका पुस्तकाचें परीक्षण म्हणून, बरेच लेख लिहिले. ‘यशवंत’चे संपादक ओळखीचे. त्यांनीं फारच गळ घातली. शेवटीं त्यांची भीड मोडवेना, तेव्हां लेख लिहिले. हीच स्थिति अनेक नियत-कालिकांच्या दिवाळी विशेषांकांतील लेखांबद्दल सांगतां येईल. मी स्वेच्छेनें एकाहि दिवाळी अंकाला लेख दिल्याचें स्मरत नाहीं. लेखाच्या मागणीचें पत्र माझ्यावर परिणामच करूं शकत नाहीं.

संपादक अथवा त्याचा एखादा माझ्या विशेष ओळखीचा सहकारी, यांपैकी कोणी येऊन, त्यानें जिकीर केल्याशिवाय त्यांच्या मागणी-बद्दल माझ्या अंतरंगांत रुकारच उठत नाहीं, रुकार द्यावा तर विषय सुचत नाहीं. पण हे लेख मागणारे लोक माझ्या ज्ञानाच्या मर्यादा लक्षांत घेऊन, बहुधा माझ्याकरितां एखाद्या विषयाची निवड आधींच करून माझ्याकडे येतात. त्यांनीं विषय सुचविल्यावर थोड्याशा फेरफारानें विषय निश्चित होतो, आणि त्यांनीं रुकारच घेतलेला असतो म्हणून मला लिहावें लागतें. मासिकांतून प्रसिद्ध होणाऱ्या बहुतेक सर्व लेखांचा असाच वृत्तांत आहे.

आयत्या वेळीं अडचण उत्पन्न झालेली दिसतांच, तिच्या उलंघनाची ईर्ष्या चढून, मीं जें लेखन केलें, त्याची माहिती मनोरंजक ठरेल. नवाकाळ पत्रांत मी कांहीं लघुकथा लिहिल्या आहेत. मात्र त्यांवर माझे नांव सांपडायचें नाहीं. लघुकथेच्या लेखकांनें आपल्या कथेंतील एखाद्या प्रसंगाची कल्पना चित्रकाराला देऊन चित्र तयार करवावें, असा एकदां नियम होता, केव्हां केव्हां चित्र काढलें जाऊन, त्याचा ब्लॉकहि तयार होऊन हातीं पडावा आणि त्या चित्राची गोष्ट मात्र हातीं नसावी, असें घडे. सकाळच्या दोन्ही टपालांनीं किंवा माणसाहातीं गोष्ट न आल्यास, तिची उणीव भरून काढण्यासाठीं, मीच गोष्ट लिहून काढीत असे. तयार झालेल्या चित्रांतल्या देखाव्याला धरून कल्पना करावयाच्या आणि गोष्ट जमवायाची. पुन्हा हें काम अति झपाट्यानें उरकावयाचें असे. कम्पोजिटर लोकांचा खोळंबा झाल्यास, गोष्ट नसल्याचा बोभाटा

होऊन, कदाचित आपल्या वरिष्ठांचा ठपका येईल, ही भीति असे. मला आठवते की, अशा आयत्या वेळीं लिहून काढलेल्या कांहीं गोष्टींची कथातंत्राच्या तज्ज्ञांनी तारीफ केलेली होती. अडून राहावयाचे नाही, अडचण ओलांडावयाची, हा स्वभावांतला विशेष, कदाचित् या कथालेखनाची प्रेरणा म्हणता येईल.

मला महाराष्ट्रांत टीकाकार म्हणून ओखळतात. माझ्या हातून लिहिल्या गेलेल्या कांहीं टीका महाराष्ट्राला बहुत काळ स्मरतील, असे वाटते. श्री. न. चिं. केळकर यांच्या टिळकचरित्रावर १९२४ साली लिहिलेले टीकालेख, त्यानंतर रामदासी राजकारणाच्या खरेखोटेपणाबद्दल केलेला उहापोह, त्यानंतर विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांच्या योग्यतेचे केलेले मूल्यमापन व गुदस्तां बेळगांवच्या “नारायणरावाचा खून की आत्महत्या” या पुस्तकाचा घेतलेला समाचार, हीं प्रकरणे लोकांनीं चटकन् विसरून जावीं, अशीं नाहीत. या विषयावर लिहिण्याची प्रेरणा मला माझ्या अभ्यासांतून मिळाली. मी इतिहासाचा भक्त आहे, मग तो इतिहास आजचा असो की कालचा असो. रानड्यांचे चरित्र लिहितांना, मला मागील शतकाचा समग्र इतिहास चोखाळावा लागला. त्यानंतर नामदार गोखल्यांच्या चरित्राचा अभ्यास करतांना, पुन्हा त्याच इतिहासाची उजळणी झाली. टिळक हे रानडे-गोखल्यांचे बहुतांशी समकालीनच. यामुळे टिळकचरित्रांतील चुका दिसून आल्या, तेव्हा त्या जनतेपुढे न मांडल्यास आपण खऱ्या ज्ञानाच्या दृष्टीने जनतेचे गुन्हेगार ठरूं, अशी भावना बळकट झाली. तशीच अवस्था रामदासी

चरित्राचा आणि वाङ्मयाचा अभ्यास करतांना अनुभवास आली. इतके दिवस जे ऐकिले, ज्याचे हृदयांत मोठ्या आस्थेने पोषण केले, ते सारे निराधार, बनावट असा ग्रह त्या अभ्यासाने वाढत गेला. हा अभ्यास बरीच वर्षे चालविला होता. इकडे नेहमीच्या लोकप्रिय कल्पनांचा प्रसार रामदासाचे भक्त मोठ्या आवेशाने करीत होते. प्रथम या विषयाचा खल व्याख्यानांचे द्वारे केला. परंतु तेवढ्याने भागंत नाही, असे दिसल्यावर, लेख लिहिले. मग सपाटून वाद झाला. ते लेख लिहितांना लोकांतील रूढ कल्पनांचे कृत्रिम उवडकीस आणवे, असा उद्देश मनामध्ये प्राबल्याने वावरत होता. येथे माझ्या स्वभावातला एक विशेष नमूद करावासा वाटतो, मग त्याला कोणी गुण समजो वा कोणी दोष समजो. तो विशेष हाः— आपल्या लेखाने प्रतिपक्षी अंगावर आला, म्हणजे लेखनाची प्रेरणा स्ववळून, त्याच्या पाडावाचे साहस करण्याला मी प्रवृत्त होत असतो. कोणी चांगलासा नामवंत प्रतिपक्षी न भेटल्यास माझ्या लेखनाची मूळ प्रेरणा थंडावते. याचे एक उदाहरण सांगतो. सुमारे बारा वर्षांमार्गे मी “ भागवत धर्म आणि सूफी पंथ ” या विषयावर एक तुलनात्मक लेख लिहून, असे दाखविले होते की, भागवत धर्मावर मुसलमानांच्या सूफी पंथाचा पुष्कळ परिणाम घडला आहे. माझी समजूत होती की, त्या लेखावर कोणीतरी भागवत धर्माचे बलाढ्य सांप्रदायिक तुटून पडतील व त्यांच्या प्रतिकारार्थ माझ्याहि लेखणीला चेंव चेंढल. परंतु ही माझी समजूत सपशेल खोटी ठरली, आणि तो विषय जो मार्गे पडला, तो आजतागायत, सूफी पंथ व

भागवतधर्म याचा तुलनात्मक अभ्यास मी अजूनहि करीत आहे, पण तो लोकांसमोर कधी येईल, हें सांगवत नाही. चांगला प्रतिपक्षी असणें, हें माझ्या लेखनाचें एक प्रेरक असतें. रामदासी वाद महाराष्ट्रभर गाजण्याचें कारण असेंच आहे. अलीकडच्या ऐतिहासिक लेखमालेचें कारण असेंच आहे. बेळगांवच्या पुस्तकाचा अत्यंत आवेशानें कित्येकांनीं जयजयकार माजविल्यामुळे, त्या पुस्तकाचें अवलोकन केलें, त्यामध्ये जिकडे तिकडे पुराव्यांचा गोंधळ, मनःपूत कल्पनांचा खेळ, भ्रामक प्रतिपादनाचा थयथयाट, असा विचित्र प्रकार दिसला. असें असूनहि त्याची थोरवी मोठ्या दणक्यानें गाइली जावी व महाराष्ट्रांत इतिहाससंशोधन ५० वर्षे चाललें असून, कोणीहि या अनाठायी स्तुतिवादाविरुद्ध 'ब्र' काढूं नये, याचा चमत्कार वाटला. परंतु मीं स्वयंप्रेरणेनें लेख लिहिले असते कीं नाहीं, याची शंकाच आहे. वास्तविक या पुस्तकाचा विचार करावा, इतका त्याचा लेखकहि प्रसिद्ध नाही, आणि पुस्तकांतहि भरीवपणा नाही. मीं एकदां म्हटलें कीं, लेखनाची खुमखूम चित्तांत उसळण्यासाठीं मला भक्कम प्रतिपक्षी लागतो. या पुस्तकाच्या आंतबाहेर जर कांहीं नव्हतें तर एकवीस लेखांच्या विस्तारानें मी त्याची विचारपूस कां केली, असा प्रश्न, पुष्कळांच्या डोक्यांत कदाचित हा मजकूर ऐकत असतांना, येऊन जाईल. त्या पुस्तकाचा भ्रामक जयजयकार, हें त्याकडे लक्ष देण्याचें कारण होतें. अशा पुस्तकांतील भ्रमांचा फैलाव जर त्यास जोरानें हटकल्याशिवाय होऊं दिला, तर कालांतरानें ते भ्रम निरपवाद सत्याची जागा आडवून बसायचे, व मग

त्यांचें निर्मूलन काठिण व्हावयाचें या भीतीनें, मी, माझी अलीकडे बरींच वर्षे खळबळीच्या वादापासून दूर असलेली लेखणी, उचलली. या एकंदर इकीकतीवरून समजेल कीं, लेखनांस प्रवृत्त करणारी माझ्या बाबतींतलीं कारणें अगदीं विचित्र आहेत. मी राजकीय, सामाजिक, धार्मिक स्थित्यंतरांचा शक्य तेवढा अभ्यास मनापासून, हौसेनें, केवळ त्या त्या विषयांत स्वतःस ज्ञान असावें, यासाठीं करीत असतो. इतिहास, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, तत्त्वज्ञान, वाङ्मय हे माझ्या आवडीचे विषय आहेत. पुष्कळदां मला यांपैकीं कोणत्या विषयांत किती कळतें, याची ओळखसुद्धा नसते, म्हणून आपल्या-पाशीं लोकांना मुद्दाम सांगण्यासारखें काहीं आहे व तें सांगितलेंच पाहिजे, असा आग्रह मनांत मुळींच नसतो. अर्थात् लेखनाकडे मन झुकत नाही, हें सरळच आहे.

आमच्या प्राचीन काव्यशास्त्रकारांनीं लेखनाचीं - म्हणजे ग्रंथरचनेचीं - एकूण सहा प्रयोजनें किंवा प्रेरणा सांगून ठेविल्या आहेत. कोणी द्रव्यासाठीं, कोणी कीर्तीसाठीं, कोणी अमंगल स्थितींतून सुटण्यासाठीं, तर कोणी सरकारदरबारची लोकांना माहिती पुरविण्यासाठीं, कोणी तात्कालिक आनंदासाठीं, तर कोणी लोकांना उपदेश करण्यासाठीं, या प्रमाणें त्या कारणानें कवींच्या मनाची उठावणी होऊन, त्यांच्या हातून लेखन घडतें, असा जुन्या शास्त्रकारांचा सिद्धांत आहे. माझ्या लेखनाच्या आढाव्यानें संपादकीय कामगिरी निर्वाहासाठीं-दुसऱ्या शब्दांत बोलायचें म्हणजे द्रव्यासाठीं- केली.

इतर लेखनाला प्रकाशकांच्या सौजन्याने थोडेफार द्रव्य मिळाले, पण त्यासाठी मी लिहिले नाही. लेख चांगला वठला तर लोकांनी त्याची वाहवा करावी, किंवा न रुचल्यास त्याची निर्भर्त्सना करावी, या प्रकाराने भलेबुरे नांवहि झाले, मी त्यालाच कीर्ति समजतो. परंतु ते माझे साध्य कधीच नव्हते. एखाद्या नियतकालिकाला कबूल केल्याप्रमाणे लेख दिला की, शब्द पाळला गेला म्हणून जो आनंद लाभेल तोच माझा खराखुरा आनंद असतो. लेख कलेच्या दृष्टीने कसा काय साधला, अगर त्यांतील माहितीचा, कल्पनांचा विचारांचा वगैरे मालमसाला कसल्या तोलाचा आहे, याची फिकीर मला करता येत नाही, कारण आयल्या वेळी लेख लिहोवें लागतात. कदाचित् हा दोष दैनिकांतील कामामुळे माझ्या स्वभावांत शिरला असेल. शेवटी सारांशरूपाने मला लेखनार्थ चेतविणारी कारणे सांगायची तर थोडक्यांत म्हणता येईल की, प्रकाशक, स्नेही-मित्रांची भीड, कोणाची अडचण, त्यांत पुन्हा प्रकाशनाची मुदत अगदी नजीक येऊन भिडलेली असावी, ही माझ्या लेखनाची प्रेरणा आहे.

मी कां लिहितों ?

५

श्री. चिं. वि. जोशी.

श्री. चिं. वि. जोशी हे बडोद्याला पालीचे प्राध्यापक आहेत, हें पुष्कळांना माहीत नसेल; पण ते ' चिमणरावांचे ' मानसपिता आहेत, हें ठाऊक नसलेला माणूस विरळा. आणि त्यांच्या मानसपुत्रांनं - चिमणरावांनं - त्यांच्या यशाचा झेंडा सर्वत्र फडकविला आहे, हें सांगण्याची येथें सुतराम आवश्यकता नाही.

मराठी विनोदाचा प्रांत पिकविला पुष्कळांनीं (आणि त्यामुळेच महाराष्ट्रांत 'खसखस' इतकी सवंग व स्वस्त झाली आहे); परंतु वसविला फार थोड्या लेखकांनीं. विनोदमूर्तींची अशी स्वतंत्र वसाहत स्थापन करणाऱ्या विनोदी लेखकांत श्री. जोशी हे आजचे श्रेष्ठ लेखक आहेत. श्री. श्रीपाद कृष्ण केल्हटकरांचे सुदामा, बंडूनाना व पांडुनात्या; गडकऱ्यांचा बाळकराम; ताम्हणकरांचा दाजी आणि जोशांचे चिमणराव व गुंज्याभाऊ, या मंडळींना ओळखति नाहीं, असा एकहि सुशिक्षित महाराष्ट्रांत सांपडणार नाही. हें विनोदी व्यक्तिरेखनच श्री. चिं. वि. जोशांचें महनीय वैशिष्ट्य आहे.

पूर्वीच्या कल्पनानिष्ठ व शब्दनिष्ठ विनोदाला बाजूस सारून, स्वभाववैशिष्ट्यावर आधारलेलें आणि सहज विरोधी प्रसंगांतून उत्पन्न होणारें विनोदी वाङ्मय निर्माण करण्याची जी नवीन विनोदपरंपरा महाराष्ट्रांत सुरू झाली आहे, त्याच्या नेतृत्वाचा मान यांनाच द्यावा लागेल.

जगांत चोंहीकडे विनोद भरून राहिला आहे; पाहणारी दृष्टि मात्र पाहिजे. श्री. जोशांना नेमका हा विनोदच कसा दिसतो व ते त्याचें कां व कसें चित्रण करतात, याची कथा वाचकाला कळाव्यास, ती त्याला त्यांच्या विनोदी कथेइतकीच हृदयंगम वाटेल नाही कां ?

नभोवाणी - चालकांनी ह्या प्रश्नाचें उत्तर लिहिण्यास सांगून माझ्या आठवणींना आणि विचारांना चालना दिली आहे खरी ! मी आज वयाच्या ५५ व्या वर्षी लिहितो (किंवा लिहवितो); स्मरणशक्तीला तान देऊन, बाळपणच्या आठवणी जाग्या केल्या, तर वयाच्या ८ व्या वर्षीहि मी असेंच काहीतरी लिहीत असें, असें स्मरतें. आमचें एक विष्णूचें देऊळ आहे पुण्यास. देवळांत नेहमी कथापुराणें, कीर्तनें व्हायचीं. मला लहानपणी बैठ्या किंवा धावत्या खेळांची आवड नव्हती. शाळेंतून आल्यावर संध्याकाळचा वेळ मी देवळांत कथा किंवा पुराण ऐकण्यांत घालवीं.

कथेंत बहुधा तुकारामाच्या अभंगांचें पालुपद असायचें आणि तें मला इतकें आवडें कीं, मीहि वेडेवाकडे अभंग रचूं लागलों. अभंगांचे पाहिले चरण आतां मला स्मरत नाहींत, पण त्यांची समाप्ति मात्र बिनचूक आठवते:-

“ ऐसे म्हणे चिंतामण, ज्यास दीसे नारायण ”

माझे अभंग मी शाळेच्या गणिताच्या वर्गांत लिहून ठेवीं. एके दिवशीं वडिलांनीं माझी वर्ही तपासली आणि तींत गणिताऐवजीं हे अभंग पाहून, त्यांनीं मला इतका मार दिला कीं महाराष्ट्र, एका अभविष्यत् कवीला मुकला ! माझ्यांतल्या कवीला जर माझ्या वडिलांनीं खुडून टाकिलें नसतें, तर मराठी काव्यसंपदेंत किती मौलिक भर जाऊं वा झालें.

माझे वडील आगरकरांच्या पश्चात् सुधारक पत्राचे कर्ते झाले व चौदा वर्षे त्यांनी ते पत्र चालविले. सुधारकामुळे आमच्या घरी बहुतेक सर्व वर्तमानपत्रे, मासिके आणि पुस्तके अभिप्रायार्थ किंवा मोबदला म्हणून येत असत. ती वाचण्याची गोडी प्रथम लागली आणि अनुकरणाने लिहिण्याचीहि होस उत्पन्न झाली. श्रवण आणि वाचन ह्या दोन मुखानीं लेखनसामुग्रीचा भरपूर पुरवठा माझ्या बालमनात होऊं लागल्यावर, त्याच्या उत्सर्जनाची तीव्र उत्कंठा लागणे, अपरिहार्य होते. त्या चाळीस वर्षांपूर्वीच्या काळात मुलांनी अभ्यासाच्या पुस्तकांशिवाय, इतर कोठेही लक्ष देऊं नये, असा प्रेमळ मातापितरांचा कटाक्ष आणि मला तर काहीतरी लिहिण्याची होस. तेव्हा अभ्यासाचा थाट भोंवतीं जमवून, एक पौराणिक कादंबरी मी लिहून काढिली.

ती वडिलांच्या दृष्टीस पडण्याचा अवकाश ! मजवर आकाशच कोसळले ! लेखनाची बंदी आणि ती विचारी 'सुदर्शन' कादंबरी आंगोळीचें पाणी तापविण्याच्या बंवांत भस्मसात् करणे, अशा दोन शिक्षा मला फर्माविण्यांत आल्या. तथापि जित्याची खोड मेल्या-शिवाय थोडीच जाणार आहे ? चोरून गोष्टी, चुटके, प्रवासवर्णने हें चालूं ठेवलेंच.

रा. वासुदेव गोविंद आपटे हे आमच्या सुधारक ऑफीसांत रोज बैठकीस येत. त्यांनी आनंद मासिक काढिले. त्यांत 'मुलांचे लेख', हें सदर सुखं करून, त्यांनी केवळ अभ्यासवादी माता-

पितरांच्या अंगाचा भडका उडवून दिला. आनंदाच्या दुसऱ्या वर्षी, मी लिहीलेली एक गोष्ट माझ्या संपूर्ण नांवासह त्यात छापून आली, तेव्हा माझ्या अभिमानास व आनंदास सीमा उरली नाही. स्वतःच्या छापलेल्या नांवाकडे डोळेभर पाहून, मला समाधान वाटले. आईला ते छपील नांव दाखविल्यावर, तिलाहि आपला मुलगा गोष्टी लिहिण्याच्या नादाने अगदीच वाया गेला नाही, असे वाटले. त्या काळात छपाई इतकी विपुल झालेली नव्हती. आपण बाकीच्या मुलांपेक्षा विशेष काहीतरी - शहाणे नाही, पण काहीतरी - आहो आणि आपण त्यांना काही नवे सांगू शकतो, अशी घमेंडयुक्त भावना आता माझ्या मनात उत्पन्न झाली. वडिलांनी किती मार दिला, तरी तो सहन करूं, पण लिहिणे बंद करणार नाही, असा मनाचा निश्चय झाला. वडिलांनी “ कारटा ऐकत नाही ” असे म्हणून मारण्याचे बंद केले. पण माझ्या लेखनाविरुद्ध त्यांचे मत त्यांच्या १९४४ त झालेल्या मृत्यूपर्यंत कायम होते !

१९०५ ते १९०८ पर्यंतच्या चळवळीत मी आपले मामा नारायण गंगाधर व गोपाळ गंगाधर लिमये यांच्या सहकार्याने ‘ तरवार ’ नावाचे हस्तलिखित वर्तमानपत्र काढिले. त्यात विशेषतः गमतीदार गोष्टी आणि चुटके यांचे सदर मी आपल्या हातात घेतले होते. कोल्हटकरांचे ‘ सुदाम्याचे पोहे ’ आणि ‘ नाटकी ’ नावाने लिहिणाऱ्या लेखकाचे ‘ नाटकाचे तोरे ’ ह्या दोन हास्य-कारक लेखमालांचा गोपूमामावर व मजवर फार परिणाम झाला. नारायणराव जन्मतः कवि असल्याने, हास्योत्पादक लिहिण्याकडे

त्यांची प्रवृत्ति होत नसे. पण आमची दोषांची प्रवृत्ति छिद्रान्वेषी असल्याने, व्यंगलेख आणि हास्यकथा लिहिण्याचा अभ्यास आम्ही सुरू केला. वडील माणसांच्या न कळत आम्ही आपली 'तरवार' परजीत होतो. पण बरोवरीचा विद्यार्थीवर्ग आमचे लिखाण वाचून खूष होत असे आणि त्यामुळे, आम्हाला आणखी लिहावे, स्वतःची करमणूक करून घ्यावी, दुसऱ्यांची करमणूक करावी व वाहवा मिळवावी, असे फार वाटत असे.

कोलेजात गेल्यावर, माझा 'संपादक आणि न्हावी' नावाचा लेख प्रसिद्ध झाला. कोल्हटकरांच्या 'हजामतीची नीतिमीमांसा' ह्या विनोदी निबंधाच्या अनुकरणाने, हे संपादक वर्गाचे व्यंगचित्र मी प्रथम इंग्रजी पांचवीत असतांना रेखाटले होते व ते हरिभाऊ आपट्यांच्या करमणुकीत प्रसिद्धीसाठी पाठविले होते. त्यानंतर दोन तीन दिवसांनी माझे वडील आईला जेवणाचे वेळी सांगू लागले, "हरिभाऊ म्हणत होते, माझ्याकडे एक 'वर्तमानपत्रकार आणि न्हावी' नावाचा गमतीदार लेख आला आहे, गमतीदार आहे पण लिहिणाऱ्या मुखाला एवढं कळायला पाहिजे होतं की, वर्तमानपत्रकर्ता स्वतःची फजिती स्वतःच्या पत्रांत देईल कशी?"

माझ्या अंगाचा थरकांप झाला, जर कां तो लेख माझा आहे, असे वाडिलांना कळाले, तर आपल्याला चांगलाच चोप बसेल, अशी भीति मला वाटत होती, पण हरिभाऊंनी लेखाला गमतीदार म्हटले, हे ऐकून मला फार आनंद झाला होता.

तोच सगळा मजकूर पांच वर्षांनीं कॉलेजच्या त्रैमासिकांत प्रसिद्ध केला. त्यावेळीं स्वतःला उद्देशून ' चिंतामणराव ' असा शब्द मी वापरला होता. कॉलेज त्रैमासिकाचे संपादक प्रो. वामन गोविंद काळे यांनीं तो बदलून ' चिमणराव ' केला. हा बदल मला इतका पसंत पडला कीं, माझ्या हास्यकथांच्या नायकाचें तेंच नांव मी कायम केलें.

कॉलेजांतून बाहेर पडल्यावर, गंभीर गोष्टी, निबंध आणि हास्यलेख, असें त्रिविध लिखाण मी करूं लागलों. प्रथम प्रथम हास्यलेख कोल्हटकरी वळणाचे असत. शब्दांवर व शब्दप्रयोगांवर कोट्या आणि व्यंगदर्शक उपरोधी भाषापद्धति, हे त्या वळणाचे विशेष. तथापि माझ्या ध्यानांत येऊं लागलें कीं, कोट्यांच्या काट्या-कुट्यांतून सहज करतांना, वाचक अगदीं जेरीस येतो. लेखनाचा मुख्य उद्देश बाजूला राहून लेखकाचें चातुर्यच मुख्य होऊन बसतें. उपरोधी भाषापद्धतिहि माफक प्रमाणांतच वाचकवर्गास रुचते. एकसारखे उपरोधी बोलण्याची संवय असलेल्या माणसांस कोंकणांत ' कुसका ' म्हणतात. तसें एकसारखें उपरोधी लिहिणारेहि कुसके वाटले जाण्याचा संभव आहे. उपरोधी लिहिण्यानें, काहीं वाचकांस चुरचुरीत आनंद होत असला, तरी पुष्कळांचीं मनें दुखवलीं जातात, असा अनुभव आल्यानें, हास्यसाहित्यापुरता आम्ही-म्हणजे लिमये आणि मी - अशा दोघांनीं आमच्या गुरूंच्या मार्गापासून वेगळा मार्ग शोधून काढिला व तो म्हणजे हास्यकथा.

कोल्हटकर आणि गडकरी यांनींहि हास्यकथा विश्वकुल

लिहिल्या नाहींत, असे नाहीं. पण कथा हें त्यांच्या लिखाणातील गौण अंग असून, कोटि, उपरोध अथवा व्याजोक्ति, आणि अतिशयोक्ति हीं अंगे सूत्रबद्ध करण्यापुरताच कथेचा ते उपयोग करीत; आम्हीं कथा प्रधान करून सहज जमली तर एखादी कोटी, वाचकाला वोंचक वाटणार नाहीं अशी व्याजोक्ति आणि अशक्य प्रकारांत जमा होणार नाहीं अशी अतिशयोक्ति प्रसंगोपात वापरून लागलों. कथेंत अनपेक्षित प्रसंग आणि विचित्र स्वभाव यांच्या वर्णनाचा मीठमसाला घालून, ती चटकदार करण्याचा आम्हीं यत्न केला. बहुतकरून प्रत्येक हास्यकथेंत तत्त्व ग्रथित करण्याचा माझा प्रघात आहे. परंतु तें तत्त्व स्पष्ट शब्दांत न सांगतां, वाचकांनीं अनुमानानें जाणावें, अशा आडनीड पद्धतीनें त्याची मी मांडणी करितों.

साधारणपणें १९२६ पर्यंत गंभीर आणि विनोदी अशा दोन्ही प्रकारचें लिखाण मी करीत असें. लहानपणीं गोष्टी ऐकण्याची गोडी फार होती व ती वेगळाल्या प्रकारांनीं पुरविली गेली. ऐकलेल्या गोष्टी सांगण्याची आवड उत्पन्न होणें साहजिकच होतें व पुढें आपल्या गोष्टी अधिक लांबच्या लोकांनीं ऐकाव्या, म्हणून त्या लिहिण्याची आवड लागली. गोष्टीप्रमाणेंच आपल्या मतांचा प्रसार करण्यासाठीं लेखनाचीच कांस धरणें जरूर झालें; कारण लहानपणापासून सभाधीटपणाचा अभाव असल्यानें, वक्तृत्वाच्या द्वारे आत्मनिवेदन करण्याची अशक्यता माहीत होती. कित्येक राजकीय व सामाजिक विषयांवर गंभीर लेखहि मी पूर्वी लिहिले होते.

तथापि काय असेल तें असो, मासिकांच्या संपादकांनीं विनोदी लेखच मागण्याचा सपाटा लावला. दिवाळीचे अंक आणि खास अंक सजविण्यासाठीं हास्यलेखांचा तुटवडा मराठी मासिकांना जाणवू लागला. कोल्हटकर, गडकरी, 'नाटक्याचे तारे' — कर्ते पटवर्धन यांनीं मराठी वाङ्मयांतील विनोदाची तार इतकी उंच लावून ठेविली होती कीं, अद्यापहि इतर देशी भाषांतील वाङ्मयांत खपणारा उथळ विनोद गेल्या चाळीस वर्षांपासूनच मराठी वाचकांना तुच्छ वाटू लागला. महाराष्ट्राला विनोदाचें वावडें नाहीं - उथळ विनोदाचें आहे. अर्थात् विनोदी लिखाण पुराविणारे लेखक थोडे असल्यानें, त्यांच्यावरच सगळा बोजा पडतो. त्यामुळे गेल्या वीस वर्षांत मी ललितलेखनापैकीं विनोदी लेखनच पुष्कळ केलें व साधारण वाचक-वर्गाला तेंच माहीत आहे.

मी लिहिण्याला प्रारंभ कां केला, तें मग्न सांगितलेंच. हौस नव्हे, तर ती हाताला एक प्रकारची खाजच सुटत असते — ती शमविण्याकरितां लिहिण्याला प्रारंभ केला. खाजलाहि कांहींतरी कारण लागतेंच; कीटकदंश, चर्मरोग, खाजकुयरीचा स्पर्श इत्यादि शारीरिक खाजेचीं कारणे आहेत. लिहिण्याच्या ह्या खाजेचीं कारणेहि सांगता येतील. लिहीत असतां, आपल्या मनांतील कल्पनांना मूर्त-स्वरूप येत असलेले डोळ्यांनीं पाहून, आनंद वाटत असतो. कोणत्याहि कलाकृतीची निर्मिति जेव्हां कलावंत करतो, तेव्हां त्याला हा आनंद होत असतो. चित्रकार जेव्हां मनांतील संज्ञे-बरहुकूम हातांनीं आकृति काढितो; गायक मनांत आलेली स्वरप्रवेणी

घशांतून बाहेर काढितो; किंवा कोष्टी मनांत योजलेला वाण तंतूंनीं विणून प्रत्यक्ष सिद्ध करतो; त्यावेळीं त्यांना होणारा आनंद आणि लेखकाला आपल्या कृतीचा होणारा आनंद सारखे आहेत.

लिहीत असतां होणारा आनंद वाचकनिरपेक्ष असतो. आपली कृति वाचली जाणार नाही किंवा वाचली गेली तरी इतरांस तिचें महत्त्व वाटणार नाही, हें माहीत असूनहि खरा हाडाचा लेखक लिहीतच असतो. तो आत्मानंदासाठीं लिहितो. 'कलेसाठीं कला' म्हणतात, ती हीच.

पण इतकी आत्मनिष्ठता किंवा स्पष्ट शब्दांत सांगायचाचें म्हणजे इतका आप्पलपोंटेपणा एखाद्याच्याच अंगीं असतो. आपल्या कलेची वाखाणणी व्हावी, असें प्रत्येक कलावंताला वाटत असतें. गाणारी कितीही रंगून गेली असली, तरी 'वाहवा ! छान !' अशा स्तुतिपर उद्गारांनीं अधिकच रंग तिच्या गाण्याला चढतो. लेखक हा जरा वरच्या अध्यात्मिक पातळीत असला — कधीं कधीं नसतोही ! — तरी तोहि माणूसच आहे. अष्ट लोकधर्मांच्या बाहेर नाही. आपण आपल्या मनाच्या तृप्तीसाठीं रचलेला प्रबंध जगानें वाचावा; चांगला म्हणावें; पर्यायानें आपलीहि जगानें वाखाणणी करावी, असें प्रत्येकाला वाटतें. वैराग्यशाली तुकारामबाबांच्या वह्या इंद्रायणींत टाकल्या, तेव्हां त्यांनाहि फार वाईट वाटलें. मग आमच्या-सारख्या सामान्य लेखकांचा काय पाड ? चार लोकांत आपली कीर्ति व्हावी व आपली मानमान्यता वाढावी, या हेतूनें आपण

लिहिलेली रचना प्रसिद्ध करण्याच्या मार्गे मी लागलों. कित्येक लेखक पैशासाठी लिहितात; त्यांना मी दोष देत नाहीं. मी पैशासाठी कधीहि लिहीत नाहीं पण तो आपोआप चालून येतो.

हल्ली लिहिण्याची ऊर्मि येत नाही. आपल्याजवळ लिहिण्या-जोग्या कल्पना, कागदावर उतरण्याजोगे अनुभव उरले नाहीत, ही जाणीव मला आहे. वयःपरत्वे असेहि वाटते की, हास्योत्पादनाचा यत्न आतां शोभत नाही. गंभीरच लिहोवें; पण नियतकालिकांचे संपादक ऐकत नाहीत, विनोदी लेखासाठीच अडून बसतात. मीहि मग त्यांचे ऐकतो. नातीची करमणूक करण्यासाठी तिच्यापुढे वेडी-वाकडी तोंडे करावी लागतातच ना? त्याप्रमाणे अजूनहि विनोदाचा प्रयास करतो पण तो करतांना, स्वतःला मात्र मी हांसवीत नाहीं.

मी कां लिहितों ?

६

प्रा. ना. सी. फडके.

तुम्ही आपल्या आवडत्या ग्रंथकाराचें नांव सांगा असा प्रश्न कोणालाहि विचारा, तो पहिलें नांव प्रा. ना. सी. फडके यांचेंच सांगेल. प्रा. फडके हे मराठीचे आजचे सर्वश्रेष्ठ कादंबरीकार व साहित्यिक आहेत.

कलेसाठी कला की जीवनासाठी कला या वादांत प्रा. फडके कलेचे प्रचारक (कदाचित हा शब्द त्यांना अवडणार नाही, कारण प्रचारांत कला नसेत असें कुणी म्हणतात) आहेत. म्हणून जीवनाच्या व्यासपीठावर नव्हे, तर ' प्रमत्त मयुरपिच्छांच्या सुबक सिंहासनावर ' त्यांनीं केलला अधिष्ठित केल आहे. सौंदर्य हें नीति - अनीतिपलीकडचें असून, सौंदर्याविष्कार हाच कलेचा हेतु व आनंद हा तिचा आत्मा, असें त्यांचें मत आहे. कलेनें जीवनाची दासी होऊं नये असें त्यांना वाटतें. त्यांची ही मीमांसा मूलगामी आहे असें कांहींचें मत आहे, तर त्यांचें कलेचें हें तत्त्वज्ञान केवळ स्वप्ररंजन आहे असें कांहीं म्हणतात; कांहींजण तर असेंहि प्रतिपादन करतात कीं त्यांची ही मतप्रणाली म्हणजे साहित्यांतला दुयळा पलायनवाद (*Escapism*) होय.

लेखनहेतुसंबंधाचा हा वाद माजविण्याला व गाजविण्याला प्रा. फडकेच कारणीभूत झालेले आहेत. परंतु या वादांतली त्यांची भूमिका तत्त्वचर्चाची — एका पक्षाच्या प्रवक्त्याची होती. त्यांच्या या लेखाचें स्वरूप-मात्र त्याहून अगदीं वेगळें आहे. येथे त्यांचा अनुभव वोलका झाला आहे. त्यांच्या तर्कांनीं आत्मकथनाचें ' अहं ' निष्ठ परंतु स्नेहाळ स्वरूप धारण केलें आहे. त्यांच्या मतांच्या सुर्ती मोत्यांना आत्मानंदाच्या प्रतीर्तीचें पाणी चढलें आहे. मोत्यांच्या पाण्यानें अंग भिजत नाही. परंतु प्रा. फडक्यांच्या मानस-मौक्तिकांच्या पाण्यानें नाहून तुम्हीं तुषारपुलकित होगार नाही असें कोण म्हणूं शकेल ?.

मी का लिहितो, हा प्रश्न प्रथमदर्शनी नुसता चमत्कारिकच नव्हे, तर काहीसा उपमर्दकारक वाटण्यासारखा आहे. एकाद्या लेखकाला कुणी जर एकदम विचारलं, कीं, तुम्ही का लिहितां ? तर त्याला वाटेल, हा काय भलताच प्रश्न ! असा प्रश्न विचारणं म्हणजे मी लिहिण्याचा उपद्रव्याप विनाकारण करीत आहे, असं सुचविण्यासारखंच आहे. शिवाय तो प्रश्न ऐकतांच लेखकाला असंहि वाटेल कीं, हा प्रश्न वायफळ आणि आगंतुक आहे; याचं उत्तर अगदीं सोपं आणि उघड असल्यामुळे हा प्रश्न खरं म्हटलं तर उद्भवतच नाही. ' तुम्ही का लिहितां ' असा प्रश्न ज्यानं केला असेल, त्याच्याकडे ' किती वेडेपणाचा तुमचा प्रश्न हो ! ' अशा अर्थाने लेखक पाहील, व तुमच्या प्रश्नाचं उत्तर द्यायला मला काय अवकाश, अशा आविर्भावानं तो म्हणेल, ' मी का लिहितो ? ' अहो, का लिहितो, तें अगदीं उघड आहे. मी लिहितो याचं कारण - '

परंतु तें त्याच्या तोंडचं वाक्य बहुधा पुरं होणारं नाही, आणि पुढे त्याचं बोलणं चालूं राहणार नाही !

याचं कारण असं कीं, त्या प्रश्नाचं उत्तर त्याला वाटतं तितकं सोपं नाही. लिहिण्याच्या क्रियेतच लेखक इतका मग्न झालेला असतो कीं, ' मी का लिहितो ? ' हा प्रश्न त्यानं स्वतःच्या मनाला कधीं विचारलेला नसतो. असा प्रश्न उपस्थित करणं शक्य आहे, याचीच मुळीं त्याला जाणीव नसते. सामान्य मनुष्य प्रत्यक्ष जगण्याच्या क्रियेतच इतका गुंतलेला असतो कीं, आपण कां जगतो,

या प्रश्नाचा विचार करण्याची फुरसतच त्याला कधी मिळत नाही. कुणी जर त्याला हटकून विचारलं की, 'अरे बाबा, तू जगतोस कशासाठी ?' तर तो म्हणेल, 'हा तुमचा प्रश्न किती वेडेपणाचा!' आणि यावर प्रश्न विचारणारा म्हणाला की, 'प्रश्न वेडेपणाचा असू दे, पण तू उत्तर दे.' तर तें उत्तर अगदी उघड आहे, असं त्याला वाटेल, पण देतां येणार नाही. तुम्ही कां लिहितां तें सांगा, असा प्रश्न लेखकाला विचारणं म्हणजे या सारखाच प्रकार आहे.

परंतु हा प्रश्न आतां विचारला गेला आहे. तेव्हां माझ्यासारख्या लेखकानं त्याच्यावर विचार करावयासच हवा. हे लेखक वेढे विनाकारण लिहीत सुटले असले पाहिजेत, असा ध्वनि या प्रश्नांत थोडासा असेल, तर प्रश्न उपमर्दकारक नसला तरी खवचटपणाचा म्हणावा लागेल; आणि खवचट प्रश्नाला खवचट उत्तर देणं कांहीं फारसं वावगं नाही, म्हणून मला असं म्हणायचा मोह होतो की, मी कां लिहितों, असं तुम्ही विचारतां, त्याचं उघड उत्तर असं आहे की, मी जें लिहीन तें वाचायला लोक तयार आहेत, म्हणून मी लिहितों. कित्येक वेळां कवि आपल्याला असं सांगतात की, आम्ही आमच्या आनंदासाठीं लिहितों. परंतु हें सांगणं मला कांहीं फारसं सुसंगत वाटत नाही. जो केवळ स्वतःच्या आनंदासाठीं काव्य लिहितो, तो फक्त कागदावर लिहील आणि स्वस्थ वसेल. कारण कविता कागदावर लिहून झाली की, कवीला जो कोणता आनंद हवा, तो मिळाला, असं व्हावयास हरकत नाही. परंतु केवळ स्वतःच्या आनंदासाठीं आम्ही लिहितों म्हणणारे कवि-

देखील काव्य कागदावर लिहून स्वस्थ बसत नाहींत. तें काव्य प्रसिद्ध व्हावं, लोकांनीं वाचावं, अशी त्यांची धडपड असते. म्हणून पद्य काय अगर गद्य काय, माझ्या आनंदासाठीं मी लिहितों, हें म्हणणं खोटं ठरेल, मी जें लिहितों, तें लोकांसाठीं लिहितों; लोकांनीं वाचावं, म्हणून लिहितों. केवळ माझ्या आनंदासाठीं मी व्याख्यान देतों, असं म्हणणं वक्त्याला शोभेल काय ? श्रोत्यावांचून तो व्याख्यान देईल काय ? नाहीं ! त्याचं व्याख्यान श्रोत्यांसाठींच असतं, आणि श्रोत्यांना तें ऐकण्याची इच्छा असते, म्हणून असतं. लेखनाची गोष्ट अशीच आहे. मी कां लिहितों ? तर मी जें लिहीन तें उत्सुकतेनें वाचणारे वाचक आहेत, म्हणून मी लिहितों. एकाद्या सुप्रसिद्ध नटाला जर विचारलं कीं, अरे तुझं वय झालं, अजून तूं नाटकांत कां काम करतोस ? तर तो उत्तर देईल कीं, ' लोक मला काम करायसाठीं आग्रहानं बोलावतात, माझं काम पहायची लोकांची इच्छा आहे म्हणून. ' याच न्यायानं मी लिहितों याचं खरं कारण हेंच कीं, मी लिहावं, अशी लोकांची इच्छा आहे. मी लोकांसाठीं लिहितों.

परंतु मी लोकांसाठीं लिहितों म्हणजे तरी काय, याचा अधिक स्पष्ट खुलासा झाला पाहिजे. ललितलेखकाची एक व्याख्या अशी करता येईल कीं, स्वतःचीं सुखदुःखं किंवा कल्पनेनं जाणलेलीं इतरांचीं सुखदुःखं प्रभावी भाषेत जो सांगतो, त्याला ललितलेखक म्हणावं. समाजांत हजारों व्यक्तींचीं हजारों प्रकारचीं सुखदुःखं भरलेलीं आहेत. त्या सुखदुःखांतून जीं माणसं प्रत्यक्ष जात असतात,

त्यांना त्यांचे कार्यकारणसंबंध कळत नाहीत; आणि तीं इतरांना सांगण्याची त्यांची इच्छा असली तरी परिणामकारक रीतीनं सांगण्याचं सामर्थ्य त्यांच्या अंगी नसतं. परंतु त्या हजारों मुक्या लोकांचीं सुखदुःखं सहानुभूतीच्या व कल्पनाशक्तीच्या जोरावर ओळखणारा व तीं त्यांचीं त्यांनादेखील सांगता येणार नाहीत, इतक्या उत्तम प्रकारें सांगणारा असा एक कुणी तरी असतो, व तो तीं सांगू लागला कीं, ललित साहित्य तयार होतं. हें साहित्य निर्माण करणाराला कवि, कादंबरीकार, नाटककार अशा नावानं आपण ओळखतो. म्हणजे ललितलेखक हा समाजाचा एक प्रकारचा प्रतिनिधि आहे. हा प्रतिनिधि ज्याप्रमाणे स्वतःचे बरेवाईट अनुभव सांगेल, त्याप्रमाणेंच एकंदर समाजाचेंहि सांगेल. लोकांचीं विविध सुखदुःखं हा ललितलेखकाचा विषय होय. तीं सुखदुःखं लोकांना नीट कळावीं, त्यांवर त्यांनीं विचार करावा, त्यांतून त्यांनीं मार्ग काढावा, यांसाठीं ललितलेखक लेख लिहीत असतो. हें काम प्रत्येक लेखक आपआपल्या शक्तीप्रमाणें कमीअधिक चांगलं करील. परंतु त्याचं काम हें, यांत शंका नाही. 'मी कां लिहितों ?' या प्रश्नाला, मी लोकांसाठीं लिहितों, असं जें उत्तर मी दिलं, त्यांतला अभिप्राय हाच आहे.

मला असं वाटतं कीं, ज्याला लेखन करण्याची हौस आहे, व ज्याच्या अंगीं लेखनकौशल्यहि थोड्याफार प्रमाणांत आहे, अशा प्रत्येक माणसानं एक प्रतिज्ञा करायला हवी. ती अशी कीं, माझ्या मनाला जें पटतं तेंच मी लिहीन. आणि तें लिहीनच. म्हणजे असं

कीं, कोणत्याहि लोभाली बळी पडून, मी दुसऱ्याचीं मतं तात्पुरतीं दत्तक घेऊन सांगणार नाहीं; आणि उलट कुणाच्याहि रोषाला अगर सत्तेला भिऊन, माझीं स्वतःचीं मतं मी लपवून ठेवणार नाहीं. निस्पृहतेची आणि निर्भयतेची अशी ही दुहेरी प्रतिज्ञा आहे. या प्रतिज्ञेनं जो लिहितो, त्याचं लिखाण संख्यागुणानं कमी असलं, तरी मी त्याला मोठा साहित्यिक समजतो, व त्याच्या लिहिण्याला मोठं साहित्य अशी मी संज्ञा देतो. अशाप्रकारचं मोठं साहित्य निर्माण करण्याची माझी इच्छा आहे, म्हणून मी लिहितो. माझी सामाजिक, धार्मिक, राजकीय मतं बरोबर असतील किंवा चुकीचीं असतील. चुकीचीं असलीं तरी तीं मला पटलेलीं आहेत, व म्हणून त्याबद्दल माझ्या ठिकाणी थोडासा आग्रह आहे. तीं समाजाला सांगितलीं पाहिजेत, असं मला वाटतं, म्हणून लिहितो.

या जगांत येणारा प्रत्येक इसम तें सोडून जाण्यापूर्वीं त्यावर आपला ठसा मागे ठेवून जात असतो. जीं माणसं फार मोठीं असतात, त्यांचा ठसा सगळ्यांच्या लक्षांत येतो, व इतिहासांत नमूद केला जातो. लहान सामान्य माणसांचे ठसे लोकांना दिसत नाहीत, पण म्हणून ते उमटत नाहीत, असं नव्हे. ते उमटतातच; व अशा सर्व ठशानीं मिळूनच जगाची घडी बदलत असते, ज्याला आपण इतिहास म्हणतो, तो घडत असतो, व मनुष्यजातीची प्रगति होत जाते. हें लक्षांत घेऊन, सामान्य माणसांनीं देखील मानवी जीविताकडे हौसेनं व उत्सुकतेनं पहायला शिकलं पाहिजे. आपण सामान्य असलों तरी या जीविताचे घटक आहोंत व आपलंहि काहीतरी

महत्त्व आहे, अशा बुद्धीने प्रत्येक माणसानं वागायला पाहिजे. या लहानशा साध्या विचाराच्या जीविताचं तत्त्वज्ञान असं मोठं नांव देतां येईल. हें तत्त्वज्ञान मला पटलेलं आहे, व माझ्या भोंवतालच्या शक्य तितक्या अधिक माणसांना शक्य तितक्या अधिक प्रमाणांत तें पटवून द्यावं, अशी माझी इच्छा आहे. तें पटवून देण्याचं एक साधन सुदैवानं माझ्या हातीं मिळालेलं आहे. या साधनाची — म्हणजे लेखनकलेची — गंमत अशी आहे कीं, तें जों जों अधिक वापरीत जावं, तों तों त्यापासून काहींतरी महत्त्वाची गोष्ट आपण साध्य करीत आहोंत, याचा तर आनंद होतोच, परंतु शिवाय त्या साधनाला अधिकाधिक धार चढत चाललेली दिसते, त्याचाहि आणखी एक निराळाच आनंद मिळतो. या दोहोंना मिळून ‘ वाङ्मयानंद ’ असें म्हणतां येईल. या आनंदाची मला चटक लागलेली आहे; व्यसन लागलेलं आहे; म्हणून मी लिहितों ! आणि नेहमीच लिहिणार !

मी कां लिहितों ?

७

श्री. वि. स. खांडेकर.

लघुकथालेखक, कादंबरीकार, टीकाकार व पटकथालेखक या नात्यांनीं श्री. वि. स. खांडेकर यांनीं मराठी वाङ्मयांत एक वैशिष्ट्यपूर्ण व स्वतंत्र स्थान मिळविलें आहे. 'अलीकडील ग्रंथकारांत त्यांच्या तोडीचा कल्पक ग्रंथकार बहुधा एकहि आढळणार नाही', असें श्री. माडखोलकरांनीं त्यांच्या-संबंधी उद्गार काढले आहेत; आणि आचार्य अन्यांनीं तर 'आधुनिक कालिदास' म्हणून त्यांचा गौरव केला आहे.

प्रा. फडके नितांत कलावादी आहेत तर श्री. खांडेकर हे केवळ जीवनवादी आहेत. जीवन समृद्ध व प्रगत करण्यासाठींच कलेचा जन्म असून त्यांतच तिची पूर्तता आहे, असा श्री. खांडेकरांचा सिद्धांत आहे; आणि पूर्वीच्या स्मार्तवैष्णवांच्या हरिहरवादाप्रमाणेंच या दोघांनीं, मराठी साहित्यांत, हा वाद मोठ्या हिरिरीनें घातला आहे.

तें कांहीं असो, या दृष्टिकोनामुळे, खांडेकरांच्या लेखनांत, दलितां-विषयींची तळमळ व विषमता व अन्याय यांविषयींचा तीव्र संताप या भावना उत्कटत्वानें प्रगट झालेल्या दिसतात. जीवनाच्या संघर्षाकडे ते भूतदयेनें पाहतात आणि अनुकंपेनें ओथंबलेल्या लेखणीनें त्याचें चित्रण करतात. गरीब व श्रीमंत, सत्ताधीश व गुलाम, भांडवलदार व मजूर आणि जीवनवादी व कलावादी यांच्या मधले दोन ध्रुवांचें अंतर तोडण्यासाठीं, त्यांच्या लेखणीची अविश्रांत घडपड चालली आहे, असें त्यांच्या वाङ्मयावरून वाटतें. परंतु जीवनवादी लेखकांची प्रतिभा दोन ध्रुवांचें हें अंतर कधीतरी तोडूं शकेल कां?

हें अंतर तुटेल तेव्हां तुटो, सध्यां एवढें मात्र खरें कीं, या वाङ्मय-दृष्टीमुळे खांडेकरांच्या कृतींना एक अनुपमेय व अमूल्य सौंदर्य प्राप्त झालें आहे. त्यांच्याकडे पाहून कोणीहि असेंच म्हणेल कीं, हत्तीच्या गंडस्थळांत मोत्यांचा आढळ होतो कीं नाही, तें मला माहित नाही; परंतु खांडेकरांच्या शब्दांशब्दांतून मात्र भूतदयेचे अश्रू मोत्याप्रमाणें चमकतांना दिसतात, हें एक सुंदर सत्य आहे.

‘ मी कां लिहितो ? ’ या कुतूहलजनक प्रश्नांत अवघे तीन शब्द असल्यामुळे, त्याचें उत्तर आपण सहज देऊं शकूं, असें मला प्रथम वाटलें होतें. पण बटु वामनाच्या तीन पावलांनीं जसें त्रिभुवन व्यापलें, त्याप्रमाणें या तीन शब्दांचीं प्रामाणिक व सविस्तर उत्तरे द्यावयाचीं एखाद्या लेखकानें ठरविलें, तर खरोखर त्याला एक मोठा ग्रंथच लिहावा लागेल. तो ग्रंथ म्हणजे त्याच्या साहित्यजीवनाचें आत्मवृत्तच होईल. आणि हें आत्मचरित्र रूसो, गांधी किंवा इझाबेरा डंकन यांच्याइतक्या सत्यनिष्ठेनें त्यानें लिहिलें, तरच त्यानें दिलेलीं उत्तरे वाचकांचें समाधान करूं शकतील.

माझ्या आजच्या छोट्या भाषणांत अशा प्रकारचा प्रयत्न मीं करणें हास्यास्पद होईल. तथापि तृणपर्णांवर चमकणाऱ्या छोट्याशा दंर्बुदंतहि आकाशाचें जसें प्रतिबिंब दिसूं शकतें, त्याप्रमाणें या प्रश्नाचें उत्तर म्हणून मला काय सांगायचें आहे, त्याचें अगदीं पुसट आणि अंधुक कां होईना चित्र रेखाटण्याचा मी प्रयत्न करितों.

‘ मी कां लिहितो ? ’ या प्रश्नाचें एकाच लेखकाचें उत्तर त्याच्या वयोमानावर आणि मानसिक विकासावर अवलंबून राहील. पंचवीस वर्षांपूर्वीं माझे लेखन प्रसिद्ध व्हायला सुरुवात झाली. त्यावेळीं माझी विशीं नुकतीच उलटली असून, मी पंचविशीकडे झुकलों होतो. पंचविशींत एक प्रकारची धुंद करून सोडणारी उन्मादकता असते, हें काहीं मी नव्यानें सांगायला नको ! ‘ मी

का लिहितो ? ' या प्रश्नाचें उत्तर देण्याची पाळी त्यावेळीं माझ्यावर आली असती, तर हा प्रश्न विचारणाऱ्याला मोठ्या ऐटीनें मी म्हटलें असतें, ' सभ्यगृहस्था ! कवि हा जन्मावा लागतो, तो कारखान्यांत तयार करितां येत नाहीं, हें सुभाषित तुझ्या कानावरून अद्याप गेलें नाहीं काय ? अरे बाबा, लेखन हें येरागवाळाचें काम नाहीं. ' हीं निःश्वसितें कोण सोडितें,' याचा तूं विचार केला आहेस काय ? हें स्फूर्तीचें संगीत आहे, हें प्रतिभेचें नृत्य आहे; ज्यानें कोकिलेला गोड गळा दिला, ज्यानें रातराणीला मधुर सुगंध दिला, ज्यानें मयुराला नयनमनोहर पिसारा दिला, तोच मला हें सारें लिहायला लावीत आहे ' !

ही किंवा हिच्याहूनहि अधिक काव्यमय अशी बडबड त्यावेळीं मी निश्चित केली असती, पण आतां पंचवीस वर्षांनीं त्या वेळेच्या माझ्या लेखनाकडे मी जेव्हां जेव्हां वळून पाहतों, तेव्हां तेव्हां माझे मलाच हसूं येतें. मी जिला स्फूर्ती समजत होतो, तिच्यांत अनुकरणाची हौसच अधिक होती. मी जिला प्रतिभा मानीत होतो, ती देवल — खाडिलकरासारखे नामांकित नाटककार निर्माण करणाऱ्या सांगलींत ज्याचा जन्म झाला होता, ज्याच्या भोंवतीं लहानपणापासून अनेक सुंदर नाटकांचें रम्य आणि धुंद वातावरण पसरलें होतें, ज्याच्या आठव्या वर्षीं वडील अर्धांगवायूनें आजारी पडल्यामुळे ज्याच्या अस्वस्थ बालमनाला कथाकादंबऱ्याखेरीज दुसरा आनंदाचा झरा आसपास दिसत नव्हता, अशा

एका वाङ्मयप्रेमी विद्यार्थ्याची विविध संस्कारांनी विकसित झालेली बुद्धि होती.

पण त्यावेळीं मात्र मला तसे वाटत नव्हते. थोडेसे भाषा-प्रभुत्व, बरेचसे कोल्हटकर-गडकऱ्यांचे अनुकरण, काही अंतःकरणाला जखम करून गेलेले कटु अनुभव आणि मधून मधून आपली चमक दाखविणारी कल्पकता, एवढेच त्यावेळेचे माझे लेखनाचे भांडवल होते, असे म्हणायला हरकत नाही. पण या भांडवलावर मी त्यावेळीं सारा महाराष्ट्र पादाक्रांत करायला निघालो होतो. मला मधूनच अमरत्वाचा झटका येई आणि वाटे आपण फार चांगले लिहितों, आपल्या लेखनांतील अक्षर नीं अक्षर, अक्षर वाङ्मयांत जमा होण्याच्या लायकीचे आहे, उद्यांच्या इतिहासकारांना माझ्या लेखणीत तरवारीचे सामर्थ्य होते, असेच लिहून ठेवावे लागेल !

हा झटका मला फार क्वचित् येत असे म्हणून म्हणा किंवा श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांसारख्या चिकित्सक लेखनगुरूंकडून लेखनाची चिरफाड होण्याचे भाग्य लाभल्यामुळे म्हणा, लवकरच मला एक गोष्ट कळून चुकली, ती म्हणजे कठोर आत्मपरीक्षण हीच कलावंताच्या प्रगतीची पहिली पायरी असते. जो स्वतःच आपला निष्ठुर टीकाकार होऊं शकेल, तोच कलेची खरी सेवा करू शकेल.

हे मला जसजसे जाणवू लागले, तसतसे माझे मन अनुकरणाकडे पाठ फिरवून स्वतःच्या विचारांचा, कल्पनांचा आणि भाव-

नांचा प्रामाणिक आविष्कार करण्याचा प्रयत्न करूं लागलें. ' नवमल्लिका ' हा माझा अगदी पहिला लघुकथासंग्रह घेतला तरी त्यांत अनुकरणाच्या जबरदस्त लालसेबरोबर आत्माविष्काराची पुसट प्रवृत्तीहि प्रतिबिंबित झालेली दिसून येईल, ' जांभळीची शाळा तपासणी ' ही त्या संग्रहांतली विनोदी गोष्ट लिहितांना, मला जो आनंद लाभला होता, त्याची आठवण मी अजूनहि विसरलों नाहीं. तसें पाहिलें तर कोटिबाजपणाचा माझ्यावर कायमचा छाप बसला असूनहि, मी फारशा विनोदी गोष्टी लिहिल्या नाहींत. मला विनोद फार आवडतो आणि माझ्या खाजगी संभाषणांत तो स्वैरतेनें प्रगटहि होतो. पण कुठल्याहि नव्या प्रसंगाकडे किंवा अनुभवाकडे पाहतांना, माझ्यांतला जो कथालेखक जागृत होतो तो मात्र विनोदप्रवण असूं शकत नाहीं. जीवनांतल्या अनेक अनुभूतींचें बहिरंग विनोदी असूं शकतें. त्या बहिरंगाकडे कुतूहलानें पाहतांना, त्याच्या आधारानें विनोदी लेखन करण्याची मलाहि इच्छा उत्पन्न होते ! पण न कळत मी अनुभूतीच्या अंतरंगांत प्रवेश करतो आणि अशा रीतीनें मी थोडासा खोल गेलों कीं, तेथें लपलेलें कारुण्य मला जाणवूं लागतें. असें असूनहि ' जांभळीची शाळा तपासणी ' ही हास्यकारक गोष्ट मी १९२७ सालीं लिहिली, ती कुणा मासिकाची मार्गे निकड होती म्हणून नव्हे, एकाद्या नियतकालिकाकडून त्या गोष्टीकरितां पैसे मिळण्याची आशा होती म्हणून नव्हे किंवा विचारक्रांतीच्या महत्त्वाच्या काळांत ललितलेखकाच्या लेखणीनें केवळ आपल्या विभ्रमविलासांत गुंग होऊन राहणें अनुचित आहे, या माझ्या श्रद्धे-

मुळेंहि नव्हे ! तर कोंकणांतल्या एका लहानशा खेड्यांतल्या शाळेचें जें चित्र जातां जातां मला पाहयला मिळालें, त्यानें माझ्या कल्पनेला चाटना दिल्यामुळें ! त्या दिवशीं माझी कल्पना त्या शाळेभोंवतींच पिंगा घालूं लागली. तिनें खेडेगांवांतल्या शाळेचें एक मजेदार चित्र माझ्या डोळ्यांपुढें उभें केलें ! तें चित्र म्हणजे आपल्या प्रचलित शिक्षणपद्धतीवरली चुरचुरीत टीकाच आहे, अशी माझी खात्री होऊन चुकली. तें कागदावर रेखाटल्याशिवाय मला चैनच पडेना. अनेक महत्त्वाचीं कामें बाजूला ठेवून, मी ती गोष्ट लिहायला बसलों आणि तीनचार तासांत लिहून संपविली.

विजेप्रमाणें लखलखकून चमकून जाणाऱ्या एखाद्या सुंदर कल्पनेनें मन गुंग होऊन गेलें, एखादा विलक्षण कारुण्यपूर्ण अनुभव अथवा विरोध अंतःकरणाला चाटून गेला, एखाद्या दृश्यानें किंवा विचारानें बुद्धीची पकड घेऊन, तिला अगदीं अस्वस्थ करून सोडलें कीं, त्या मनस्थितींत कलाकृतीचें बीज रुजूं शकतें इतकेंच नव्हे, तर प्रसंगीं अंकुरितहि होतें - असा माझा अनुभव आहे. कीर्तीची लालसा लेखनाला प्रेरक होऊं शकते, असें मम्मटापासून विसाव्या शतकांतल्या अद्यावत् टीकाकारांपर्यंत सर्वांचें मत आहे. मासिकांत एखाद्या लेखावर आपलें छापून आलेलें नांव पुनःपुन्हा पाहण्यांत किंवा नुकत्याच प्रसिद्ध झालेल्या आपल्या पहिल्यावाहिल्या पुस्तकाला वारंवार कुरवाळण्यांत, नवशिक्या लेखकाला विलक्षण आनंद होतो, हें मी नाकारीत नाहीं. पण केवळ कीर्ति मिळविण्यासाठीं म्हणून मनुष्य फारसें उच्च दर्जाचें अथवा विपुल लेखन करूं

शकेल, असे मला वाटत नाही. उलट कीर्ति मिळाल्यावर त्याच्या लेखनाच्या वेगाला एक प्रकारचा पायबंद बसतो ! कीर्ति ही लक्ष्मी-सारखी आहे. ती मिळविण्यापेक्षा तिचे रक्षण करणे, हे अधिक कठिण आहे, याची त्याला पुढे पुढे तीव्रतेने जाणीव होत जाते. ज्याला ही जाणीव झाली आहे, असा प्रौढ अंतर्मुख लेखक आपल्या पंचविशी-तिशीतल्या लिखाणाच्या सुधारून वाढविलेल्या आवृत्त्या काढायला अत्यंत नाखूष असतो. काही नवीन किंवा विशेष सांगायचे झाले, तरच लेखणी उचलावी, असे पुढे पुढे त्याला वाटू लागते. कै. वामन मल्हार जोशी याच्या हातून आयुष्याच्या शेवटच्या दहा वर्षांत अगदी अल्प लेखन झाले, याला त्याच्या प्रकृतीच्या अस्वस्थ्या-इतकीच ही जाणीवहि कारणीभूत होती, यात शंका नाही.

मात्र कीर्तीसाठी हुकमेहुकूम न लिहिणाऱ्या लेखकाला पैशासाठी लेखणी उचलावी लागते, असा माझा अनुभव आहे. कीर्ति हे एक सुंदर स्वप्न आहे. पण पैसा ही दुपारची भाकरी आहे आणि लेखक कितीहि ध्येयनिष्ठ असला, आत्माविष्काराकरिताच लिहावयाचे असा त्याचा बाणा असला, ज्या भावनेने आपले अंतःकरण तळापासून ढवळून काढले आहे, ती सर्वांगसुंदर स्वरूपांत शब्द-सृष्टीत प्रगट करण्याकरिताच लेखणी उचलायची अशी त्याने प्रतिज्ञा केली असली, समाजातले सौंदर्य, सामर्थ्य आणि साधुत्व वृद्धिंगत करणे, हेच साहित्याचे एकमेव कार्य आहे, अशी त्याची श्रद्धा असली, तरी —

तरी पैशाकरतां पुष्कळदां त्याला आपल्या आदर्शापासून खालीं यावें लागतें. निंदान मी तरी तसा खालीं आलों आहे. कळि-काळोपेक्षां माध्यान्हकाळ कठिण असतो, अशी तडफडणाऱ्या मनाची समजूत घालीत, स्वतःला सदोष, कलाहीन किंवा निर्जीव वाटणारें लेखन मीं वेलें आहे. एक उदाहरण घेऊनच सांगतों. ' अमृत ' हा माझा चित्रपट १९४१ सालीं पडद्यावर आला. पण १९२८ सालांतल्या हिवाळ्यांत, एका संध्याकाळीं शिरोड्याच्या माझ्या शाळेंतल्या शेतांतल्या बांधावर मी बसलों असतांना, उजव्या बाजूला पसरलेल्या एका जमीनदाराच्या जागेंतल्या माडीचे उंच उंच शेडे आणि त्या माडीजवळूनच दारू-दुकानाकडे जायला निघालेला एक चांभार पाहून, जी कल्पना मला सुचली होती, ज्या कल्पनेचा विकास करण्यांत पुढें अनेक वर्षे मी अपूर्व आनंदाचा अनुभव घेतला होता, ज्या विकासांतून निर्माण झालेल्या कथासूत्रावर आधारीलेली आपली ' चांभाराचा देव ' ही कादंबरी ' उल्का ' आणि ' दोन ध्रुव ' यांच्यापेक्षाहि चांगली होणार, असे मनोरे मी मनांत उभारीत होतों, त्या विकासाचें सर्व सौंदर्य रुपेरी पडद्यावर येऊं शकलें नाहीं. मला चरितार्थाकरितां पैशाची जरूरी होती, चित्रपट कंपनीला माझी कथा हवी होती ! मात्र त्या कथेचें मूळचें रम्य पण उग्र स्वरूप कंपनीच्या धंदेवाईक दृष्टीला परवडणारें नव्हतें. तिनें दुःखान्त कथेला सुखान्त बनविलें, जीवनावरली श्रद्धा उडून गेलेल्या एका तरुणाच्या चित्राचें थिल्लर प्रणयीं तरुणांत रूपांतर केलें, दोन वर्गांतल्या कलहाचे भीषण आणि कठोर प्रतिध्वनि हींच ज्या चित्र-कथेंतील खरीखुरी गाणीं झालीं असतां तिला प्रेमगीतांनीं नटविलें !

— आणि म्हणूनच आज ‘ मी कां लिहितों ? ’ या प्रश्नाचे उत्तर मला एका वाक्यांत घावयाचे झाले, तर मी सांगेन, ‘ मी चित्रपट लिहितों ते पोट्यासाठी; लघुनिबंध व रूपककथा लिहितों, त्या स्वतःच्या आनंदासाठी; आणि टीका, निबंध, लघुकथा व कादंबऱ्या लिहितों, त्या कलेच्या द्वारे जीवनाची सेवा करण्याच्या तत्त्वावर माझी श्रद्धा आहे म्हणून ! ’

मी कां लिहितों ?

८

राजकवि यशवन्त

(श्री. य. दि. पेंढरकर)

आधुनिक काव्यप्रांतांत रविकिरणमंडळानें जें कार्य केलें आहे, त्याचें राजकवि यशवन्त हें मूर्तिमंत प्रतीक होत. जीवनांतील सामान्य क्षणांचें व संवेदनांचें अंसामान्य सौंदर्य त्यांनीं साकार केलें. बहुसंख्य लोकांच्या वांट्याला येणारें असमाधान व असफलता यांना बोलके करून, आपल्या आत्मनिष्ठेच्या प्रभावानें — एक प्रकारच्या ओजानें — त्यांना त्यांनीं अलंकृत केलें. आपल्या कल्पक प्रतिभेनें या भावनांना त्यांनीं स्वर्णरूप दिलें आहे; आणि हेंच राजकवींचें अनर्घ्य यशोधन होय. असंतुष्टता व अश्रद्धा हीं आजच्या युगाचीं प्रमुख लक्षणे होत आणि युगाच्या या आंतरिक उद्गारांनाच त्यांनीं आपल्या वाणीनें सशब्द केलें. म्हणूनच ते महाराष्ट्राचे आवडते कवि झाले. पण यामुळेंच त्यांच्या काव्याला कांहीं स्त्रैण व निराशावादी म्हणतात. परंतु या भावविवशतेबद्दल स्वतः राजकवि यशवन्त अशी ग्वाही देतात:—

“ विव्दलण्यांतुनि परंतु बघतों निर्माया जग नवें ”

राजकवि यशवन्त आपल्या कवितेचें वर्णन करितांना म्हणतात, “ माझी कविता ही माझ्या सुखदुःखांचा परिपाक आहे. ” या वैयक्तिक सुखदुःखांना हें सामुदायिक आकर्षण कोठून प्राप्त होतें ? आणि कवींनीं स्वतःच्या या हर्षविषादादि भावनांचें समष्टीकरण कसें व कां केलें ? या समष्टीकरणास प्रवृत्त करणारी प्रेरणा तर माणसास लेखनप्रवृत्त करीत नसेल ?

वाहणें आणि प्रकाशणें हा पाण्याचा व अग्नीचा जीवनधर्म आहे. कविता लिहिणें हा कवीचा असाच जीवनधर्म होऊं शकेल काय ?

काय सांगूं या प्रश्नाचें उत्तर ?

मी कां लिहितों बरं ?

रात्र सरतांना पूर्व क्षितिजावर अरुणाचा उदय कां होतो ? कळ्या कां उमलतात ? कृष्ण मेघांतून पावसाच्या सरीवर सरी कां कोसळतात ? मोर कां नाचतात ? पाण्याचें बर्फ कां होतें किंवा बर्फाचे डोंगरच्या डोंगर कां वितळूं लागतात ? समुद्रावर लाटांचं तांडवनृत्य कां सुरू होतं ? गाई कां पानवतात ? कोंबडी जें अंडें उबवतें त्याचं कवच फोडून त्यातून पिल्लं कां बाहेर येतं ? ह्या प्रश्नांचीं उत्तरे देतां येतील ना ? झालं तर मग. ह्या प्रश्नांच्या उत्तरांचा जो मथितार्थ तोच ' मी कां लिहितों ? ' ह्या प्रश्नाच्याहि उत्तराचा मथितार्थ.

वाटेनें चालतांना किंवा घरांत वावरतांना ठेंच लागली कीं, आपण प्रौढदेखील विव्दळतो. बाळपण सरल्यामुळें, एवढ्या — तेवढ्याला रडायची चोरी झालेली असते; आणि हर्षखेद निखालस मावळून जावेत, इतक्या विमुक्तावस्थेला सामान्य संसारीं माणसं सहसा जाऊं शकत नाहींत. म्हणून आपण प्रौढदेखील ठेंच लागतांच ' हायहुय्य ' करतो. सहलीला बाहेर पडलों असतांना किंवा घर बसल्या खिडकींतून वा सौधावरून, दृष्टीसमोर सूर्योदयाचें किंवा सूर्यास्ताचें रम्य, तेजांन रसरसलेलें रंगक्रीडित पाहून, प्रसन्न चित्तानें आपण कौतुकाल्हादाचे उद्गार काढतो. तें विव्दळणें किंवा उल्हसणें जितकें स्वाभाविक आणि क्रमसिद्ध होय, तितकेंच ललित-

लेखकानें लेखणीला हात घालणेंहि स्वाभाविक होय. पूर्व क्षितिजावर तेजोराशी अरुणाचें अवतरण किंवा कळ्याचें विकसन जितकें नैसर्गिक, बर्फाचें पाणी किंवा पाण्याचें बर्फ होणें जितकें नियमसिद्ध, मेघांतून जलवृष्टि होणें जितकें सोपपत्तिक आणि कोंबडीच्या पिलानें कवच फोडून अंड्यांतून बाहेर प्रगट होणें जितकें यथाकालोद्भव, तितकेंच कलावंत लेखकानें लेखनप्रवृत्त होणेंहि स्वाभाविक व कालोचित होय. ठेंच लागली कीं विव्दलणें किंवा प्रफुल्ल चांदणें पडलेलें पाहून, त्यांत नाचूं, बागडूं, विहार करूं, असें वाटूं लागणें, यांच्या मुळाशीं जी संवदेनक्षमता व प्रेरणा, तीच ललितलेखकाच्या लिखाणाचीहि जन्मदात्री होय.

‘देशकालवर्तमानें । आपण चिंताग्रस्थ होतीं मनें ।

म्हणती कैसीं वांचतील जेनें । कैसीं ब्राह्मण्यें तगतील ॥

कैसीं क्षेम राहिल जगती । कैसीं देव - देवालये तगती ॥

कैसे कुटुंबवल्ल लोक जगती । कोणेकडे जातील हे’ ॥

अशी उरीपोटीं विश्वचिंता बाळगून, अखंड चाळणा करणाऱ्या महंताच्या कर्मभूमीत जन्माला येण्याइतकें जरी माझे पूर्वसंचित असलें, तरी —

‘जें काहीं आपणांसी ठावें । ते इतरांसी शिकवावें ।

शहाणे करून सोडावें । सकल जन’ ॥

ह्या (त्या महंताच्या) अभिनिवेशानें लेखनोद्योगास प्रवृत्त होणाऱ्यांपैकीं मी नाहीं. लोकांना सांगायजोगें काहीं अलौकिक

शहाणपण मजजवळ आहे, असें मला वाटत नाही; आणि समर्था-
सारखा विश्वसंसाराचा व्यापआटोपीहि माझ्या आवाक्यांतला नाही.

पण सुरवातीच्या निरनिराळ्या प्रश्नांतून व्यक्त होणाऱ्या प्रेरणा-
शक्तीनें मी लिहितों. मनांत सांडत जाणाऱ्या विकार-विचारांचं
ओझं असह्य झालं म्हणजे तें उतरून ठेवावें लागतें — तें उतरून
ठेविल्याशिवाय चैन पडेनासें होतें. भारावलेल्या मनाला हलकें वाटा-
यला हवें म्हणून हातीं लेखणी घेण्याचा माझा स्वभाव आहे. मनाला
व्यथित करणारे सळ काढून टाकायला हवेत, मनाला व्याकुळ कर-
णारीं दुःखं बोलून दाखवायला हवीत, मनाला रिझविणाऱ्या गोष्टींची
अभिव्यक्ति करायला हवी, असें करण्याची इच्छा नसलेल्या मनाला
जगांत जगणें जड जाईल. अशी अभिव्यक्ति करूं पाहणारें मनच
आपला गोतावळा निर्माण करूं शकतें. असें करणाऱ्या मनालाच
आपली वाट चालता येते.

रस्त्यानें जातांना, लहान मुलांना एकादी गम्मत दिसली तर
ती गम्मत मुलें जितक्या उत्सुकतेनें पाहतात, तितक्याच उत्सुकतेनें
त्या गमती आपल्या सौगड्यांना किंवा भावंडांना सांगायला तीं नाही
कां धांव घेत ? पाहिलेल्या गमती दुसऱ्याला सांगितल्याशिवाय
त्यांना चैनच पडणार नाही; पाहिलेल्या गमती दुसऱ्याला निवेदन
केल्याशिवाय, त्या गमती अनुभवल्याचा आनंद पुराच होत नसतो.
दुःख सांगून दुःख हलकें करणें आणि सुख सांगून सुखाची गोडी
वाढविणें, हा मनाचा धर्म आहे. मनांत जें शिजू लागतें, त्याचे

कढ बाहेर सांडणारच; मनांत जें घुसळूं लागतें, तें कांठाबाहेर ओसंडणारच. हाच मनोधर्म, मला वाटतं, कोणाच्याहि लेखणीला चालवितो.

‘ यशोधन ’ नामक माझ्या कवितासंग्रहांत मी ‘ सुनीत ’ नावाच्या सुनीतांत असे म्हटलें आहे कीं, :-

होतो स्पर्श हळूच कोठुनि तरी हृत्तार कम्पाकुला
देते जागृति भावनप्रति, जशी मन्दानिलें सिन्धुचा
तेणें उद्भवती विचार, जलधीपृष्ठीं तरङ्गावली
तत्त्वे सुन्दर मौक्तिकेच जणुं तीं व्याच्यांत सामावलीं

त्यांच्याच जोडीला, ‘ भावमंथन ’ नामक माझ्या तदनंतरच्या कवितासंग्रहाच्या सुरुवातीला कीट्स कवीचें अवतरण दिलें आहे, तें वाचून पाहवें. तें अवतरण असें आहे —

‘ *No sooner had I stepped into these pleasures
Than I began to think of rhymes and measures.
The air that floated by me seemed to say:—
“ Write; thou wilt never have a better day.”
And so I did* ’

कीट्सच्या ह्या उद्गाराचा अर्थ हाच कीं, “ भिन्नभिन्न सुखानुभूतींच्या प्रांगणांत माझे पाऊल पडलें न पडलें तोंच, माझ्या मनांत छंद-यमकानुप्रास घोळूं लागले. माझ्या भोंवताळीं हेलवणारे वातावरणदेखील मला जणूं काय प्रोत्साहन देऊं लागलें कीं, ‘ वे,

लेखणी घे आणि लिहून टाक. अशी सोन्यासारखी संधि फिरून येणार नाही. ' वातावरणांतून मिळणाऱ्या ह्या आदेशाप्रमाणे मी लिहीत आलो आहे ' "

ह्या दोन्ही अवतरणांसारखाच वरील निवेदनाचा सारांश नाही का ? आणि कविवर्य केशवसुतहि —

‘ जे रम्य ते वधुनेया मज वेड लागे
गाणे सर्वेचि मग होय मनांत जागे ’

असेच म्हणतात. ‘ रम्य ’ ह्या शब्दाचा रूढ अर्थ संकुचित आहे. निदान वरील उक्तीत *Pleasures* आणि ‘ रम्य ’ ह्या शब्दाचा अर्थ फार व्यापकपणाने घेणे जरूर आहे. पारध्याने केलेली शिकार, प्रियतम व्यक्तीचा वियोग, आणि पुष्पाविकासाप्रमाणेच पुष्पाची मल्लढता, हीं सारीं ललितलेखकाच्या लेखनप्रवृत्तीपुरती ‘ रम्य ’ च होत — हीं सारा *Pleasures* च होत. सुखदुःखांच्या मांडवाखालून जाताना, मनाला त्या त्या प्रकारचे हेलकावे मिळतात, मन विकास पावूं लागते, नाचावेसे वाटते. काही वेळा गोठून जाण्यासारख्या येतात, तर काही वेळा जिवाचे पाणी पाणी करून टाकणाऱ्या उद्भवतात. मी असेच एकेठिकाणी म्हटल्याप्रमाणे:—

—‘ त्याच ठिबकत्या रक्तामधुनी लिहितो गाणे नवे ’

×

×

×

—‘ विव्दळण्यातुनि परन्तु बघतो निर्माया जग नवे ’

×

×

×

—‘ अंधाराच्या जाचामधुनी प्रकाशवांछा स्फुरे ’

×

×

×

—‘ साखळदंडांतल्या दुव्यांचीं सुखद सुगंधित फुलें
नभोविहारी बनवूं बघतों करगत किमयेमुळें ’

हाच माझ्या लेखनप्रवृत्तीचा सारांश होईल.

मी कां लिहितों ? ह्या प्रश्नाची व्याप्ति मर्यादित करून, मी हें निवेदन केले आहे. त्याच प्रश्नातून लिखाण कां प्रकाशित करतों ? ’ हा प्रश्नाहि अंधुकपणें डोकावतो, असे वाटल्यावरून, त्याचेंहि ओझरतें उत्तर वर येऊन गेलें आहे. आपण पाहिलेली गम्मत सौंगड्यांना न सांगणारा आणि मिळालेला खाऊ एकान्तांत जाऊन खाणारा बालक मित्रविहीन, एकलकोंडा, माणूसघाण्या समजावा. तद्वतच, आपलीं सुखदुःखें दुसऱ्याला न सांगणारा मनुष्यहि ! आपलें दुःख दुसऱ्याला सांगण्यानें समदुःखी जीवांना वीर येतो आणि सुख सांगण्यानें त्याच्या आशा पल्लवित होतात आणि अशा रीतीनें ‘ आपला ’ असा एक व्यापक समाज निर्माण होतो. एकान्तांत अनुभवावयाचे किंवा अनुभवलेले भोग देखील औचित्यविवेकाच्या मर्यादा सांभाळून सांगण्याकडे प्रवृत्ति होते, ती ह्यामुळेच.

लेखनाला प्रवृत्त होणाऱ्या मनाचा हा धर्मच तेवढा सांगितला. त्या प्रवृत्तीच्या यशस्वितेला हव्या असणाऱ्या इतर साहित्याचा—अध्ययन, कला, हेतु, जीवनविषयक दृष्टिकोन, श्रद्धा, वगैरे गोष्टींचा समावेश—ह्या प्रश्नांत होत नाही, असा माझा समज आहे.

मी कां लिहितों ?

१

श्री. अनिल

(श्री. आ. रा. देशपांडे)

“ नवें जग तें
परकष्टावर पुष्ट व्हावयाला
ज्यांत न जागा
मात्र भरपूर सहश्रमाच्या
सहजीवनांत नांदावयाला ”

अशा समानतेच्या नव्या जगाचें चित्र जसे कवि अनिल यांनी आपल्या कवितेंत रंगविलें आहे, तसेच या जीवननिष्ठ प्रतिभेवर आत्मनिष्ठ गूढवादाचाहि सुंदर फुलोरा त्यांनी फुलविला आहे. या गूढवादाला ते ‘ प्रीतिधर्म ’ म्हणतात. गूढवादी कविता हें वैदर्भीय काव्याचें एक मनोहर वैशिष्ट्य आहे. या प्रकारच्या काव्यरचनेचा बहुमान श्री अनिलानांच आहे; आणि मराठी मुक्तछंदाचे तर ते यशस्वी प्रवर्तक आहेत.

मराठी आधुनिक काव्यांत आमुलाग्र परिवर्तन व्हावें अशी त्यांची तळमळ आहे. “ कथन हा काव्याचा विषय लघुकथांनी व्यापल्यामुळे काव्याच्या विषयाच्या दृष्टीने क्रांतिकारक प्रयोग करणे आवश्यक झालें आहे ” असे सांगून, “ भावनात्मक पण जीवनोपयोगी तत्त्वज्ञान आणि जीवनाची चिकित्सा ह्या भागांत मराठी कविता शिरली आणि आधुनिक कविप्रतिभेचा प्रज्ञेशी संयोग झाला तर मराठी कवितेचा पुन्हा विकास होईल ” असा मार्गहि त्यांनी सुचविला आहे. ‘ भग्नमूर्ति ’ व ‘ चिनी मुलांस पत्र ’ ही त्यांची खंडकाव्ये या नव्या प्रयोगाची जिवंत उदाहरणे होत. आरंभी उद्धृत केलेल्या ओळींतील, सहश्रमांच्या सहजीवनाच्या व मानवहिताच्या समाहाराच्या नव्या संसाराचें स्वप्न त्यांच्या या ‘ प्रज्ञेचें ’ च प्रतिक आहे.

मात्र स्वतः अनिल आपल्या काव्यरचनेतील अनुभूतीविषयी नम्रपणें इतकेंच सांगतातः—

“ भावनांनी हें हृदय भरुनि आलें किती त्याचे नयनांत भरू झाले
मूक कांहीं हृदयांत विरुनि गेल्या किती थोड्या ह्या भावगीत झाल्या ”

‘ मी कां लिहितों ? ’ हा प्रश्न आजच्या या भाषणाच्या निमित्तानें पहिल्यानेच माझा मला विचारण्याचा प्रसंग आला. तसें पाहिलें, तर माझे लिहिणें इतकें बेताचें आहे कीं, मी कां लिहीत नाहीं, हाच प्रश्न विचारणें योग्य होईल ! आठवूं लागलों, म्हणजे लिहिल्यापेक्षां न लिहिलेलेच मला अधिक आठवतें !

मी मुख्यतः कविताच लिहिल्या. काव्यासंबंधीं व मुक्तछंदा-संबंधीं जें थोडेंबहुत लेखन केलें, तें आनुषंगिकच आहे. त्या लेखनासंबंधीं, तें कां लिहिलें, हें उघड असल्यामुळें, काहीं सांगणें जरूर नाहीं. काव्य हाच माझ्या लेखनाचा विशेष असल्यामुळें त्यासंबंधींच मी सांगणार आहे.

मला वाटतें, नुसतें काव्य लिहिणाराला मी कां लिहितों, हें सांगणें चांगलेंच अवघड आहे. काहीं कवींनीं तर असेंहि म्हटलें आहे कीं, कोकिळाला ‘ तूं कुहू कुहू कां करत्येस ’ हें विचारण्यासारखेंच, कवीला ‘ तूं कविता कां करतोस ’, हें विचारणें आहे. ह्यांत थोडासा ‘ कविपणाचा ’ भाग आहे, हें मला कबूल आहे; पण थोडें सत्यहि आहे. कवि आपल्या कृतीला आपला ‘ स्वभाव ’ समजत असतो.

अशा स्वाभाविक गोष्टींचीं कारणें सांगणें, अर्थातच कठीण असलें, तरी थोडेंफार शक्य आहे. माझ्या बाबतींत मात्र मला ‘ नेति नेति ’च्या मार्गीचा अवलंब करूनच, मी कां लिहितों, हें सांगवें लागणार आहे.

पुष्कळ कवि म्हणूं शकतील कीं, आम्ही लोकांचें रंजन करण्यासाठीं कविता लिहितों. कवि हा लोकांचें रंजन करणारा प्रतिष्ठित तमाशेकार आहे, हें माधव जूलिअनचें म्हणणें आहेच. इतर कवि म्हणतील कीं, आम्ही थकल्या भागल्या श्रांत जीवांची तहान, भावनांच्या सहानुभूतीनें शमविण्यासाठीं, कविता लिहितों. कुणी म्हणतील, आम्ही सामाजिक आणि राजकीय अन्यायाचें स्वरूप उघड करून, लोकजागृतीकरतां लिहितों. 'काव्यं यशसेऽर्थकृते'— इत्यादि काव्यलेखनाचीं प्रयोजनें प्रसिद्धच आहेत. त्याला आणखी अशीं कितीतरी प्रयोजनें जोडतां येतील. पण मी मात्र यांतलें कोणतेंहि प्रयोजन माझें म्हणून सांगण्यास धजूं शकत नाहीं. मी कविता कां लिहिल्या, आतां कधींकाळीं कां लिहीत असतों; आणि लिहीत राहिलेंच, तर पुढें कां लिहीन, हे प्रश्न मी स्वतःला विचारूं लागलों, तर अंधुकपणें थोडीशीं वेगळींच कारणें दिसूं लागतात.

मला लहानपणापासूनच कविता वाचण्याची, पाठ करण्याची आणि स्वतःशीं गुणगुणण्याची हौस होती, एवढें मात्र चांगलें आठवतें. त्यावेळीं टिळक, 'बी,' गोविंदाग्रज ह्यांच्या व मनोरंजनादि नियतकालिकांतून येणाऱ्या इतर कवींच्या कविता मी आवडीनें वाचायचा. आपण कांहीं लिहोवें, असें उगीच वाटावें, त्या वेळीं पोरखेळ म्हणून कांहीं कविता लिहिल्या. त्या अनुकरणात्मक नव्हत्या, पण त्यांत भावार्थहि नव्हता. कॉलेजमध्ये जाण्याआधीं केशवसुतांच्या कविता वाचल्या. कॉलेजच्या पहिल्या वर्षीं केशव-

सुतांच्या कवितांचा मनावर फार परिणाम झाला. वाटू लागलें कीं, कविता लिहायला कांहीं निराळेंच अंगीं असोवें लागतें. त्या विचारांमुळे म्हणा, अगर लहर म्हणून म्हणा, पूर्वीच्या कविता नाहींशा केल्या. त्यांची आठवणाहि विसरून गेली. लिहिण्यापेक्षां कविता वाचणेंच बरें, ह्या विचारानें लिहिणें सोडून दिलें.

त्यानंतर एकदोन वर्षांनीं जेव्हां पुनः लिहायला सुरुवात केली, तेव्हां, मी कां लिहितों, हें माझे मलाच कळत नव्हतें ! भावनांच्या संवादानें, क्षोभानें किंवा कांहीं नवीन जाणिवेनें म्हणा, मी माझ्याशींच गुणगुणायला लागलों. आजसुद्धां मी तेव्हां कां लिहायला लागलों, हें सूचकतेचा आणि ध्वनीचा आधार घेऊनच मला सांगवें लागेल.

“ हृदयाच्या अंधारांत
तुवां आपुलिये हातीं
मूर्तिमधूनी प्रचीति
फुटे शब्द निःशब्दाला
हृदयाच्या मन्दिरांत

लावियेली फुलवात
उजळली दिव्य ज्योति
अमूर्ताची होय चितीं
हृदयाच्या जिह्वाळ्याला
लावियेली फुलवात ”

ह्या ओळींत मला वाटतें, मी कां लिहितों, ह्याचें रहस्य सूचकतनें आलें आहे.

भावनांना हलविणाऱ्या गोष्टी जेव्हां घडतात, तेव्हां संवेदनाक्षम हृदयावर त्या आघात करतात, त्या आघातांनीं जो कल्लोळ

उठतो, तो शब्दांत व्यक्त होण्यासाठी धडपडत असतो. शब्दांत व्यक्त झाल्यामुळे, त्या क्षणापुरता तरी हृदयावरचा भार हलका झाल्यासारखा वाटतो. भावनांच्या कल्लोळाला शब्दांनी व्यक्त करून, हृदयाचा भार कमी करण्यासाठीच, मी आतापर्यंत लिहिले. अजूनहि कधीकाळी त्याच कारणासाठी लिहीत असतो.

पण भावनांच्या कल्लोळातून काव्य निर्माण होतंच असेहि नाही.

“ भावनांनी हें हृदय भरुनि आलें
किती त्यांचे नयनांत अश्रु झाले
मूक काहीं हृदयांत विरुनि गेल्या
किती थोड्या हे भावगीत झाल्या ”

असा निदान माझा तरी अनुभव आहे.

अत्युत्कट ‘ भावनांचा सहजोद्गार ’ हें भावगीताचें कारण आणि स्वरूप आहे, हें पुष्कळ अंशी खरें आहे. शिवाय काव्याची मूळ चालनाहि भावगीतात्मकच असते. भावगीतें लिहीत असतांच, मी एक दीर्घकाव्य लिहायला घेतलें होतें. त्या काव्याचें नांव ‘ प्रतिभा. ’ त्यासाठी एका नवीन मात्रिक मुक्तछंदाची योजनाहि केली होती. ही १९२३-२४ ची गोष्ट. त्यावेळी मुक्तछंदाचें नांवहि निघालें नव्हतें. त्या दीर्घकाव्याचा विषय कवि - प्रतिभेचा उद्गम आणि विकास ह्या स्वरूपाचा होता. तें काव्य मी सातआठशें ओळी लिहून, तसेंच सोडून दिलें. तो मुक्तछंदहि रूढ करूं शकलों नाहीं, पण तेव्हापासूनच माझ्या मनानें घेतलें होतें की, दीर्घ-

काव्याची रचनाहि भावगीताच्या विस्ताराच्या स्वरूपाची असावयास पाहिजे. जो अत्युत्कट अनुभव सहजोद्गाराने भावगीताच्या स्वरूपांत प्रकट होतो, तोच अनुभव त्याच भावगीताचा दीर्घ काव्यांत विस्तार करूं शकेल. उदाहरणार्थ, कालिदासाचा ' मेघदूत '. अत्युत्कट अनुभव प्रियाविरहाचा; कल्लोळ तिच्याशीं संवादाचा; मूळ प्रवृत्ति भावगीतात्मक; पण नुसतें लहानसें भावगीत न लिहितां, कालिदासाने त्याचें अतिरम्य असें दीर्घ काव्य बनविलें.

भावगीताच्या वृत्तीच्या विस्ताराने दीर्घकाव्य लिहावे, ही माझी आवडती कल्पना असल्यामुळे, त्याच वृत्तीने मला माझे पहिलें दीर्घकाव्य ' प्रेम आणि जीवन ' लिहावयास प्रवृत्त केलें. प्रेमांत संकट आल्यामुळे, एकमेकांवर निस्सीम प्रेम करणाऱ्या कोलेजातील एका विद्यार्थी आणि विद्यार्थिनीने एकत्र आत्महत्या केली. त्या प्रसंगाने माझ्या मनांत अतिशय मोठा भावनाकल्लोळ उत्पन्न केला. ' हेंच प्रेमाचें रहस्य काय ? ' ' प्रेम इतकें दुबळें आहे ? ' ' साऱ्या प्रेमकाव्यांतून अखेर हीच निष्पत्ति ? ' ' काहीं तरी चुकतें आहे कुठेंतरी ! '

त्या प्रसंगाने माझे मन हळहळलें. हळहळीतून वैचारिक अस्वस्थता आली. ती शब्दांत व्यक्त करण्याच्या धडपडीतून तें दीर्घकाव्य निर्माण झालें. निर्माण होतांना, त्यास साजेसा नवा छंदहि घेऊन आलें. तो पांच आणि सहा अक्षरी चरणकांच्या स्वरें जुळणीचा मुक्तछंद होता. तोच आतां रूढ होऊन, लोकप्रियहि झाला आहे.

हैं दीर्घकाव्य लिहिल्यानंतर त्यासंबंधी आता विचार करतांना असे वाटते:— आपल्या स्वतःच्या भावनाकळोळाला शब्दांत व्यक्त करून, मनावरचा दाब कमी करणे, हे जरी ते काव्यलिहिल्याचे मुख्य कारण होतें, तरी एकाद्या सामाजिक घटनेची आपल्या मनावर झालेली क्रिया-प्रतिक्रिया व्यक्त करून, तिचा काव्यास झेपेल इतका आपल्या आत्मप्रत्ययानें तात्विक विचार करावा, ही एक इच्छाहि माझ्या मनांत होती. ह्या काव्यांत प्रेम ही जीवनाची शक्ति कशी आहे, जीवनांत आनंद कसा आहे, जीवनानंद किती प्रभावी आहे, ह्यांचे काव्यात्म दिग्दर्शन करून शेवटी,

“ प्रणयी जीवांनो, गेल्यावर जीव
 ऐकवितो तुम्हां निष्कळ बोल
 कारण आहेत अनुभवाचे
 माझ्या प्रतीतीचे,
 कारण नाहीं मी प्रति - शाहीर
 प्रेमाचें रडगाणें गाणारा
 शाहीर आहे मी तेजस्वी गाणें
 गाणारा, प्रीतीच्या आशावादाचा, ”

असा समारोप केला आहे.

‘ प्रेम आणि जीवन ’ हे काव्य काव्याविषयीच्या ज्या मान-सिक भूमिकेमुळे लिहिलें गेलें, तीमुळेच ‘ भग्नमूर्ति ’ हे दीर्घ-काव्यहि लिहिलें गेलें. विषय कितीहि निराळा असेना, मला वाटतें,

मला शिल्पांतल्या सौंदर्यांची कांहीं विशेष संवेदनाक्षमता आहे. उत्तम शिल्पांचें दर्शन माझ्या अंगावर रोमांच उभा करते. कालिदासानें गौरविलेल्या रामगिरीवर — रामटेक येथे—जेव्हां मी त्रिविक्रम वामनाची अति सुंदर पण छिन्नविछिन्न मूर्ति पाहिली, तेव्हां माझ्या भावनांचा कल्लोळ उडाला. सौंदर्यप्रतीति, दुःख, उद्वेग, उपहास, त्वेष ह्या भावनांच्या मंथनांतूनच, नव्या आकांक्षा आणि आशा वर आल्या. संस्कृतिनाशाचें रहस्य किंचित् कळलेसें वाटलें. मूळची स्फूर्ति जरी मूर्तीचा नाश पाहून झालेल्या शोकाची होती, तरी तिचा विकास होत जाऊन दीर्घकाव्य झाले आणि —

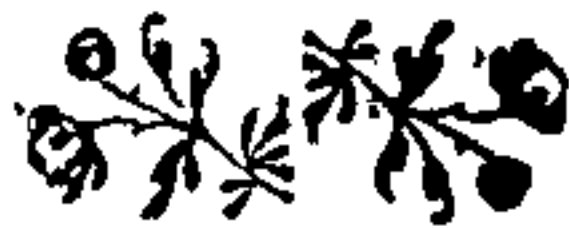
“ प्रखर उन्हाळा आतां आहे जरी
तापली तयांत धरणीमाय
उलून जाय
दिसे रुक्ष आणि रखरखीत
जीवन-निर्झर सारीकडचे
आटून गेले
पेटतां वणवे
ऊन वाऱ्यानें सारी हिरवळ
वाळून गेली, सुकले वृक्ष
असा आहे जरी आज उन्हाळा
तरी पावसाळा दूर कां आहे ? ”

असा आशावाद सांगावासा वाटला.

एका निर्वासित चिनी मुलाचें चित्र 'निर्वासित चिनी मुलास' हें दीर्घकाव्य लिहिण्याचें निमित्त कारण झालें. पण दुसऱ्या जागतिक युद्धानें निर्माण केलेल्या परिस्थितीनें आणि त्याच्या कारणपरंपरेच्या जाणिवेनें मनांत जो क्षोभ झाला होता, त्यानेंच मला तें काव्य लिहावयास लाविलें. आतां ह्यापुढें मी कां लिहीत आहे, असें जर कोणीं मला विचारलें, तर थोड्याशा आत्मविश्वासानें मी म्हणूं शकेन कीं, माझे मन जीर्ण जगाच्या अमानुष अर्थव्यवस्थेच्या संस्कृतीला विटलें आहे. व तीविषयीं माझ्या मनांत त्वेष भरला आहे. नव्या जगाची मला ओढ लागली आहे. मी इतर कार्य काय करूं शकणार ? पण —

“ पण माझ्या ह्या साऱ्या कविता
पुऱ्या, अपुऱ्या आणि अधुऱ्या
काहीं एक दोन शब्दच आणि
उद्गार चिन्हे
आहे त्यांत माझे हृदय तसें
जिवंत आणि धडधडत,
नाचत फिरत, गिरक्या घेत,
आंदोलत आणि हिंदकाळत
स्फुंदत स्पंदत
विकासत नित्य
आहेत हे दुवे
माझ्या भावनांचे, भावजीवनाचे.

एकेक आहे तो जिवंत क्षण
ऊन रक्तानें अनुभवलेला
आणि त्यांतल्या निराशांनींहि
दाखविल्या मला आहेत दिशा
उजळलेल्या
अजून न माझा रोमांच त्यांतील
ओसरलेला
तीच आहे माझी आजीव सेवा
जीवनाची आणि मानवतेची. ”

मी कां लिहितों ?

१०

श्री. य. गो. जोशी.

महाराष्ट्राच्या यशवंत कथाकारांत श्री. य. गो. जोशी यांची गणना होते. त्यांच्या कथांतून, प्रा. फडक्यांच्या लिखाणांतून आढळणारा, मदालसांच्या कजलरेखांकित कटाक्षांचा उन्माद ओसंडत नसला किंवा श्री. खांडेकरांच्या वाङ्मयांतल्या ध्येयवादी तरुणांच्या रक्ताश्रूंचें ज्वलन त्यांत धगधगत नसलें, तरी त्यांच्या गोष्टींत जो अकृत्रिम जिव्हाळा सर्वत्र झुळ-झुळतांना दिसतो, त्यामुळें त्यांच्या साहित्याला एक प्रकारचें संजीवक सौहार्द प्राप्त झालें आहे, याची साक्ष प्रत्येक सामान्य वाचक देईल. भाषेतला जिव्हाळा व कथनांतला प्रामाणिकपणा यामुळें, त्यांच्या ‘कोथिंबिरीच्या काडींत’ साध्या जीवनांतले आशय बोलके झाले आहेत व परसांतल्या ‘शेवग्याच्या शेंगांना’ अमृताची माधुरी लाभली आहे.

“ होय, माझ्या लेखनांत विशिष्ट ध्येयवाद नाही. त्याप्रमाणें पत्करलेल्या ध्येयवादाची सर्कसहि नाही. मी फक्त पाहतों आणि लिहितों ”, असें य. गो. म्हणतात.

हे ‘पाहण्याचें’ सामर्थ्य व ‘दृष्ट्यां’ची प्रेरणा यांची गोष्ट येथें त्यांनीं स्वतःच सांगितली असल्यामुळें ती किती आकर्षक उतरली असेल, हें सांगण्याचें कारणच उरत नाही. पावसाचें हें वर्णनच पहाता —

“ पावसाच्या सरी झाडावर पडूं लागतांच, गाईच्या आचळांना घासरानें तोंड लावावें त्याप्रमाणें झाडाचीं पानें पावसाचें स्वागत करूं लागलीं — ”

— आणि असा पाऊस कोणाला वेड लावणार नाही ?

परवां बोलतां बोलतां मला कोणीतरी विचारलें ' कां हो, तुम्ही कां लिहितों ? '

विचारणाऱ्या माणसाची मी लिहूं नये, अशी इच्छा खास नव्हती. उलट ' अलीकडे तुम्ही फारसें लिहीत नाहीं ' याबद्दलहि तो तक्रार करी. त्या माणसानें परवांच कुठेंतरी माझा एक लेख वाचला. तो त्याला आवडलाहि. आणि त्यानें काहींतरी जिज्ञासेनेंच मला विचारलें. ' कां हो, तुम्ही कां लिहितों ? '

लहान मुलें जशीं मोठ्या माणसांना विचारतात, ' कां हो, पाऊस कां पडतो ? संध्याकाळीं सूर्य विश्रांतीकरितां कोठें जातो ? सूर्य मावळल्यानंतरच चंद्र उदयाला कां येतो ? सूर्यचंद्राचे आप- आपसांत काहीं वैमनस्य आहे कां ? दोघे एकदम कां प्रकाशत नाहीत ? यापूर्वीं तरी कधीं सूर्य आणि चंद्र खेळीमेळीनें आकाशांत दिसले होते कां ? किंवा यापुढें तरी ते कधीं तसें दिसतील कां ? '

अशाच स्वरूपाचा ' कां हो, तुम्ही कां लिहितों ? ' असा माझ्या मित्रांनें मला प्रश्न केला होता. त्यावर मी काहींतरी उत्तर देणार तोंच माझ्याकडे दोनचार माणसें आलीं आणि तो प्रश्न त्यावेळीं अनुत्तरितच राहिला.

पण माझ्या मनांत मात्र तो प्रश्न तसाच घोळत राहिला. या प्रश्नाचा मी आतांपर्यंत कधीं उभ्या आयुष्यांत विचार केला नव्हता.

मी लिहीत होतो. माझें लिहिणें छापलें जात होतें, पण ' मी कां लिहितों ' याचा मी कधींच विचार केला नव्हता !

पण 'मी कां लिहितों ? या प्रश्नाचें मी माझ्या मनांतल्या मनांत उत्तर शोधित होतों. व्यवहाराच्या नादांत तो प्रश्न माझ्या मनांत घोळत राहिला. पण त्याचें उत्तर मला सुचलें नाहीं !

एखाद्या वेळीं असें होतें. एखाद्या गृहस्थाचें आडनांव आपल्याला आठवत नाहीं. आपण म्हणतो, 'याचें आडनांव अगदीं माझ्या डोळ्यांसमोर आहे हो-' पण तें डोळ्यांसमोर असणारें नांव कांहीं आपल्याला वाचून सांगता येत नाहीं. तसेंच मला वाटें, 'मी कां लिहितों' याचें उत्तर अगदीं माझ्या डोळ्यांसमोर आहे. पण तें एकदम सांगायला मला सुचेना.

अशांत एक दिवस काय झालें—उन्हाळ्याचे दिवस होते. दुपारीं दोन तीनचा सुमार होता. उन्हा चांगलें तापलें होतें. अंगांतून घामाच्या धारा निघत होत्या.

तोंच आकाशांत एकदम ढग जमा झाले. उन्हा हळूहळू दिसेनासें झालें. पेटलेला दिवा नजरेला त्रास देऊं लागला कीं, आपण त्यावर एखाद्या पांढऱ्या कागदाचें आच्छादन घालतो. म्हणजे त्या दिव्याच्या उजेडाची जी स्थिति होते, ती त्यावेळीं ढग आड आल्यामुळें उन्हाची झाली होती.

अशांत कांहीं वेळ गेला. भराभर पावसाचे थेंब जमिनीवर पडूं लागले. पाहतां पाहतां पावसाच्या थेंबाच्या सरी झाल्या. घरे, दारे, झाडे, रस्ते पावसांनीं भिजून निघालीं.

पावसाचा हा खेळ अर्धापाऊण तासच चालला. पुन्हा लगेच आकाश स्वच्छ झाले. ऊन्हा तळपू लागले. पण भिजलेल्या रस्त्यावर आणि घरांवर त्या उन्हाची शोभा काही अवर्णनीय दिसू लागली ! सर्व रस्ते पाण्याने धुवून निघाले होते. पाण्याचे वारीक मोठे ओहोळ रस्त्यांतून धावू लागले होते.

घरांत मुलें खेळत होती. पाऊस पडण्याच्या अगोदर जे उन्हा पडले होते, त्या उन्हांत त्या मुलांचा कसळा तरी खेळ चालला होता. पाऊस पडू लागतांच, त्यांनी तो आपला चालू खेळ थांबविला आणि सर्व मुलें पावसाच्या सराकडे पाहू लागली आणि एकीकडे तोंडांने बडबडत होती, ' येरेऽयेरे पावसा '.

आतां रस्त्यांत ठिकठिकाणी पाणी सांचले होते. पाऊस थांबला होता. मुलांनी घाईघाईने घरांतील वर्तमानपत्रांचे कागद घेतले. ते कागद फाडून, मुलांनी त्याच्या छोट्या मोठ्या नावा आणि होड्या केल्या. आणि रस्त्यावरच्या त्या सांचलेल्या पाण्यांत मुलांनी त्या नावा, होड्या टाकून दिल्या.

मला वाटले — मुलांचा रस्त्यावरच्या सांचलेल्या पाण्यांत नावा, होड्या टाकण्याचा खेळ — आणि आम्हां लेखकांचा लिहिण्याचा खेळ एकच नव्हे का ?

कित्येक वेळेला आपण केवळ गमतीने आणि लहरीने लिहित असतो.

नंतर मला आठवलें, पाऊस पडण्यापूर्वी माझ्या नजरेसमोर पांचदहा उंचच उंच झाडे होती. आज पाऊस पडला होता, तो या वर्षीच ! पहिलाच पाऊस होता. त्यापूर्वी झाडे धुळीने माखलेली, निस्तेज दिसत होती.

पण पावसांच्या सरी झाडांवर पडूं लागतांच, गाईच्या आच-
ळाना वासराने तोंड लावावें, त्याप्रमाणे झाडांचीं पाने पावसाचे
स्वागत करूं लागलीं. स्वतः आनंदाने येमान घालूं लागलीं. मला
वाटलें आपल्याहि मनावर काहीतरी आणि कधीतरी असाच कल्प-
नांचा पाऊस पडतो. आणि पावसाने तरारलेल्या झाडाप्रमाणे
आपण आनंदाने लिहूं लागतो.

मग मनांत विचार आला कीं, पाणी सांचलें म्हणून त्यांत
कागदाची होडी टाकणें — त्यापेक्षां आपल्याला पाऊस होता आलें
तर ? आपल्याला वारा होता आलें तर ? म्हणजे आहे त्या परिस्थि-
तीशीं खेळण्यापेक्षां — आपल्याला हवी तशी परिस्थिति बदलण्याचें
सामर्थ्य — आपल्याला व्हायला पाहिजे !

या सर्व काव्यमय कल्पना झाल्या — पण प्रत्यक्ष मी
कां लिहायला लागलों किंवा लिहितों, याचा विचार करायला लागलें
तर अगदीं गद्य उत्तरे घावीं लागतील !

लहानपणीं मुलांना जसे काहीं नाद लागतात, तसा मला
लेखनवाचनाचा नाद लहानपणीं लागला. काहीं वर्षांनीं तो नाद
इतका वाढला कीं, एकाद्या दिवशीं जेवण मिळालें नाहीं तर आपण

ज्याप्रमाणें बेचैन होऊं, त्याप्रमाणें लेखनवाचन ही माझ्या जीवनाची भूक ठरली.

पण कांहीं दिवसांनीं वाचनापासून माझे समाधान होईना. आरशांतलें एखाद्याचें प्रतिबिंब पाहून, त्या प्रतिबिंबावर खूष होऊन, आपण त्या प्रतिबिंबाचें मूळ स्वरूप पाहण्याकरितां मार्गे वळावें आणि कांहीं कारणानें भयंकर निराशा आपल्या पदरांत पडावी, त्याप्रमाणें आपलें मराठी सामाजिक वाङ्मय वाचून — समाजाकडे पहावें तों आपल्या वाङ्मय-आरशांतलीं चित्रें — आणि प्रत्यक्ष समाजचित्रें यांत किती तरी तफावत दिसूं लागली ! ' साहेब - मडम ' यांच्या चित्रांना गंध आणि कुंकू लावून, देशी चित्रें म्हणून विकण्याचा अट्टाहासच मराठी वाङ्मयांत चाललेला मला दिसला.

आणि मग मला वाटलें, आपण आपली खरी चित्रें लिहावीत म्हणून मी माझ्या भोंवतालच्या आणि प्रत्यक्ष पाहिलेल्या समाजाचीं चित्रें लिहूं लागलों. तेंच माझे आकर्षण ठरलें.

लांब लांबची एखादी ऐतिहासिक इमारत किंवा एखादें प्रेक्षणीय स्थळ पहायला मनुष्य जितक्या उत्सुकतेनें जातो, तितक्याच औत्सुक्यानें मी एखादा ' माणूस ' पाहण्याचा प्रयत्न करतो. आणि त्या पाहिलेल्या मनुष्याचें प्रतिबिंब शक्य तितक्या प्रामाणिकपणानें वाङ्मयांत रेखाटण्याचा मी प्रयत्न करतो.

अशीं प्रत्यक्षांत पाहिजेलीं चित्रे आणि कथा लिहिण्यांत मला आनंद वाटतो. हा आनंद माझ्या भोंवतालीं मला जेव्हां भेटतो तेव्हां कधीं कधीं मी तो ताबडतोब लिहून मोकळा होतो.

कित्येक वेळेला असे प्रसंग आणि कथा मी मनांत सांचवून ठेवतो, आणि कित्येक वेळेला मित्रमंडळींत अशा कथा मी अत्यंत आवडीने आणि हौशीने सांगतो. अशा गोष्टी किंवा चित्रे लिहितांना जितका मला आनंद होतो तितकाच अशा गोष्टी सांगतांनाहि होतो.

अशा गोष्टी माझ्या मनांत सांचल्या म्हणजे त्या विस्मरणाने नाहीशा होऊं नयेत म्हणून ' दिवाळी अंकाकरिता ' लेखांची मागणी आली कीं, मी भराभर लिहून पाठवितों.

अलीकडे दिवाळी अंकाशिवाय मी फारसा कधीं लिहीतच नाही. आणि माझ्या संपादक मित्रांनींहि मला सध्या ' दिवाळी अंकाचा लेखक ' ठरवून टाकले आहे.

स्वतःचा ' जीविताचा व्यवसाय ' मी लेखनावेगळा ठेवला असल्यामुळे — नेहमीं लिहिणें मला जमत नाही. त्यावेळीं मी पाहात असतो. मनांत कथाप्रसंग आणि चित्रे सांचवीत असतो. आन्यागेल्यांना त्या कथा आणि ते प्रसंग सांगत असतो, आणि त्यांतही मला लेखनाइतकाच आनंद आणि समाधान भेटते !

त्यामुळे माझ्या लेखनांत विशिष्ट असा ध्येयवाद किंवा तत्त्वज्ञान नाही. सर्वांत मला आकर्षक वाटते ' साधी माणुसकी '.

होय, माझ्या लेखनांत विशिष्ट ध्येयवाद नाही. त्याप्रमाणे पत्करलेल्या ध्येयवादाची सर्कसहि नाही. मी फक्त पाहतों आणि लिहितों.

लहान मुलें पावसाच्या सांचळेच्या पाण्यांत कागदाच्या होड्या करून जितक्या तल्लीनतेने टाकतात तितक्याच तल्लीनतेने मी माझी कथाचित्रे लिहित असतो. त्यांत माणुसकी सांपडेळ. प्रामाणिकपणा सांपडेळ. 'मी' सांपडेन.

तारेवरची सर्कस करतांना सर्कस करणारा माणूस स्वतःचा तोल सांभाळण्याकरिता हातांत काठी धरतो. त्याप्रमाणे आपलें वैयक्तिक जीवन आणि आपलें लेखन हीं एकमेकांस सांवरणारीं किंवा पूरक असावीत असें मला वाटतें आणि तीं तशीं जोंपर्यंत आहेत - तोंपर्यंतच मी लिहित राहीन !

माझ्या जावनाचे, विचारांचे आणि आपलपेणाचे प्रतिबिंब जोंपर्यंत माझ्या समजुतीप्रमाणे माझ्या लेखनांत उमटत राहील तोंपर्यंतच मला लिहिण्यांत आनंद वाटेळ आणि तो आनंद अनुभविण्याकरितांच मी लिहितों !

मी कां लिहितों ?

११

श्री. पु. य. देशपांडे.

आरंभीं, ' बंधनाच्या पलीकडे ' ' सुकलेलें फूल ' व ' सदाफुली ' या कादंबऱ्यांचें कलाकुशल वैदर्भीय ललितलेखक म्हणून श्री. पु. य. देशपांडे महाराष्ट्रीय वाचकांना परिचित झाले. पुढें साहित्य व समाज या वादांत, तत्कालीन सामाजिक गरजांप्रमाणें साहित्य निर्माण होतें, म्हणून साहित्य हें सामाजिक जीवनाचें प्रतिविंब आहे, या विधानाचें खंडन करून, व्यक्तिविकास व वर्गविरोधजन्य प्रचलित व प्रतिष्ठित सामाजिक जाणिवा यांच्या अन्योन्य संघर्षांतून कला - साहित्य जन्मास येतें, असा सिद्धांत त्यांनीं मांडला आणि साहित्याचे साम्यवादी टीकाकार असा लौकिक मिळविला; आणि आज गांधीवादी मानवतावादाचे प्रभावी पुरस्कर्ते म्हणून त्यांची प्रसिद्धि आहे.

‘ आधुनिक मराठी साहित्य हें आधुनिक भारतीय सामाजिक संघर्षाचें एक अविभाज्य अंग आहे ’ या दृष्टीनें ते मराठी सारस्वताकडे पाहतात व ‘ आधुनिक वाङ्मयांत व्यक्तिवविकास हेंच सर्वश्रेष्ठ जीवनमूल्य ’ आहे असें ते मानतात.

परंतु स्वतःसंबंधीं बोलतांना, श्री. देशपांडे सांगतात, लेखन हा माझ्या जीवनांतलि एक अपघात आहे - हें कसें ?

जें लिहावेंसें वाटलें, तें वेळोंवेळीं लिहून मी केव्हाच मोकळा झालों. आतां, त्या लिहिण्याविषयी पुन्हां लिहावयाचें तरी काय ? मी जें लिहिलें, तें कसें लिहिलें ? कां लिहिलें ?

किती विचित्र प्रश्न ! यापूर्वी पुष्कळांनीं मला हे प्रश्न विचारले होते. पण त्यांना मी अधर उडवून दिलें होतें ! पण आतां दोन मित्रांच्या कार्त्तिक माझी मान अडकल्यामुळें ती सहीसलामत सोडवून घेण्यासाठीं मला या प्रश्नांचीं सुचतील तशीं उत्तरें देणें भाग पडत आहे. या उत्तरांच्या योग्यायोग्यतेबद्दल अथवा खरेखोटेपणाबद्दल मी अर्थात् जबाबदार नाहीं. कारण अनिर्बंध स्वयंस्फूर्तीपेक्षा निर्बंधमय जबरदस्तीच हा लेख लिहिण्याला कारणीभूत झालेली आहे.

माझ्या हातून कसलेंहि लेखन घडेल याची, वयाच्या चोविसाव्या वर्षापर्यंत कल्पनासुद्धां माझ्या मनाला शिवली नव्हती. कॉलेजमध्ये गेल्यापासून तो कॉलेजमधील शिक्षणक्रम जवळजवळ पुरा होईपर्यंत असामान्य कर्तृत्वासाठीं राजकारण व द्रव्यार्जनासाठीं वकिली हीं दोनच क्षेत्रें भावी आयुष्याबाबत माझ्या मनांत तरंगत होती. काव्य कथा, कादंबऱ्या, नाट्य व इतर प्रकारचें साहित्यलेखन हें सर्व मला, अगदीं खरें सांगावयाचें म्हणजे, कमी प्रतीचें वाटे ! कलात्मक साहित्यांत रंगणारे व जगांतील नामांकित लेखकांच्या प्रतिभाविलासाची महति गाणारे काहीं मित्र मला लाभले होते. पण मला या मित्रांचें, अथवा त्यांच्या ' आदर्श ' पुरुषांचें, महत्त्व मुळींच पटेना.

ललित कला व ललित वाङ्मय ही जरा खालच्या पातळीचीच गोष्ट आहे, अशी माझी त्या वेळीं स्वाभाविकपणेच ठाम समजूत होऊन बसली होती. या माझ्या समजुतीला माझे वाङ्मयेप्रीमी व कलाप्रीमी मित्र डिवचू लागतांच मी कधी कधी जरा उसळूनच उत्तर देई, 'जगांत दोन प्रकारचीं माणसे असतात; स्वतः कर्तृत्व करणारी व दुसऱ्यांच्या कर्तृत्वाचीं गाणीं गाणारी; महत्त्वाकांक्षाच बाळगावयाची झाल्यास पहिल्या वर्गाचाच पुरुष होण्याची महत्त्वाकांक्षा मी बाळगीन. आम्ही कर्तृत्व करूं. तुम्ही लोक मग त्याची काव्य-कथा - कादंबऱ्यांतून खुशाल गाणीं गा!'

अचाट, असामान्य कर्तृत्वाकडे माझे मन जसे स्वाभाविकपणे आकर्षिले जाई, तसेच, किंबहुना त्याहिपेक्षा अधिक आवेगाने कधी कधी ते ब्रह्मज्ञानाकडे, सर्वसंगपरित्यागाकडेहि आकर्षित जाई ! ईश्वरभक्तीचें बाळकडूच मला मिळाले होते म्हटले तरी चालेल. उमरावतीच्या देवीला - विशेषतः नवरात्रांत - मी वयाच्या सोळाव्या वर्षापर्यंत घातलेल्या प्रदक्षिणांची बेरीज केली, तर ती सहज एक लक्षावर जाईल ! पण पंधराव्या - सोळाव्या वर्षापासूनच माझ्या भक्तिभावांत ब्रह्मनिर्वाणाची लालसा मिसळू लागली. गौतमबुद्धाच्या चरित्राचें आकर्षण केव्हांपासून सुरू झाले, हें मला नक्की सांगता येणार नाही. पण ते अद्यापहि थोड्या बहुत प्रमाणांत कायम आहे. त्याच सुमारास रामकृष्ण परमहंस, स्वामी विवेकानन्द व विशेषतः स्वामी रामतीर्थ यांच्या वाङ्मयाने मला वेड लावले,' अम्यासासाठी

म्हणून मी पहाटे चार वाजता उठत असें; पण शाळेचा अभ्यास वाजूला साखून रामतीर्थांची पुस्तके वाचण्यांत मी तासन्तास रंगून जात असें ! ‘ सर्वसंगपरित्याग व ब्रह्मज्ञान ही एक प्रचंड शक्ति आहे; ती शक्ति जर आत्मसात करता आली, तर आपल्याला विश्व जिंकता येईल ’ — अशी गूढ श्रद्धा माझ्या अंतःकरणाच्या कणा-कणांत त्या वेळीं रुजून बसली होती !

ईश्वरभक्ति, बुद्धचरित्र व सर्वसंगपरित्यागाचें दिव्यत्व दिग्दर्शित करणारा वेदांत यांच्या संस्कारांतूनच असामान्य कर्तृत्वाचे भव्य आभास मला प्रतीत होऊं लागले होते. आणि, मग एकाएकी माझ्या सर्व जीवदेहाला व्यापून टाकणारें एक नवेंच आकर्षण माझ्या जीवाला इतक्या प्रचंड आवेगानें ओढूं लागले कीं, त्या आवेगाच्या प्रवाहांत माझे सर्वस्वच वाहून गेलें, असें म्हटलें तरी चालेल, सर्व कल्पना, सर्व विचार, सर्व ध्येयें आमूलाग्र हादरून गेलीं ! परमेश्वर, गौतमबुद्ध, ब्रह्मज्ञान व ब्रह्मनिर्वाण या सर्वांच्या साकल्ययुक्त आकर्षणापेक्षां अनंतपटीनें अधिक सामर्थ्यशाली व अधिक अर्थपूर्ण असें नवें आकर्षण माझ्या जीवनाला एका निराळ्याच दिशेनें खेचून नेऊं लागले. जीवनाचें एक नवेंच दर्शन मला घडूं लागले. जुन्या कल्पना, जुने विचार, असामान्य कर्तृत्वाचीं जुनीं ध्येयें व ब्रह्मनिर्वाणाची वैश्विक शक्ति-हीं सर्व-सर्व हजारों वर्षांचीं अशीं जुनीं जुनीं, निर्जीव व निःसत्व अशीं तत्वे वाटूं लागलीं ! भूतकाल व त्यातील सर्व घडामोडी, घटना, प्रमेयें व तत्वे नवजीवनदर्शनाच्या

प्रभेपुढे फिकों-फिकों वाटूं लागलों ! मृतप्राय भूतकालातून चैतन्य-
मय वर्तमानांत, अखंड, अनंत क्षणांत माझ्या जीवानें प्रवेश केल्या-
सारखें मला वाटूं लागलें.

अशीच काहीशी अवस्था प्राप्त झाल्यानंतर संत तुकाराम
उद्गारले असावेतः—

“ तुका म्हणे आतां । उरलों उपकारापुरता ”

तुकारामाच्या जागीं मी असतो, तर मी उद्गारलों असतो,

“ तुका म्हणे आतां । उरलों आविष्कारापुरता ”

असामान्य कर्तृत्व, उदात्त ध्येय, निर्वाण, ब्रह्मपद इत्यादि
शब्दांना माझ्या कोषांत आतां अर्थच उरलेला नाही. सहजप्रेरणेनें
होणारा कृतिरूप अथवा शब्दरूप आविष्कार एवढाच माझ्या
दृष्टीनें मानवी जीवनाला, निदान माझ्या जीवनाला, अर्थ उरलेला
आहे. बाकी सारें-सारें मला अर्थशून्य होऊन बसलें आहे !

हे ज्ञान कीं अज्ञान, ही प्रगति कीं अधोगति, ही क्रांति कीं
प्रतिक्रांति — हे ज्यानें त्यानें आपापल्या दृष्टिकोनानुसार ठरवावे.
मला हीं सर्व वर्णनें अर्थशून्य नसलीं, तरी अव्याप्त अशी वाटतात.
मी अनुभविलेल्या अवस्थेचें वर्णन करण्यास सारीं शब्दसृष्टि अपुरीच
पडते. शब्दांचा संकेतरूप, प्रतीकरूप उपयोग केला, तरच
यथार्थतेचे काही ध्वनि त्यांत उमटूं शकतात.

एका नव्या आकर्षणाचा वर वर्णिलेला अपघात जर माझ्या आयुष्यांत घडून आला नसता, तर लेखनातूनहि जीवनाविष्कार होऊं शकतो, याची मला कधी जाणीवच झाली नसती. या अपघातामुळे लेखन हा माझ्या बाबतींत एक स्वाभाविक, सहजप्रेरित असा जीवनाविष्कार होऊन बसलेला आहे. याचा अर्थ ज्यांच्या ध्यानांत येईल त्यांना, 'तुम्ही लेखन कसें कसं लागलांत ? कां कसं लागलांत ?' असे प्रश्न मला विचित्र कां वाटतात, याचा सहज अर्थबोध होऊं शकेल. 'तुम्ही श्वसन कसें कसं लागतात ? कां कसं लागलांत ?' असें जर मी तुम्हाला विचारलें, तर तुम्हाला तें जितकें विचित्र व चमत्कारिक वाटेल, तितकेंच मलाहि माझ्या लेखनाबाबत विचारण्यांत येणारे प्रश्न चमत्कारिक वाटतात.

अपघात कोणत्याहि पूर्वनियोजित कार्यकारणपरंपरेनें घडून येत नसतो. अशा रीतीनें जें घडून येतें, त्याला आपण अपघात म्हणत नाहीं. माझे सर्वच लेखन अपघातात्मक आहे. लेखनाला प्रवृत्त करणाऱ्या घटना नित्य घडतच असतात. पण जें लिहिलें जातें, तें प्रेरक घटनांनीं निर्माण केलेल्या विचारांहून व कल्पनातरंगांहून किती तरी निराळें असतें. माझे जवळ जवळ सर्वच लिखाण हें अखंड अपघातासारखें आहे. या लेखाचेंच उदाहरण घेऊन मी सांगतो कीं, हा लेख लिहायला बसलों, तेव्हां यांत जें लिहिलें गेलें आहे, त्याची अस्फुटदेखील कल्पना माझ्या मनांत नोंटशीं उभी राहिली नव्हती. आपल्या लेखनाबाबत 'आत्मकथनपर' असें काहीं तरी आपल्याला मित्रांच्या आग्रहास्तव लिहिलेंच पाहिजे,

एवढीच ओढ माझ्या मनाला लागलेली होती. पण या लेखांत जें लिहिलें गेलें आहे, तें पूर्णपणें अपघातात्मकच आहे !

लेख अथवा पुस्तकाची प्रकरणें लिहून झाल्यानंतर मी त्यांत मुळीच फेरफार करीत नाहीं, असें नाहीं. कित्येकदा मी जें लिहिलें, तें फाडूनहि टाकलें आहे. परंतु एकदां जें लिहिलें गेलें, व जें राहूं द्यावे अथवा प्रकाशित करावें, असें मी ठरविलें, त्यांत मी फारच थोडे फेरफार केलेले आहेत. अनेक पुस्तकांच्या व लेखांच्या स्थूल कल्पना व योजना माझ्या मनांत नित्य तरंगत असतात. त्यांना मूर्तरूप दिलें जात नाहीं, याबद्दल मी स्वतःला दोषहि देत असतो. पण जें आपल्या हातून कधीं घडेल, याची कल्पनाहि मनाला शिवलेली नव्हती व जें केवळ एका अपघातामुळेच आपल्या हातून घडूं लागलें, तें आतां पूर्वसंकल्पित योजनेनुसार मोठ्या प्रमाणांत व पद्धतशीरपणें घडविणारे आपण कोण ? असा प्रश्न मनांत येताच लेखनविषयक माझ्या सर्व योजना पत्र्यांच्या बंगल्याप्रमाणें ढासळून पडतात. अपघातांच्या पकडीतून माझे मन विमुक्त करणें, अथवा अपघातांच्या अखंड विमुक्तपणांतून मनाला पूर्वनिश्चित योजनांच्या बंधनांत जखडून टाकणें, मला अद्यापहि अशक्य होत आहे !

जें केवळ आत्माविष्कारात्मक असतें, त्याबाबत कलात्मक — कलाशून्य, नैतिक - अनैतिक, पुरोगामी प्रतिगामी, क्रांतिकारक — प्रतिक्रांतिकारक, सारांश चांगलें अथवा वाईट, सुंदर अथवा असुंदर, अशीं विशेषणें वापरून, त्यांचें महत्त्वमापन करणें, हें मूलतःच

सदोष व चुकीचें आहे, आत्माविष्कार फक्त यथार्थ व अयथार्थ या दोनच स्वरूपांचा असू शकतो. संपूर्ण यथार्थता शब्दांच्या अथवा इतर कोणत्याहि माध्यमांतून प्रकट होऊ शकते किंवा नाही, हा प्रश्न वादाचा विषय कदाचित् होऊ शकेल. 'कदाचित्' असे म्हणण्याचें कारण आत्मप्रकटीकरणासाठी जें माध्यम निवडलें जातें, तें सहजप्रेरणेनेच निवडलें जातें. शब्द, स्वर, रंग, शिल्प इत्यादि माध्यमे व्यक्तीच्या आत्मप्रकटीकरणासाठी त्या त्या व्यक्तीच्या सहजप्रेरणेनेच उदयास आलेली आहेत. प्रत्येक माध्यमाला अंगभूत मर्यादा आहेत, पण आत्मप्रकटीकरणासाठी अथवा आत्माविष्कारासाठी व्यक्ति सहजप्रेरणेने, जेव्हां एखादें माध्यम निवडते, तेव्हां त्याचा अर्थच असा होतो की, आपला आत्माविष्कार त्या विशिष्ट माध्यमांतूनच यथार्थपणें होऊ शकेल, असे त्या व्यक्तीला — अगदी स्वाभाविकपणेंच वाटत असतें.

असे जरी असलें, तरी प्रत्येक आत्माविष्कार संपूर्णपणें यथार्थ नसतो, हें यथार्थ आत्माविष्कारासाठी तळमळणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीला जाणवत असलेंच पाहिजे, असे मला वाटतें. निदान मला तरी हें फारच तीव्रतेने जाणवत आहे. यथार्थ आत्माविष्काराची अंतिम सीमा मला अजून गाठता आलेली नाही, याची मला पूर्ण जाणीव आहे. म्हणूनच अधिकाधिक यथार्थ आत्माविष्कारासाठी माझे मन अखंड तळमळत असतें, ही तळमळ मनांत आहे, म्हणूनच अधिकाधिक यथार्थ आत्माविष्करण माझ्या हातून केव्हां ना केव्हां तरी घडेल, अशी आशा मला नित्य वाटत असते.

माझे साहित्य चांगलें की वाईट, सुंदर की असुंदर, कलात्मक की कलाशून्य, हे प्रश्न माझ्या मनाला यत्किंचित्हि विचालित करीत नाहीत. माझे सर्व साहित्य वाईट, असुंदर व कलाशून्य आहे, असा टीकाकारांनी व रसिकांनी एकमताने निर्णय दिला, तरी त्याचा मला यत्किंचित्हि विषाद वाटणार नाही ! पण ते अयथार्थ व अप्रामाणिक आहे, असे जर कोणी म्हटले, तर मात्र माझ्या मनाला बऱ्याच वेदना होतील.

माझे साहित्य यथार्थ आत्मदर्शनाच्या व वस्तुदर्शनाच्या दृष्टीने अद्याप अपूर्ण व अपरिपक्व आहे, याची मला जाणीव आहे. इतर दृष्टींनीहि ते बरेच सदोष आहे. पण जे जे मी लिहिले आहे, ते सर्व पूर्णपणे प्रामाणिक आहे, एवढाच माझा दावा आहे. यथार्थ आत्मदर्शनाचा व वस्तुदर्शनाचा प्रयत्न, अधिकाधिक उत्कट, निर्दोष व प्रभावशाली प्रयत्न, याशिवाय दुसरा कोणताहि हेतु माझ्या लेखनाला प्रेरक झालेला नाही.

मी कां लिहितों ?

११

श्री. दिवाकरकृष्ण केळकर.

आपल्या प्रांताचे एक विख्यात व कलावंत आधुनिक लेखक म्हणून सारा मराठवाडा श्री. दिवाकरकृष्णांकडे अभिमानाने पाहतो. वर्तमानपत्र - मासिकांतून आज जरी त्यांचे नांव वेळीं अवेळीं लोकांपुढे येत नसले, तरी आधुनिक लघुकथेचे एक यशस्वी ' शिल्पकार ' व शैलीकार या नात्याने मराठी कथावाङ्मयात त्यांनी स्पृहणीय यश मिळविले आहे. लघुकथेला आजचे कलापूर्ण व आकर्षक स्वरूप प्राप्त करून देण्यासाठी ज्या पुरोगामी लेखकांचे प्रयत्न व श्रम कारणीभूत झाले आहेत, त्यांत दिवाकरकृष्णांची गणना होते.

मनोवेधक व रसाल भाषा, सुंदर व मार्मिक स्वभावलेखन व करुण-गूढ वातावरणनिर्मिति हे त्यांच्या लेखनाचे मनोहर विशेष आहेत.

“ अयि विद्युत् प्रमदानाम् त्वमपिच दुःखं न जानासि किम् ” हा त्यांच्या लघुकथेतल्या एका पात्राने विचारलेला मृच्छकटिक नाटकांतला प्रश्न, श्रावणी ढगाप्रमाणे, त्यांच्या संपूर्ण कथावाङ्मयावर पसरल्यासारखा दिसतो; आणि वाटते, जगांतल्या दुःखाकडे पाहून, ' बाई मानवते, तुला - देखील आमचे दुःख समजत नाही कां ? ' असाच करुण प्रश्न त्यांची कथा मानवतेला विचारीत आहे !

अनेक नामवंत साहित्यिकांची ' तुम्ही का लिहिता ? ' या प्रश्नाची वेगवेगळी उत्तरे या नभोवाणीवरून यापूर्वी आपण ऐकली असतीलच. ही या ध्वनिकेन्द्राची कल्पना अभिनव आणि अभिनंदनीय आहे, यांत संशय नाही. साहित्याच्या क्षेत्रात प्रत्येक लेखकाची मनोभूमिका स्वतःची अगदी स्वतंत्र असल्यामुळे लेखकाचा साहित्याकडे आणि समाजाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन जसा असेल, तसे उत्तर त्याच्याकडून दिले जाईल, हे स्वाभाविक आहे. पैशासाठी लिहितो, कीर्तीसाठी लिहितो, स्वतःच्या समाधानासाठी लिहितो — अशी अनेक कारणे सांगितली जाऊ शकतील.

सकृदर्शनी हा प्रश्न अगदी सोपा, साधा असा दिसला, तरी त्याचे समर्पक आणि प्रामाणिक असे उत्तर देणे तितके सोपे आहे, असे मात्र मला वाटत नाही. ' विवाह ' या विषयावर लेखन करण्याची जगातील काही थोर व्यक्तींना काऊंट केसरलिंग यांनी जेव्हा विनंति केली, तेव्हा बर्नार्ड शॉ यांनी ती नाकारली; आणि कळविले की, " पत्नीच्या हयातीत याविषयी खरेपणाने मी काहीहि लिहू शकणार नाही; आणि अप्रामाणिक वाङ्मयनिर्मिति करण्याची माझी इच्छा नाही ! ' हे त्याचे उत्तर विक्षिप्तपणाचे नव्हते, असे आज या प्रसंगाने माझ्या प्रत्ययास येत आहे. व्यवसायात असणाऱ्या माणसाला आपले व्यवसायातील रहस्य सांगा, असे म्हणण्यासारखेच हे आहे !

आजवर ज्यांनी या प्रश्नाची उत्तरे या नभोवाणीवरून दिली, ते सर्व मान्यवर आहेत. अर्थात् त्यांच्या वचनांना प्रामाण्यहि आहेच.

पण मला या प्रश्नाचें उत्तर देणें कसे कठीण आहे, हेहि सांगितकें पाहिजेच.

‘ स्वतःच्या समाधानासाठीं मी लिहितों; त्यांत मला पैशाची किंवा कीर्तीची अपेक्षा नाही ’ असे मी प्रामाणिकपणें म्हणूं शकत नाहीं. आपल्या लिहिण्यानें दुसऱ्याचा मानसिक आनंद वाढवावयाचा हा हेतु नाही, तर लिहावयाचेंच कशाला ? वाङ्मयनिर्मितीपेक्षां मग योगसाधन जास्त चांगलें ! आपल्या लेखनानें दुसऱ्याला बरें वाटावें, त्यानें तें सौख्य व्यक्त करून दाखवावें; यांतच लेखकाचा खरा आनंद. त्यामार्गे आपोआप पैसा आणि कीर्ति येतेच. पैसा आणि कीर्ति यांच्यामार्गे आपणाला धावण्याची गरज नाही, अशी माझी दृढमूल समजूत असल्यामुळे पैशासाठीं किंवा कीर्तीसाठीं म्हणून लेखन करण्याची कल्पना कधींहि माझ्या मनाला शिवली नाही. ‘ आपलें लिखाण दुसऱ्यांनीं वाचून त्याचा रसास्वाद घ्यावा, अशी अपेक्षा मी धरीत नाही ’ असें म्हणणें म्हणजे वेळेचा आणि शक्तीचा अपव्यय करतो, असें सांगण्यासारखें आहे ! — आध्यात्मिक लोक मात्र याला अपवाद आहेत. कारण ते काय वाटेल ते करूं शकतील ! — आणि खरोखरच जर कुणी असें अट्टाहासानें सांगत असेल, तर त्याचें लेखन इतरांनीं पसंत केलें नाही, इतरांना त्यांत आनंद नाही, असें समजावयाला काय हरकत आहे ?

निव्वळ पैशासाठीं लिहितों, असें खरेपणानें म्हणूं शकणारे भाग्यशाली लेखक या महाराष्ट्रांत अनेक आहेत. ते तसें म्हणतीलच,

असें नाहीं. केवळ पैशासाठीं ते आपलें लेखन चालवूं शकतात, याचा अर्थच हा कीं, त्यांच्या लिहिण्यांत चमक आहे. ते वाचकांना इतका आनंद देऊं शकतात कीं, त्यांच्या मोबदल्यांत भरपूर पैसे देणें वाचकांना जड वाटूं नये ! हें लेखन किती प्रमाणांत उपकारक होईल, याचा विचार करण्याची गरज नाहीं. कदाचित् तें अपकारकहि असूं शकेल. पण वाचकांना तें प्रिय होत असलेंच पाहिजे.

आणि, केवळ कीर्तीसाठीं लिहितों, असें म्हणणें जरासे धाष्ट्याचें नाहीं कां ? एखाद्या लेखनानें कीर्ति मिळावी, पैसा नाहीं मिळाला तरी चालेल, अशी अपेक्षा करणें याचा अर्थ हाच कीं, त्यासाठीं भरपूर पैसा खर्च करावा, इतकी आसक्ति अशा वाङ्मयाबद्दल वाचकाला वाटणें अपेक्षित नाहीं. अशा लेखनावर वाचकांनीं लोभून पडूं नये, किंवा त्याचा अनादरहि करूं नये, नुसती कीर्तीची बिदागी लेखकाच्या पदरांत टाकावी ! असें लेखन हें अर्थातच वाचकांच्या समजाच्या बाहेर असलें पाहिजे. जें आपल्याला कळलेंच नाहीं, त्याबद्दलच कुणीहि अशी स्थितप्रज्ञवृत्ति धारण करूं शकेल ! मग अशा वाङ्मयाचा समाजाला उपयोग तरी काय ? वाचकाला रसास्वादाचा आनंद नाहीं. लेखकाला दुसऱ्याला सुख दिव्याचें समाधान नाहीं. लाभ काय, तर कोरडी कीर्ति !

लेखक होणें, विशेषतः लघुकथा लिहिणें यासारखें सोंपें काम दुसरें नाहीं, अशी सर्वसाधारण समजूत दिसून येते. पण माझा

स्वतःचा अनुभव, यासारखे कठौण दुसरें काहीं नाहीं, असाच आहे ! आपलें लिखाण छापून येतें एवढी चेतना ज्यांना पुरते, पाहतां पाहतां जे भराभर वाङ्मय निर्माण करूं शकतात, त्यांचा मला हेवा वाटतो ! ' स्नेपशॉट ' घ्यावेत तशा वेगानें शब्दचित्रे निर्माण झालेलीं पाहून कौतुक वाटतें ! मला स्वतःला मात्र लेखना-साठीं एखादी कल्पना मिळाली तरी रसानुकूल भावनांची भरती यावयाला कालावधि लागतो. भावनांना उपकारक स्वभावविशेष लवकर सांपडत नाहींत; आणि, त्यांच्या चित्रणाला समर्पक शब्द-संपत्ति जुळून यावयाला मनस्वी दिरंगाई होते ! आणि हें सर्व लाभल्यानंतरहि स्वतःच्याच पसंतीचें शिकामोर्तव मिळवणें राहतेंच ! आणि, लोक मात्र सारखें विचारतात ' तुम्ही कां लिहीत नाहीं ? कोणतीं साधनें अनुकूल नाहींत ? कां तुमच्या प्रतिभेनेंच रुसवा धरला आहे ? ' न लिहिण्याबद्दल इतका बदनाम झालेला साहित्य-सेवक कदाचित् नसेलहि ?

पण या दोन्ही प्रश्नांचें माझे उत्तर एकच आहे. वाचकांना आनंद होईल, निश्चित आनंद होईल, अगदी आंतल्याआंत गुद-गुल्या होतील — अशी स्वतःची पूर्ण खात्री होईपर्यंत मी लेखन करीत नाहीं. असा बाणा बाळगणें हें गैरसोईचें, नुकसानीचें, धारिष्टाचें, जबाबदारीचें आणि कांहींसें अविचाराचें आहे, याची मला पुरेपूर जाणीव आहे. यासाठीं समाजाचें अभ्यसन हवें, लोकांच्या मनःप्रवृत्तीचें ज्ञान हवें, प्रतिदिनी बदलणाऱ्या परिस्थितीचें निरीक्षण हवें, नवीनतेसाठीं संशोधन हवें; आणि, वाचकांशीं समरस

होणारें पण लेखनासारखें मेळू आणि बलवान, लवचीक आणि कणखर असें पोळादी मन हवें, हेंहि समजतें. हें एकदा कळलें म्हणजे लेखनासारखें कठीण काम दुसरें नाहीं, असें कां वाटतें, याचा सहज उलगडा होईल.

कोणतीहि गोष्ट खरेपणानें सांगितली, म्हणजे त्यावर विश्वास बसतोच, असें नाहीं. सत्य हें कधीं नावडतें, कधीं अनपेक्षित आणि कधीं असाधारण असूं शकतें. वाल्मीकीला कौचवधाचा प्रसंग पाहून, जशी काव्यस्फूर्ति झाली, तशी शेजारचा एखादा सुख-दुःखाचा प्रसंग पाहून, मला स्फूर्ति होते, मन अस्वस्थ होतें, शरीर अविश्रांत होतें, पांढऱ्यावर काळें केल्याशिवाय अगदीं राहवत नाहीं आणि 'अविदितगतयामा' अशा रात्री वाङ्मयनिर्मिति करतात, असें जर मी सांगितलें, तर तें खरें वाटेल; आणि कदाचित् बरेंहि वाटेल. पण मला तसें सांगतां येत नाहीं, याला नाइलाज आहे !

या विषयाकडे पाहण्याची माझी दृष्टि इतरांहून भिन्न असेल, म्हणूनहि कदाचित् असें होत असेल. एखादी लघुकथा किंवा कादंबरी म्हणजे नुसता रंजनाचा विषय नव्हे, नुसतें शब्दचित्र नव्हे, नुसतें जागरण तर नव्हेच नव्हे, अशी माझी समजूत असल्यामुळे फक्त कलाकृति तेवढ्या निर्माण कराव्यात, उगीच लिहीत सुट्टें नये, असा माझा स्वभाव झाला आहे. आपला 'कॅमेरा' सुंदर असला आणि आपले 'स्नॅपशॉट' सुबक येऊं लागले, कीं भराभर फोटो घेण्याची प्रवृत्ति होणें अगदीं साहजिक आहे. सुंदर

विषयांचें फोटो घेतले म्हणजे ते सुंदर दिसतात. त्यांत विशेष असें काय आहे ? साहजिकपणें लोकांना आवडतील अशा गोष्टीं हुबे-हुब शब्दांनीं चित्रित करणें यांत लेखकाचें कांहीं जर कौशल्य असेल, तर तें फोटोग्राफीचें आहे; नकलेचें आहे; चित्रकाराच्या अस्सल कलाकृतींत त्याहून विशेष असें कांहीं तरी हवें. लेखकाच्या वाङ्मयनिर्मितींतहि असेंच कांहींतरी विशेष-विधात्याच्या सृष्टींत दिसून येणाऱ्या सौंदर्याहूनहि अतिशयित असें अलौकिक सौंदर्य-प्रतीत झालें पाहिजे. ती त्याची इतरांना दिपविणारी कविमनाची प्रतिसृष्टि पाहिजे. तरच तिला 'सारस्वत', कलाकृति, असें म्हणतां येईल. नारायणऋषीला फजीत करण्यासाठीं रंभा - मेनकादि रूपवतींना विधात्यानें पाठविलें असतां, निसर्गातील सर्वोत्कृष्ट सौंदर्या-लाहि लाजविणारें, त्या महान् प्रतिभावान् आद्य कलावंतानें, आपल्या मांडीच्या चित्रफलकावर गंधानें जें सुंदर रूपनिधान निर्माण केलें, तें विधात्याला त्यापूर्वीं कधींहि करतां आलें नव्हतें. तिलाच 'उर्वशी' असें नांव देऊन आपल्या स्त्रीसौंदर्याचें 'मॉडेल' म्हणून विधात्यानें मान्य केलें. म्हणच आहे, 'जें न देखे रवि तें देखे कवि !' सौंदर्य आणि आनंद या बाबतींत कवीची कलाकृति म्हणजे सृष्टिकर्त्याच्याहि पुढचें पाऊल पाहिजे, असा संकेत मनाशीं बाळगून आपल्या स्वरूपशा सामर्थ्याची पराकाष्ठा करणें, हें मी आपलें वाङ्मयविषयक कार्य मानतों. मग तें इतरांच्या बुद्धीला कसेंहि भासो ! समाज आपलें कौतुक करावयाला तयार आहे, एवढ्यासाठीं या भूमिकेवरून खालीं कोसळण्याची माझी तयारी नाही ! आणि, आपल्या

वाङ्मयकृतीने इतरांना आनंद होतो, 'असे कळणे, यासारखे दुसरे समाधान नाही. पण नुसते सुख इतर लोक एकमेकांना सहज देऊ शकतात. आपल्या वाङ्मयामुळे होणारे सुख हे इतरांहून विशेष, केवळ आपले स्वतःचे खास असे असावे, हे आपल्या कलाकृतीचे उद्दिष्ट मी मनांत बाळगले आहे. 'मी का लिहितो' या प्रश्नाचे हे माझे उत्तर आपणाला पटेल आणि रुचेल, अशी मला आशा आहेच. निदान आपले लक्ष त्याकडे सहानुभूतीने, आपलेपणाने आणि प्रेमळपणाने वेधले, म्हणजे झाले.

कुसुमावतीबाई देशपांडे

“ उन्हांत पोळलेल्या, वणव्यांत होरपळलेल्या पोटांत आम सांठविलेल्या --

ह्या मोळीची शेकोटी पेटवून ठेविली, तर काळरात्रीच्या गडद अंधारांत उजेडाची सोबत राहिल; दिवसाच्या प्रकाशाची आठवण नाहीशी होणार नाही.

तेवढा तरी उपयोग होईल का या मोळीचा ? ह्या शेकोटीच्या ज्वाळांत जीवननृत्याचीं चित्रे अचुकपणें तरी दिसत राहतील कां ? ”

असा प्रश्न कुसुमावतीबाईंनी आपल्या ‘ मोळी ’ या नव्या कथा-संग्रहाच्या मुखोद्गारांत विचारला आहे. जीवनासंबंधीची ही आर्त जाणीव, थरथरणान्या दीपकळीप्रमाणें, त्यांच्या साऱ्या लिखाणांतून तेवत आहे असे वाटतें. काव्य-कथेचे मार्मिक व स्वतंत्र दृष्टीचे टीकाकार व लघुकथेचे व ललित-निबंधाच्या कलावंत लेखिका म्हणून, त्यांना जें वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान प्राप्त झालें आहे, त्याचें बीज, या जाणिवेंत तर नसेल ? त्यांच्या काव्यमय व कलापूर्ण प्रतिभेला मूलगामी व वास्तववादी दृष्टीची जोड मिळालेली आहे. त्यांचें कोणतेंही लिखाण घ्या, तें जीवन-जिज्ञासेनें भरलेलें आहे आणि त्यांत निवेदनासाठीं धडपडणारें मन सारखें येरझारा घालीत आहे, असा भास हातो. त्या म्हणतात,

“ अनंत क्लेशांनीं जर्जर होऊन तडे गेलेली भूमि शेकोटीभोंवतीं आहे, तिचीं उघडीं नागडीं भुकेलीं मुलें तिथें अंग टाकून, पडलीं आहेत — ह्या शेकोटीनें त्यांना ऊब कशी येईल ? ”

ह्या कांकडेल्या, कापणान्या भुकेल्या मानवतेकरितां शेकोटी पेटविण्यासाठीं ‘ मोळी ’ घेऊन येणान्या कलावंतांची कला ‘ क्षण जीवित्वाच्या शापांतून ’ जीवनाला मुक्त करूं शकेल असा त्यांना विश्वास वाटतो.

— आणि कलावंतांच्या या जाणिवेचें व अबोध विश्वासाचें सुंदर विश्लेषण म्हणजेच हा लेख होय.

खरें पाहिलें असतां ' मी कां लिहितें ', असा विचार पडण्येइतकें मीं काहीं लिहिलेंच नाहीं ! पंचवीस—तीस लघुकथा, चारपांच टीकात्मक लेख एवढें आजकालच्या साहित्यिक मागणीच्या व सुलभ छपाईच्या दिवसांत कोणीहि सहज लिहून टाकील. व एवढ्या लिखाणानें काहीं वाङ्मयीन कार्यसिद्धि झाली, असें तर कोणाला वाटणार नाहींच, पण उलटपक्षां त्याचा कुणाला त्रासही वाटणार नाहीं; त्रास वाटण्याइतकें त्याकडे कोणाचें लक्षच वेधलें जाणार नाहीं. मग हा प्रश्न उद्भवतोच कुठे ?

पण हा प्रश्न वाचकांच्या दृष्टीनें नाहीं तरी स्वतःच्या जाणिवे-खातर तरी प्रत्येक दौशी लेखकानेंदेखील स्वतःला विचारण्यासारखा आहे. बहुतेक लेखक तो विचारीत असतीलहि. निदान अस्पष्टपणें तरी त्यांच्या मनांत हीं प्रश्नोत्तरे उद्भवत असतीलच. व मला वाटतें, या प्रश्नाला ज्या विशिष्ट तऱ्हेचें उत्तर त्यांच्या मनाकडून दिलें जातें, त्याप्रमाणें त्यांच्या लेखनाचे गुणधर्महि निश्चित होत असावेत.

माझे स्वतःचें उत्तर मला काहीं लेखनविषयक आठवणींत सांपडेल. ' मृगाचा पाऊस ' ही माझी पहिली लघुकथा. मृग लागून दोन तीन दिवस झाले होते. रोज वादळ होई. पावसाच्या प्रतीक्षेनें मन भरून येई व पुनः वादळ निवळून जाई. शेवटीं एक दिवस पाऊस आला. प्रसन्नतेचे पूर वाहूं लागले. तोंवर कधींच जाणवेलें नव्हतें, इतकें नवजीवन सळसळूं लागल्यासारखें वाटूं लागलें. निसर्गाची अदम्य जीवनशक्ति व निसर्गाचें सौंदर्य—

रोमांचकारी, वेडावून टाकणारें सौंदर्य—याची जणूं नव्यानें प्रतीति आली. पण या रोमांचकारी क्षणींच दीनदुबळ्या मानवाचे कोण हाल ! ना आसरा ना निवारा ! असलाहि आसरा तरी आवश्यक गोष्टींसाठीं तो सोडून पावसाशीं झगडणें प्राप्त. त्यांतून मानवानेंच निर्मिलेला जो दरिद्रनारायणाचा वर्ग त्याची तर अवस्था वर्णायलाच नको. आपल्या जिवाची व आपल्या जवळच्यांची कशीबशी जपणूक करण्यांत त्यांची सारी शक्ति वेचली जाते. ' छाया प्रकाश ' या माझ्या शब्दचित्रांत याच विचाराची दुसरी एक बाजू आली आहे. निसर्गाचा जोम, त्याची भव्यता एकीकडे व हा हीन दीन मानव एकीकडे. हा विरोध कुणाहि विचारी माणसाला जाणवण्यासारखाच आहे कुणाच्याहि मनांत त्यानें उत्कट सहकंपा निर्माण होईल. इतक्या अफाट दैवी संपत्तीचा वारसदार होऊनहि साधारण मनुष्य किती अकिंचन राहिला आहे व म्हणूनच निसर्गाच्या या अगाध सौंदर्यसागरांत राहूनहि किती कोरडा राहिला आहे, याची जाणीव मन हालवून सोडणारी आहे.

कधी काळींच साधारण माणसाचें मन व्यवहारापासून मोकळें होऊन निसर्गाच्या प्रांगणांत निर्भरपणें रमूं शकतें व अशावेळीं त्याला जाणीव होते कीं, खरोखरी मानव हाहि एक निसर्गाचाच घटक. निसर्गातील आनंदाचे झरे त्याच्याच मालकीचे, त्याच्यापासून नवजीवन प्राप्त करून घेऊन तो द्विगुणित उत्साहानें व वाढत्या समाजानें आपले व्यवहारिक लढे लढूं शकतो. ' गवताचें पातें, या लघुकथेंतील सदाशिवरावांना हीच प्रतीति आली.

बाकी, मानवी मनाचें चैतन्य व जोम राखावयाला निसर्गाच्या सौंदर्याची किंवा उदात्ततेची आवश्यकताच आहे, असें मात्र नाहीं. कधीं कधीं कुठें तरी कोनाकोपऱ्यांत अज्ञातपणें जीवन व्यतीत करणाऱ्या एखाद्या साध्या व्यक्तीच्या अंतःकरणांत आपल्याला अशा चैतन्याचे व जोमाचे अखंड झरे दिसून येतात. त्या झऱ्यांनी त्यांच्या भोंवतालचें जीवन कैक वर्षें फुलत ठेवलेलें असतें. व्यवहार-कटुतेने किंवा स्वार्थानें ते गढुळलें जात नाहींत. या व्यक्तींची मानवता अखंड असते व त्यांच्या दिलदारपणानें व सत्त्वनिष्ठेने त्यांच्याशीं क्षणकालहि ज्यांचा संबंध येतो त्यांचा मानवजातीवरील विश्वास दुणावतो. माझ्या 'माउली' या कथेंतील 'सरस्वती' किंवा 'जाईबाई' किंवा 'लहानी' त्यांच्याबद्दल मला असेंच वाटतें.

उच्चतम कलाकृति निर्माण करणाऱ्याचें सामर्थ्य या जाणिवेंत आहे, असें मला वाटतें, पण तसें आपल्या हातून जरी न झालें, तरी या जाणिवेला जी काय अभिव्यक्ति आपल्याकडून मिळेल तीमुळें आपल्याला नवे डोळे, नवे कान मिळाल्यासारखें वाटतें, एवढें मात्र खास. जीवनसंशोधनाची एक नवीन वृत्ति निर्माण होते. निसर्गाच्या राज्यातील पावसाच्या एकेक थेंबाचें, गवताच्या एकेक पात्र्याचें साभिप्राय सौंदर्य डोळ्यांत भरूं लागते, तर मानवी जीवनातील रोजच्याच दृश्यांत नवीन आशय जाणवूं लागतो. भरल्या बाजारांत रस्त्यावर पडलेलें उष्टें टरबुजाचें साल अधाशीपणानें खाणारें भिकाऱ्याचें पोर पाहून, त्याच्या उभ्या जीवनाचा चित्रपट डोळ्यासमोर उभा राहतो, व जातायेताहि कानावर

आदळणारे कुत्सित स्वर, भांडखोर वाक्ये, जुलमी शब्द, जोडून जुळवून, त्यांच्यामागील घटनांचे परीक्षण करण्यांत मन कुशल होतें. परिस्थितीच्या विविध कणांचे विश्लेषण करणारे व त्यांच्या विराट स्वरूपाचे दर्शन घडणारे एक सूक्ष्मदर्शक यंत्रच जणू आपल्या हातीं लागतें व त्या दर्शनाच्या आधारावर, आपल्या अनुभूतीतून, जीवनाची नवी विरचना करण्याची आकांक्षा आपल्या मनांत स्फुरण पावते. भावनांचे क्षितिज विस्तारतें व विचाराला धार येते. लेखनाचा इतर कांहीं उपयोग असो, वा नसो, प्रामाणिक लेखनाचा-प्रतीतीतून उद्भवलेल्या लेखनाचा-स्वतः लेखकावर मात्र निःसंशय परिणाम होतो. जीवन समजून घेण्याचा तो एक उत्तम मार्ग आहे, तसाच भावनांच्या विनयनाचा. प्रामाणिक लेखन म्हणजे आत्मसंस्करण आहे; एक प्रकारची साधना आहे. उत्कटपणें जगण्याचा व जीवनाचा आनंद द्विगुणित करण्याचा तो मार्ग आहे.

आपल्याला कांहीं जाणवले, कांहीं सांपडले, सांपडल्यासारखें वाटलेहि, तरी तें दुसऱ्याला सांगावेसे वाटणें हा मनुष्यधर्मच आहे. 'संविभक्त दुःख' 'सह्यवेदन' होतें, हें कालीदासाच्या काळापासूनच आपल्याला माहीत आहे. पण निव्वळ दुःख सुसह्य करण्याच्या सुजाण हेतूमुळेच नव्हे, तर सर्व अनुभवांतच वाटेकरी हवे असण्याच्या मानसिक धर्मांमुळे आपले जीवनविषयक संशोधन, अनुभवांचे पडताळे, दुसऱ्यापुढें सादर करण्याची इच्छा होते. शिलोप्याच्या गर्भागोष्ठीपासून उच्चतम कलाकृतीपर्यंत सर्व मानवी

व्यवहारांत अनुभवनिवेदनाची ही प्रवृत्ति दिसून येते. अर्थात् प्रत्येकाची तऱ्हा वेगळी असते. कोणी वेगवेगळ्या नांवाच्या नायकनायिकांच्या जीवनकथा लिहूनहि प्रत्येकाच्या द्वारे स्वतःचीच कथा निवेदन करतात; स्वतःच्या भावना परावर्तित करतात; स्वतःच्याच अंतर्जीवनाच्या जाळ्यांत गुरफटून राहतात; तर कोणी प्रथमपुरुषी एकवचनी लिखाण लिहूनहि भोंवतालच्या जीवनाचें दर्शन घडवतात. अशा वृत्तिवैचित्र्यामुळे व पद्धतीच्या प्रकारामुळे साहित्यांत व जीवनांतहि वेगवेगळ्या मूल्यश्रेणी निर्माण होतात व त्यांमध्ये संघर्ष उद्भवतो. लेखनाच्या थोड्या फार अनुभवानंतरही हा मूल्यामूल्यांचा संघर्ष जाणवू लागतो. काहीं मूल्ये आपण चट्दिशीं उचलून धरतो; अंतःकरणप्रवृत्तीमुळेच त्यांचा स्वीकार करतो. काहींचा निषेध करतो. विचारपूर्वक, पद्धतशीरपणे त्यांचा पाडाव करण्याचा प्रयत्न करतो. आपल्याला जें पटलें तें दुसऱ्यांना पटवण्याची पराकाष्ठा करणें, यांत तर मानवी संस्कृतीच्या विकासाचें मूळ आहे. या कार्यासाठीं जेव्हां वाङ्मयाचा उपयोग केला जातो, तेव्हां तें कार्य शुद्ध बुद्धीच्या द्वारा व भावनांच्या उदात्तीकरणाच्या मार्गानें केलें जातें व म्हणूनच त्या कार्याचा परिणाम चिरस्थायी होण्याचा संभव असतो.

संभव असतो, असेंच म्हणणें सुज्ञपणाचें. कारण मानवी जीवन हें दिवसानुदिवस इतकें गुंतागुंतीचें होत चाललें आहे व त्यावर इतक्या अनेपक्षित व प्रभावी शक्तींचा परिणाम प्रत्यही होत आहे

कों, अमुक एका दिशेने प्रयत्न केल्यास त्याचा निश्चितपणें विविक्षित-परिणाम होईल किंवा होतो, असें प्रतिपादन करणें शहाणपणाचें होणार नाहीं. वर्षानुवर्षे निःसंदिग्धपणें प्रचाराच्या सर्व आधुनिक साधनांच्या सहाय्यानें जी मनोभूमिका तयार करण्याचें कार्य केलें जातें तिच्यांतूनहि अनेक वेळां वेगळेंच फळ निर्माण झालेलें दिसतें. मग कलावंताकडून काहींशा अभावितपणेंच निर्मिल्या जाणाऱ्या व रसिकांच्या मनावर नकळत व अप्रत्यक्षपणेंच परिणाम करणाऱ्या कलाकृतींचा निश्चित परिणाम काय होतो, हें अजमावण्याचा प्रयत्न करणें किती व्यर्थ होय ? व जिथें एकंदर कलाकृतीं बद्दलच ही स्थिति तिथें कोण्या एका व्यक्तीच्या चारदोन कृतींची काय खिज-गणति ? आपल्या खटाटोपाच्या वास्तव मूल्याची जाणीव ठेवायला हें सारें लक्ष्यांत बाळगलेलें चांगलेच. परंतु आपल्या प्रयत्नांचें हें परमाणुस्वरूप मनावर बिंबलेलें असलें तरीहि जीवनजिज्ञासेनें भारलेलें व अनुभवाच्या निवेदनासाठीं धडपडणारें मन स्वस्थ बसत नाहीं, हें मात्र खरें. खडकाआडूनहि मान वर काढणाऱ्या लहानशा बीजाच्या अंकुराचाच धर्म हा. त्या अंकुराचें रोपटें, वेल, झाड होणारच. व तें रसप्रसन्न झालें कीं, त्याला फुलोरा येणारच. कविवर्य ' बी ' यांनीं एका रूपकाच्या सहाय्यानें काव्यनिर्मितीची उपपत्ति लावली आहे. ते म्हणतात, वेल रसप्रसन्न झाली कीं, तिळा फुलोरा येणारच. त्या फुलोराच्या भरवशावर ती संहारकालाच्या ज्वाळांचीहि दिक्त बालगीत नाहीं. त्या फुलोरांत ती आत्मप्रतिमाच निर्मून ठेवते; स्वतःला एक परीनें ती अमर करते व कालाच्या

प्रभावाला सहजपणें झुगारून देते. क्षणजीवित्वाच्या शापांतून ती स्वतःला मुक्त करते. कलाकृतींच्या निर्मितोच्या वेळीं अमरत्वाची आस कितीशा सुजाणपणें कलावंताच्या मनांत वसत असते, कोण जाणें ! पण त्याला निर्मितीचा निर्भर, निर्हेतुक आनंद लाभतो, एवढें मात्र निश्चित.

श्री. अनंत काणेकर.

कवि, लघुकथालेखक व टीकाकार या नात्याने श्री. अनंत काणेकरांनी मराठी साहित्यांत असाधारण यश मिळविले असले तरी, यशस्वी लघुनिबंधकार म्हणूनच त्यांचे स्थान मराठी वाङ्मयांत अढळ राहील. प्रा. फडक्यांनी या नव्या वाङ्मयप्रकाराला जन्म दिला, पण त्याचा पूर्ण विकास श्री. काणेकरांच्या कृतींतच आढळतो. आपल्या रंगसंगतीच्या उन्मादांत हंसणाऱ्या फुलदाणींतील पुष्पगुच्छाप्रमाणे प्रा. फडक्यांचे निबंध कलापूर्ण भासतात, तर धगधगत्या उन्हांत व कोसळत्या सरीत, सारख्याच जीवननिर्भरतेने उमलणाऱ्या कळ्यांप्रमाणे काणेकरांचे निबंध रसरशीत व जिवंत वाटतात.

याचे कारण त्यांच्या लेखनाविषयक दृष्टिकोनांत सांपडेल काय ? काळ म्हणजे मृत्यु नव्हे, जीवन; माणसाच्या विकासकालाचे — त्या अवधीचे मोजमाप, असे ते एके ठिकाणी म्हणतात. त्यांना माणसांचे जग हवे आहे; दगडाधोंड्यांचे नको. ते म्हणतात ‘ ज्यांच्यावर मी प्रेम करू शकतो, किंवा मी ज्यांचा द्वेष करू शकतो, अशीं कां होईनात, पण हाडामांसाचीं, गरम रक्तांचीं माणसे ज्यांत आहेत; ज्यांत एकमेकांचे रसरशीत हात हातांत घेऊ शकतो; एकमेकांचे काळेगोरे चेहेरे पाहून, दुःखी किंवा सुखी होऊ शकतो आणि जिथे माणसांच्या ऊष्ण श्वासांनी गरम झालेल्या वातावरणांत श्वासोच्छ्वास करू शकतो, असे जग मला हवे आहे ! ’

या जगांच्या ‘ प्रगतीच्या किल्ली ’ संबंधी बोलतांना, ते सहज प्रश्न करतात. ‘ पेटलेल्या खाईवर देहाचा पूल करून शिवाजीला पुढे जाऊ देणाऱ्या स्वामिनिष्ठ मावळ्यांनी ते वीरकृत्य काय कीर्तीच्या आशेने केले ? ’ आणि पुढे स्वतःच सांगतात, ‘ कांहींतरी चांगले करण्याची अनावर इच्छा — निर्मितीचा नाद, हेच त्याचे खरे कारण. ’

निर्मितीचा हा नाद व माणसांचे जग यांच्या समन्वयांत उद्यांच्या नव लेखनाचीं स्वप्ने तर काणेकर पाहत नसतील ?

वयाचीं तीस - चाळीस वर्षे उलटेपर्यंत आरसा नांवाची वस्तु कधीं पाहिलेलीच नाहीं, अशा एखाद्या माणसानं पहिल्यांदाच आरशांत आपलं प्रतिबिंब पहावं आणि ' हाच कां तो मी ? ' म्हणून एकदम दचकावं तशी थोडीशी स्थिति, औरंगाबाद रेडिओ-स्टेशनच्या चालकांनी ' मी कां लिहितों ? ' या विषयावर बोला म्हणून मला सांगितलं, तेव्हां माझी झाली. गेलीं पंधरा-वीस वर्षे मी लिहितों आहे, आणि ' मी कां लिहितों ? ' हा प्रश्न केव्हांच मी स्वतःला विचारायला हवा होता. पण जगांतल्या इतर सर्व प्रश्नांची उठाठेव करतां करतां स्वतःच्या या लहानशा प्रश्नाची, काळपरवां हा प्रश्न विचारला जाईपर्यंत, मला दादहि नव्हती. असं होतं खरं केव्हां केव्हां. अन्तर्मुख होऊन, या प्रश्नाचं उत्तर मनांतल्या मनांत शोधून काढण्याचा मी प्रयत्न करूं लागलों. तेव्हां कांहीं प्राचीन, त्याप्रमाणेच कांहीं अर्वाचीन थोर साहित्यिकांनी या प्रश्नाची केव्हां गंभीरपणें, तर केव्हां थट्टेनें, उत्तरं देण्याचे जे प्रयत्न केले आहेत, त्यांची सहाजिकच मला आठवण झाली. ' काव्य तुम्ही कां लिहितां ? ' या प्रश्नाचं उत्तर एका प्रख्यात प्राचीन टीकाकारानं ' काव्यं यशसे अर्थकृते ' असं अगदीं प्राजलपणानं देऊन टाकलं आहे. तो म्हणतो, ' कीर्ति आणि पैसा मिळविण्याकरितां काव्य लिहिलं जातं ! ' म्हणजे प्रसिद्धी आणि पैसा मिळविण्याची हाच काव्यनिर्मितीच्या मुळाशीं असावी, असं हा साहित्यशास्त्रकार ध्वनित करतो. एक थोर अर्वाचीन मराठी लेखक, डॉ. केतकर, यांनाहि ' आपण कां लिहितों ? ' या प्रश्नाचं

उत्तर असंच काहीतरी मजेदार दिलं होतं. कुणीतरी त्यांना विचारलं, 'तुम्ही कादंबऱ्या कशा लिहायला लागला?' ते म्हणाले, 'मी 'विद्यासेवक' नावाचं मासिक काढीत होतो, तुम्हाला माहीत आहे, तें मासिक कंपोज करणारा कम्पोजिटर उरलेलीं पानं भरायला काहीतरी मजकूर पाहिजे, म्हणून माझ्या दाराशीं येऊन बसला. माझ्याकडे मजकूर तर काहीच नव्हता. तेव्हा एक कादंबरी लिहायचं ठरविलं आणि एक प्रकरण लिहून दिलं. पुढं ती पुनीकरणं भागच पडलं!' डॉ. केतकरांचं म्हणणं असं की, तो कम्पोजिटर त्याच्या कादंबरीलेखनाला कारणीभूत झाला !

दुसरे एक चांगले आधुनिक कादंबरीकार 'मी पोटाकरिता लेखन करतो,' असं पुष्कळ वेळां वैतागानं सांगत असतात. त्या प्राचीन टीकाकाराप्रमाणंच आपलं लेखन 'अर्थकृते' असतं, असं त्याचं मत आहे. या सर्व उत्तरांत थोडाफार तथ्यांश असेल, नाही असं नाही. पण ही सर्व उत्तरं थट्टेनं, वैतागाच्या भरांत किंवा पृच्छकाला तडकाफडकी उडवून देण्याकरिता दिलेली आहेत, हे उघड आहे. काव्य करणाराला—अर्थात् चांगलं काव्य करणाराला—'यश' आणि 'अर्थ' मिळत असेल, पण म्हणून तो 'यश'—करिता आणि 'अर्थ'करिता लिहितो, असं म्हणता येणार नाही. 'विद्यासेवका'ची पानं भरून काढण्याकरिता आणि तो कम्पोजिटर धरणं धरून बसला म्हणून डॉ. केतकरांनी कादंबरी लिहावयाला घेतली असेल, पण त्यापूर्वीहि त्यांनी विद्वत्तापूर्ण निबंध आणि काही कविता लिहिल्या होत्या. ते निबंध किंवा त्या कविता लिहिताना

त्यांना कोणत्याच मासिकाची पानं भरून काढायची नव्हती किंवा कोणी कम्पोजिटरहि त्यांच्या दाराशी धरणं धरून बसला नव्हता.

केवळ पोटाकरिता, पैशाकरिता किंवा प्रसिद्धीकरिता काहीतरी खरडून देणारे काही लेखक असतील; पण ज्यांच्या लिखाणात काहीतरी तथ्य आहे, काहीतरी ज्यांना खरडायचं नाही, ते लेखक सर्वसामान्यपणे पैसा आणि प्रसिद्धी यापेक्षा उच्च अशा दुसऱ्या काही कारणामुळे लिहितात, हे उघड आहे. महाराष्ट्रात तर केवळ लेखनावर चरितार्थ चालणं जवळ जवळ अशक्यच असल्यामुळे, 'मी पोटाकरिता लिहितों' असं म्हणण्याची सोयच उरली नाही. पोटाला चिमटा घेऊनच बहुतेक चांगले लेखक लेखन करीत असतात. एका दृष्टीनं जे दुर्दैव आहे, ते दुसऱ्या दृष्टीनं महाराष्ट्राचं सुदैव झालं आहे, असं म्हटलं पाहिजे.

या सर्व गोष्टी डोळ्यापुढं ठेऊन, माझ्या स्वतःचा जेव्हा मी विचार करतो, तेव्हा मी कां लिहितों, या प्रश्नाच्या उत्तराचं स्वरूप थोडेफार स्पष्ट होऊं लागतं. आतां मला थोडेफार यश मिळालं आहे आणि लेखनावर थोडाबहुत पैसाहि मिळतो. पण या प्रश्नाचं खरंखुरं उत्तर शोधून काढायचं असेल, तर पंचवीस-सव्वीस वर्षांपूर्वी मी कविता लिहायला सुरुवात केली, तेव्हाची परिस्थिति डोळ्यापुढं उभी केली पाहिजे. या परिस्थितीचं वर्णन दोनतीन वर्षांपूर्वी, एका मासिकासाठी लिहिलेल्या खास लेखांत, मी पुढीलप्रमाणं केलं आहे:-

‘ माझ्या लेखनाच्या सुरुवातीला मला लेखनाकडे प्रवृत्त करणारी अशी कोणतीच परिस्थिति माझ्या समोवार नव्हती. माझ्या सहाध्यायपैकी किंवा कुटुंबियांपैकी कुणाचाच लेखनाकडे कल नव्हता. वाचनाचा मला फार नाद होता. हातीं येईल तें पुस्तक मी अधाशीपणानं वाचत असें. सुचलेल्या चालीवर कांहीं तरी गुणगुणण्याची मला संवय होती. केव्हां केव्हां त्या पंक्ति मी कागदावर लिहूनहि ठेवीं, पण त्या कुणालाहि दाखविण्याचा मला धीर होत नसे. कारण लोक चेष्टा करतील, अशी भीति वाटे. १९१७-१८ च्या सुमारास लिहिलेल्या माझ्या पहिल्या कवितेच्या पहिल्या दोन ओळी मला अजूनहि आठवतात.

हे स्वदेशा, मायदेशा, किती वर्णू थोरवी,
तुझें जुनें तें वैभव जेव्हां सर्व जगा भुलवी

अशी सुरुवात करून पुढे हिमालय, ताजमहाल वगैरे भारताच्या प्राचीन वैभवाच्या गोष्टींची ठराविक जंत्री मी त्या कवितेत दिली होती.

‘ चिकित्सक समूह ’ या नावाच्या शाळेत मी त्यावेळीं शिकत होतो. १९२० सालीं लोकमान्य टिळक वारले, तेव्हां भावनेच्या आवेशांत पन्नास-पाउणशें ओळींची एक कविता मी लिहिली. मला वाटतं, तेव्हां मी इंग्रजी पांचवीत होतो. त्या कवितेची चाल, कुठल्याहि पोरसवदा कवीच्या सहाय्याला वाटेल तेव्हां धावून येणारी ‘ चन्द्रकान्त राजाची कन्या, ’ ही होती. मोठा धीर करून मी ती कविता शिक्षकांना दाखविली. त्यांना ती आवडली.

सायकोस्टाइलवर छापून लोकमान्यांच्या निधनानिमित्त शाळेत झालेल्या दुःखवट्याच्या समेत ती वाटली गेली.'

या पहिल्या वहिल्या कविता मी लिहिल्या, तेव्हाची परिस्थिति ही अशी होती. पैसा प्रसिद्धी, पोट आणि लेखन यांचा काही परस्पर संबंध आहे किंवा असतो याची त्या वयात मला कल्पनाहि नव्हती. त्या कविता अगदी सामान्य आणि टाकाऊ होत्या, यात शंका नाही. पण तो प्रश्नच नाही. प्रश्न असा आहे की, मी त्या कां लिहिल्या? मला लिहावसं वाटलं, लिहिल्याशिवाय राहवलं नाही— म्हणून मी त्या लिहिल्या, हे उघड आहे. माझ्या भारतदेशासंबंधी खूपखूप प्रेमाची भावना माझ्या पोर मनात निर्माण झाली आणि ती व्यक्त केल्याशिवाय माझ्याच्यानं राहवलं नाही. जमेल तशा पोरकट भाषेत माझी ती भावना मी व्यक्त केली. त्यात नाविन्य किंवा मौलिकता काहीच नव्हती. पण ती व्यक्त केल्यावर, मला बरं वाटलं. माझी कविता वाचून, त्या भावनेत आणखी कुणी सहभागी झाले असते, तर मला आणखी बरं वाटलं असतं. 'स्निग्धजन-संविभक्तं हि दुःखं सह्यवेदनं भवति,' असं कालिदासानं म्हटलं आहे. त्याच चालीवर पुढं असं हि म्हणतां येईल की, 'स्निग्धजन-संविभक्तं हि सुखं शतगुणितं भवति,' लेखकाला आत्मप्रगटीकरणात आनंद होतोच. त्यात वाचक स्नेही वगैरे सहभागी झाले की, तो आनंद अधिकच दुणावतो.

इतर पुष्कळ कारणं असतील, अंशतः ती खरीहि असतील, पण सर्वसामान्यपणे लेखकाला काही सांगातसं वाटतं आणि ते

सांगण्यांत त्याला आनंद होतो, म्हणूनच तो लिहितो, हेंच मुख्य कारण. म्हणूनच यश किंवा पैसा मिळण्यापूर्वी लिहिलेल्या लिखाणाच्या मागली परिस्थिति, या कारणावर अधिक स्पष्ट प्रकाश पाडूं शकते. 'चांदरात' या माझ्या पहिल्या पुस्तकाच्या दुसऱ्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेत पुढीलप्रमाणे मी लिहिले आहे; "..... या कविता ज्या वयांत आणि ज्या काळांत मी लिहिल्या, त्यावेळी साहित्यक्षेत्रांत मी कुणीच नव्हतों मनाला वाटलं तेंच आणि तेव्हांच मी लिहिलं. तें प्रसिद्ध होईल, असं मला वाटत नव्हतंच. पण तें प्रसिद्ध करण्याच्या लायकीचं आहे किंवा नाही, याचीहि मला शंका होती. अर्थात् पैशासाठी किंवा प्रकाशकाच्या आग्रहामुळे लिहिलेलं लिखाण वाईट असतं, असं माझं मुळीच म्हणणं नाही. पुष्कळ वेळा चांगल्या कल्पना किंवा चांगल्या वाङ्मयकृति आपल्या मनांत घोळत असतात. पण आळसानं आपण त्या लिहिण्याचं पुढं ढकलीत असतो. असं काहीतरी,— पैशाच्या अडचणीचं किंवा प्रकाशकाच्या आग्रहाचं निमित्त झालं, म्हणजे आपण तें लिहून काढतो. जगांतल्या कितीतरी उत्कृष्ट वाङ्मयकृति अशा तऱ्हेने निर्माण झाल्या आहेत"

पैसा किंवा कीर्ति लेखकाला मिळाली तर हवीच असते, पण तें मुख्य कारण खास नव्हे.

मी कां लिहितों ?

१५

श्री. प्रभाकर पाध्ये.

‘ शारीरिक श्रम करतांना कामगारांना गाणी, म्हणावीशीं वाटतात ना, तसे वृत्तव्यवसायाचे कष्ट उपसतांना मला सुचलेलीं हीं गाणीं आहेत ’, असें श्री. प्रभाकर पाध्ये आपल्या लघुकथांचें वर्णन करतात; आणि खरेंच, त्यांच्या ‘ व्याधाची चांदणी ’ व ‘ कृष्णकमळीची वेल ’ या लघुकथासंग्रहांत ‘ श्रम हलके करणारी गाण्याची शक्ति ’ आहे, अशीच कुणीहि वाचक कबूली देईल.

तेजस्वी पत्रपांडित, कुशाग्रबुद्धीचे टीकाकार आणि कलाकुशल लघुकथालेखक म्हणून थोड्याच काळांत, मराठी वाङ्मयांत, त्यांनीं प्रभावी स्थान संपादन केलें आहे.

‘ मानवतेच्या विशाल क्षितिजावर कलापुष्पांचें तोंड नेहमीं प्रगतीच्या किरणाकडेच वळलेलें असतें, ’ अशी श्री. पाध्यांची श्रद्धा आहे आणि ‘ मनुष्याच्या अनुभवांत अगर प्रत्ययांत नवी भर टाकून त्याच्या जाणिवांचें क्षितिज विशाल करणें हें कलेचें कार्य आहे ’ असें ते आग्रहानें प्रतिपादितात.

परंतु त्यांच्या ह्या तर्कनिष्ठ कलामीमांसेपेक्षां, या विषयावरील त्यांच्या अनुभवाचे बोल ऐकणें अधिक हृद्य वाटेल नाहीं कां ?

‘ गुल्मोहरांच्या डंवरलेल्या झाडांचें अभिपुष्पांचें प्रसाधन ’ व ‘ सिंधुसागराच्या फेनपुष्पांचें सौंदर्य ’ त्यांच्या चित्तवृत्तींना तरंगित व समुत्कंठित करतात. या ‘ आर्त व अस्वस्थ ’ मनोवृत्तीच्या आविष्करणांत लखकाचा प्रतिभा कसला साद धुमवीत असल बरें ?

‘ मी कां लिहितों ? ’ या प्रश्नाचें उत्तर देणें मला जरा कठिण आहे. माझ्या एका मित्रानें आपल्या एका काव्यसंग्रहाला लिहिलेल्या प्रस्तावनेंत हा प्रश्न उपस्थित करून, ‘ कोंबडी अंडें कां घालतें ? ’ या प्रतिप्रश्नानें त्याचें उत्तर दिलें आहे. म्हणजे कोंबडीचें अंडें घालणें जसें नैसर्गिक असतें तशी काव्यनिर्मिति ही एक नैसर्गिक क्रिया आहे असें त्याचें म्हणणें आहे. कोंबडीचें अंडें घालणें किती नैसर्गिक असतें हें आपण जरा लक्षांत घ्या, म्हणजे माझ्या या मित्राच्या उत्तराची खरी मौज आपल्या ध्यानांत येईल. कोंबडी अंडें घालण्यास समर्थ होण्यापूर्वी तिचा आपल्या प्रियकराशी कांहीं आवश्यक व्यवहार झालेला असला पाहिजे अशी साधारणपणें आपली समजूत असेल. परंतु कोंबड्या पुष्कळदां असा कांहीं व्यवहार न होतांहि अंडें घालतात, असा अनुभव आहे. त्यांच्या शरीरांतल्या कॅल्शियमसारख्या कांहीं पदार्थांची ती स्वाभाविक प्रक्रिया आहे, असा शास्त्रज्ञांचा यावर खुलासा आहे. काव्यनिर्मितीचेंहि असेंच दिसतें. काव्य लिहिण्याची प्रेरणा होण्यापूर्वी कवीला कांहीं तरी प्रतीती आली पाहिजे, कांहीं विशेष अनुभवानें त्याचें सारें व्यक्तित्व भारून गेलें पाहिजे, असें काव्यशास्त्रज्ञ सांगतात. परंतु या नियमाला धाव्यावर बसवून आपलें बरेंच काव्य जन्माला येत असतें याचा पुरावा नियतकालिकें नेहमींच देत नसतात काय ? या कवींच्या शरीरांतच अशी कांहीं काव्यद्रव्यें असावीत कीं, त्यांच्या काव्यरूप आविष्काराला प्रतीतीची गरजच भासत नसावी ! हे खरे हाडाचे कवि !

मी स्वतः कवि नाही, किंबहुना सांगायला थोडा अभिमान वाटतो की, जन्माला येऊन मी कवितेच्या चार ओळीहि खरडलेल्या नाहीत. शाळेत असतांना बागेतलीं सारीं गुलाबाचीं फुले आणि कॉलेजांत असतांना साऱ्या कॉलेज - कुमारिका या दृष्टीने मला अगदीं निरुपयोगी ठरल्या ! मी हाडाचा कवि तर नाहीच, पण हाडाचा लेखक तरी आहे कां ? इतर लेखक आपण किती लवकर लिहायला लागलो हे सांगू शकतात तर मी किती उशीरा लिहायला सुरवात केली हे सांगू शकतो. हस्तलिखित मासिकांच्या प्रपंचाने माझे कधी हात दुखले नाहीत आणि शाळा - कॉलेजांच्या मासिकांना माझ्या लिखाणाचा कधी उपद्रव झाला नाही, याला दोनच अपवाद आहेत. एका लेखांत माझ्या एका दिवंगत स्नेहाला अश्रूंची अंजलि होती आणि दुसऱ्यांत परीक्षेची पूर्वतयारी होती. या लिखाणामुळे लेखक होण्याच्या कांक्षेचा स्पर्शहि माझ्या मनाला कधी झाला नाही. त्यावेळीं वाङ्मयापेक्षां मार्क्सवादाकडे आणि लेखनापेक्षां सार्वजनिक घडामोडींकडे माझे अधिक लक्ष होते. मॅट्रिक होईपर्यंत मेघदूताखेरीज एकाहि ललितकृतीशीं माझा फारसा संबंध आला नव्हता - आणि मेघदूताच्या लालित्याची महति त्यानंतर किती तरी वर्षांनीं समजली ! कॉलेजांत प्रथमवर्षीच वाङ्मयाची विलक्षण गोडी प्रो. नारळकरांनीं लावली, परंतु ती अल्पकालीनच ठरली आणि मराठी वाङ्मयाचे वाचन तर बी.ए. झाल्यानंतरच ' आजकालचा महाराष्ट्र ' या पुस्तकाच्या निमित्ताने सुरू झाले.

मग मी आज कां लिहितों ? आज तरी मी हाडाचा लेखक बनलों आहे का ? कोणाला ठाऊक ? पण मी प्रथम पत्रकार आहे. माझें बहुतेक लिखाण वृत्तपत्रांचे रकाने भरून काढण्यासाठी होत असतें. वृत्तव्यवसाय हा असा दुष्ट दुराग्रही व्यवसाय आहे कीं, एकदा त्याच्या कचाट्यांत सांपडलांत कीं, तुम्ही हाडाचे लेखक आहांत किंवा नाहींत, तुम्हांला लेखनाची हौस आहे किंवा कसें याची फिकीर तो करीत नाहीं. कागद, पेन्सिल आणि कंपोजिटरची नजर यांच्याशीं तुमची गांठ तो घालून देतो आणि तुमच्या लेखन-शक्तीची जी ओढाताण होते तिची गंमत तो पहात राहतो. माझें बहुतेक लेखन या पत्रव्यवसायाच्या निष्ठुर ओढांमुळे झालेलें आहे. मी व्यक्तिचित्र लिहिलीं तीं वृत्तव्यवसायांत सार्वजनिक जीवनांतील घडामोडींबरोबर त्या घडामोडींशीं निबद्ध असलेल्या व्यक्तींचाहि प्रासंगिक परामर्श घ्यावा लागतो म्हणून. माझा 'पाकिस्तान' वरील प्रबंध हा राजकारणाच्या नैसर्गिक आवडीपेक्षा डॉ. आंबेडकरांच्या 'दि थाट्स ऑन पाकिस्तान' या पुस्तकाचा जो वृत्तपत्रीय प्रपंच मला करावा लागला त्यांतून निर्माण झालेला आहे. 'कलेची क्षातिजे' या पुस्तकांतील बहुतेक सारे वाङ्मयविवेचन, साहित्यसम्मेलनाच्या अध्यक्षीय भाषणांचा परामर्श घेण्याच्या निमित्तानें झालेले आहे. रोजचे अग्रलेख तर मला माझ्या इतर आन्विकांप्रमाणेंच उरकावे लागतात ! एकादा दरवेशी दोरीचा फांस टाकून अस्वलाला पकडतो व नंतर त्याला हवें तसें नाचायला लावतो, त्याप्रमाणें वृत्तव्यवसायानें मला पकडले आहे आणि आपल्या तऱ्हेवाईक तालावर तो मला नाचवीत आहे !

तेव्हा मी लिहितो याचें श्रेय अगर अपश्रेय जर कोणाला द्यावयाचें असेल तर ज्यांनीं मला वृत्तव्यवसायांत खेचलें त्यांच्याकडे तें सुपूर्द केलें पाहिजे. या सान्नित्रांचा मी येथें उल्लेख करीत नाहीं. परंतु त्यांच्यापैकीं कांहींच्या आग्रहामुळे मी जो पहिला लेख लिहिला त्याचें स्मरण मात्र मला होत आहे. गडकऱ्यांनीं कांहीं 'पहिल्या' गोष्टीचें मार्मिक वर्णन केलेलें आहे. त्यांत त्यांनीं पहिल्या लेखाचा उल्लेख करायला हवा होता. पहिल्या चुंबनाप्रमाणेंच पहिल्या लेखाचीहि धुंदी असते — आणि पुढें संसार नीरस आणि तापदायक झाल्यावर सुद्धां या पहिल्या चुंबनाचें स्मरण झालें कीं, एकीकडे विवेकबुद्धीला त्याच्या धुंदीचें आश्चर्य वाटत असूनहि त्या धुंदीची माया पुन्हा पसरत आहे असें वाटतें आणि त्या वेळच्या आनंदाचें दिव्य लक्षण — दिव्य भास असें केशवसुतांप्रमाणें हवें तर आपण म्हणूं या — पुनः अनुभवायला मिळतात, त्याचप्रमाणें लेखनाचें स्मरण झालें म्हणजे त्यावेळची धुंदी पुन्हा पसरूं लागते आणि वाङ्मयनिर्मितीच्या आनंदाचे कांहीं क्षण अनुभवायला मिळतात!

माझे लघुकथालेखन हें वृत्तव्यवसायाचें चेष्टित आहे असें मात्र मला म्हणतां यावयाचें नाहीं, अर्थात् मी लेखक बनलों नसतो तर मी कथालेखनहि केलें नसतें. मी लेखनाला सुरवात केल्यावर पांचसहा वर्षांनीं, म्हणजे वयाची तिसी उळटल्यावर, लघुकथालेखनास सुरवात केली. परंतु तो वृत्तव्यवसायाच्या कठोर कर्तव्याचा खात्रीनें भाग नव्हता. शारिरिक श्रम करतांना कामगारांना गाणीं

म्हणावीशीं वाटतात ना, तसें वृत्तव्यवसायाचे कष्ट उपसतांना मला सुचलेलीं हीं गाणीं आहेत, आणि ' गायानें श्रम वाटतात हलके ' या न्यायानें वृत्तव्यवसायाचा कष्टमय प्रवास या कथालेखनानें मला थोडाबहुत सुसह्य झालेला आहे. माझें लघुकथालेखन हें माझ्यामध्ये अलीकडे जो बदल झाला आहे असें मला वाटतें त्याचें फल असावें. ज्या वेळीं कथा आणि काव्य यांच्याशीं मनोज्ञ क्रीडा करावयास हवी होती त्या तरुण वयांत मी मार्क्सवादाचे विसाडी प्रयोग करीत होतो. मला आठवतें, मार्क्सच्या ' दास कॅपिटल ' चा पहिला भाग हातीं पडल्याबरोबर, गोंर्वाची निम्मीअधिक वाचून झालेली 'मदर' ही कादंबरी मी बाजूला ठेवली आणि मार्क्सच्या या विरोधविकासवादी युक्ति — प्रयुक्तिवादानें ठांसून भरलेल्या त्या ग्रंथाच्या पृष्ठांत मी निमग्न होऊन गेलों. मार्क्सवादाच्या आवडीमुळे आधुनिक औद्योगिक संस्कृतीचें मला तेव्हां विलक्षण आकर्षण होतें. ' रोबोमॅन ' आणि ' टेस्ट-ट्यूब बेबीज् ' यांच्या कल्पना माझें चित्त खेचून घेत. परंतु अलीकडे मार्क्सवादावरचा माझा विश्वास उडाल्यामुळे म्हणा किंवा बेचाळीसच्या आंदोलनामुळे सुजला, सुफला, सस्पश्यामला, फुलकुसुमित, द्रुमदलशोभिनी अशा मातृभूमीची खरी ओळख पटल्यामुळे म्हणा, औद्योगिक संस्कृतीची मला उबग आलेली आहे. मुंबईच्या कारखान्यांतील यंत्राचे चमत्कार माझें मन आतां मोहवीत नाहीत. रेल्वेच्या इंजिनानें माझ्या कल्पनेला आतां चेतना मिळत नाही. बंदरांतील बोटी पाहून माझे विचार पूर्वीं दूरदेशीं भटकायला जात, तसे ते आतां काचितच जातात. बंदरावरच्या गुदामांत दिस-

णाच्या आधुनिक कारखान्यांच्या मालाच्या राशी मला विषण्णतेच्या राशी वाटतात. ट्रॅमच्या ठणठणाटाने बधीर झालेल्या माझ्या बुद्धीस, वरच्या तारांवर जी विद्युत्पुष्पे फुलतात त्यांचे सौंदर्य, तितकेसे जाणवत नाही. यंत्र बंद पडून बस मध्येच थांबते आणि काचित् धुमसू लागते तेव्हा आर्थिक अरिष्टांमुळे मधुनमधून खंडित होऊन युद्धे धुमसविणाऱ्या औद्योगिक संस्कृतीविषयीचे उदास विचार माझ्या मनांत घेऊं लागतात. गिरण्यांच्या चिमण्या मला अलीकडे मृत्यूचे थैमान घालणाऱ्या तोफांची आठवण करून देतात — आणि रेडिओवरचे इरुतिसुभग संगीत ऐकताना सुद्धा यांत्रिक संस्कृतीची खरखर मध्येच ऐकू येते ! मला आता निसर्गाचे विलक्षण आकर्षण वाटू लागले आहे. आमच्या मुंबईत आज गुलमोहराची उंबरलेली झाडे आग्निपुष्पांचे प्रसाधन करून उभी आहेत. लहानपणापासून मी ही झाडे पहात आहे, परंतु त्यांचे प्रमाथी सौंदर्य मला गेल्या तीनचार वर्षांतच जाणवलेले आहे.

आज मुंबईच्या उद्यानांत आणि पदपथांवर निसर्गाचे केवढे वैभव फुलले आहे ! कॅशिया, चंपा, बोगनविलिआ, चेरीब्लॉसम, गुलमोहर ! — जणुं पुष्पदेवतांचा वार्षिकोत्सव सुरू आहे. परंतु कृत्रिम उद्यानांतले हे वैभव मला अंतरीचे समाधान देऊ शकत नाही. माझे मन आज माझ्या मायभूमीच्या स्वच्छंद निसर्गाशी हृदयालाप करायला आतुर झाले आहे. माझे चित्त आज कोंकणच्या दऱ्याखोऱ्यांत धावत आहे. कोंकणच्या उत्संगावर निसर्गाची जी नानाविध बालके खेळत आहेत त्यांची क्रीडा मला पहायची आहे.

जंगलांतील पन्यांसाठी पुष्पगुच्छ घेऊन उपस्थित झालेले रानकुडे आणि करवंदांचा गोड नैवेद्य घेऊन आलेल्या रानवेली यांच्या भेटीची दृश्ये मला पाहयची आहेत. वनराईतल्या झऱ्यावर सायंस्नाने करतांना पाखरे जी गोड किलबिल करतात, ती मला ऐकायची आहे. सह्याद्रीला अर्ध देण्यासाठी आलेला सिंधुसागर जे फेनपुष्पाचे सौंदर्य उधळीत आहे, ते मला कोंकणच्या कड्यावरून पाहयचे आहे. चांदण्याने फुललेल्या रात्री बैलांच्या गळ्यांतील घुंगुराच्या तालावर तरंगत तरंगत मला बैलगाडीतून प्रवास करायचा आहे. कोंकणच्या साध्याभोळ्या संस्कृतीत मानवी मनाचे जे नानाविध रंगसुगंध पसरले आहेत, त्यांचा आस्वाद मला घ्यावयाचा आहे. परंतु वृत्तव्यवसायाने मला मुंबईत जखडून ठेवले आहे आणि माझ्या या आवडीचे रूपांतर कोंकणविषयीच्या माझ्या वेडात झाले आहे. मला वाटते, माझे हे वेड हीच माझ्या पुष्कळशा लघुकथांची प्रेरणा आहे. मी कवि असतो तर कवि माधवप्रमाणे कोंकणच्या जीवनावर आणि कोंकणच्या निसर्गवैभवावर कविता करीत सुटलो असतो. मला काव्य करता येत नाही म्हणून मी लघुकथा लिहितो. माझ्या काही कथा निव्वळ निसर्गदृश्याने रफुरलेल्या आहेत. दोन वर्षांपूर्वी कोंकणच्या एका घराच्या अंगणात पांढऱ्या चाफ्यावर मी कृष्णकमळीची वेळ पाहिली आणि एका कथेची कल्पना, ढगांमागची वीज क्षणमात्र एक नवीनच विश्व उजळून जाते तसे, माझे मन उजळून गेली. कोंकणच्या अशाच काही दृश्यांनी माझ्या इतर काही कथांची प्रेरणा मिळालेली आहे. एकदा एका ओढ्याच्या उगमाचा शोध करीत करीत मी

हिंडत हांतों, तो ८०।९० वर्षांचा एक वृद्ध म्हातारा त्या ओढ्याचें पाणी शेतांत वळवीत असलेला मला दिसला आणि त्या क्षणीं त्या ओढ्याचा नाही तरी ' स्वप्नाची समाप्ति ' या माझ्या कथेचा उगम मला आढळला. माझ्या सर्वच कथा निसर्गप्रेमातून स्फुरल्या असें मला म्हणायचें नाहीं. ' व्याधाची चांदणी ' सारखी एकादी कथा स्वभावच्छटेच्या प्रतीतीनें स्फुरलेली आहे. परंतु या कथांचा निसर्गाशीं कसला ना कसला तरी संबंध जोडून दिव्याखेरीज कलानिर्मितीला जी एक मनाची आर्त आणि आर्द्र अवस्था व्हावी लागते, ती मुळीं माझी होतच नाहीं ! कृष्णकमळीच्या वेलीनें मला जशी कथेची स्फूर्ति मिळाली तशी एकाद्या झाडानें अगर वेलीनें अजूनहि मिळूं शकेल, असें मला वाटतें. उदाहरणार्थ, बोगनविलीआची वेल-जिचें बागेश्रीची वेल असें नांव मी ठेवेलें आहे - मला आढळली किंवा उवाळांचा साजशृंगार करून उभा असलेला गुलमोहर नजरेस पडला कीं, माझें मन समुत्कंठित होतें आणि केव्हां तरी यांच्यावर मी कथा लिहीन, अशी आशा पालवूं लागते.

कोंकणचें चिंतन हा निसर्गप्रेमासुळें माझा जसा गूढ आनंदाचा विषय झालेला आहे. त्याप्रमाणें तेथील जीवनाच्या उदासासुळें तो विषादाचा विषयहि झालेला आहे. लहानपणीं मी ज्या खेड्यांत आनंदानें खेळलों, हंसलों, बागडलों तेथें आज पसरलेलें उजाड उदास वातावरण वधितलें म्हणजे जिवाची कालवाकालव होते. ज्या घरांत लहानपणीं मी प्रसन्न जीवन नादतांना पाहिलें तेथें आज पडक्या भिंतीच्या आधारानें भोंवाडें (वारुळें) माजलेलीं पाहिलीं

आणि त्यांत सरडे, विंचू, पाली, सर्प असल्या हिडीस प्राण्यांच्या रूपाने उध्वस्तता वावरतांना आढळली म्हणजे हृदयाला डंख बसतो. या डंखाच्या वेदना व्यक्त करणाऱ्या कथा मी केव्हा तरी लिहीन, असे वाटते. कारण ही उध्वस्त दृश्ये आठवली म्हणजे मनाचे सारे कोपरे विषादाने भरून जातात आणि वृत्ति विलक्षण आर्त होते.

स्मरणशक्ति ही काव्याचीच एक शक्ति आहे, अशा अर्थाचे स्टीफन स्पेंडरचे एक विधान मी नुकतेच वाचले. कल्पनाविलास हा स्मरणशक्तीचाच एक विशिष्ट उपयोग आहे, असेहि ते म्हणतात. माझ्या कथांत कल्पनाविलास आहे, असे कित्येकजण म्हणतात, ते खरे असेल तर त्याचा अर्थ या विधानाने लागू शकेल. माझी स्मरणशक्ति विलक्षण अवसानघातकी आहे. मनुष्याच्या नावाच्या बाबतींत ती माझी नेहमी फजिती करते. वाचलेल्या पुस्तकांतला आशय एक वेळ ध्यानांत राहिला तरी त्याचा तपशलि मी हटकून विसरतो. परंतु लहानपणी कोंकणांत घालविलेले जीवन आठवले की, त्यावेळी पाहिलेली दृश्ये, अनुभवलेल्या भावना आणि फुलविलेली स्वप्ने माझ्या मनासमोर संपूर्ण स्वरूपांत उमळतात आणि एक नवीनच विश्व निर्माण होते. एक गोष्ट खरी की, या विश्वांतील दृश्यांचे चित्रण करण्याऐवजी त्यांत नुसते रंगून जाण्यांत मला अधिक आनंद होतो. या विश्वांतील वास्तव्यात, लेखनापेक्षां लेखनाचे बेतच अधिक होतात. बागेश्री आणि गुलमोहर, कोंकणच्या किनाऱ्यावरची फेनपुष्पे आणि उजाड चंद्रमौळी घरांतील उध्वस्तता यांच्या बाबतींत हाच अनुभव येणार नाही याची खात्री काय ?

मी कां लिहितों ?

१६

श्री. बा. सी. मर्ढेकर.

‘ कवितांच्या बावतींत तर पांच रुपयाला एक कविता असा भाव आहे. आणि तोहि फक्त दिवाळीअंकापुरता. पण पांच असो की पन्नास असोत, रुपये म्हणजे रुपये. तेव्हां मी जे जे लिहितों, ते ते या रुपयांकरितां लिहितों असं कबूल केलं, तर त्यांत फारसं वावगं नाही, एवढं तरी तुम्ही खास म्हणाल, ’ असं सांगून व उपरोधानें हंसून, श्री. बा. सी. मर्ढेकर खरं उत्तर द्याची टाळाटाळी करीत आहेत, असं जरी लेखाच्या आरंभी वाटलं तरी या लेखाच्या शेवटीं —

‘ मिळतिल कवनें मिळतिल दुर्मिळ तत्त्वांचे बोल,
दिव्य अश्रुनों ! तुम्हांपुढें परि ते सगळे फोल ’

असें उद्गारून, जेव्हां ते ‘ पापणीच्या ओल्या कडे ’तून लेखणीकडे बघतात; आणि व्यक्तिःपूढाचें दीन पण कणखर जीवन, स्वतःचें वाचन, निरीक्षण व अनुभव या सर्वांचा प्रतिक्रियात्मक असा आशय जेव्हां त्यांच्या नजरेसमोर गोळा होतो, तेव्हां ते ‘ मी कां लिहितों ’ या प्रश्नासंबंधी तन्मयतेनें बोलूं लागतात व त्यांच्यांतला खरा कलाकार व टीकाकार जागृत होतो; आणि मग सखोल भावना, त्याची सौंदर्यतत्त्वानुयायी संगति व वाङ्मयीन महात्मता यांचें विवेचन करणारे मराठीचे सर्जनशील टीकाकार मर्ढेकर आपल्या समोर उभे राहतात.

कवि व कादंबरीकार या न त्यानेंही श्री. मर्ढेकर प्रथितयश आहेत. परंतु ललितकलेचीं माध्यमें व ध्येयें यांची चर्चा करून, सौंदर्यशास्त्राला त्यांनीं जें व्यापक व नवें रूप दिलें आहे व मराठीचे नवें साहित्यशास्त्र निर्माण करण्याची जी दिशा त्यांनीं दर्शविली आहे, त्यावरच त्यांची खरी कीर्ति-महात्मता अधिष्ठित आहे.

मी लिहितों. खरं आहे, मी लिहितों हें. पण मीं अजूनपर्यंत इतकं लिहिलेलं खास नाहीं कीं, शारदेच्या मंदिरांत ' मी कां लिहितों,' याचा जाब देण्याची माझ्यावर पाळी यावी. कुठल्याहि दैनिकाच्या किंवा साप्ताहिकाच्या रकान्यांतून नियमितपणाने तिंदाजी करून, मी वाचकांना हैराण करून सोडलेलं नाहीं. एकाच वेळीं अनेक मासिकांतून माझी काव्यसुमनं, किंवा श्री. लाडाच्या शब्दांत म्हणजे ' मुक्तकें ', उधळून ' परमेश्वरा, मढेंकरांच्या कवितेंतून अ म्हांला मुक्त कर ' असा धावा करण्याची पाळी मीं वाचकांवर आणलेली नाहीं. दर सहा महिन्याला किंवा वर्षाला माझ्या कादंबरीचा पाळणां इलून, वाचकांच्या खिशाला उपद्रव झाला आहे, असंहि नाहीं. यापेक्षाहि पुढं जाऊन, मी असं म्हणेन कीं, परदेशीय लेखकांची उसनवारी करून, पण वाचकांच्या नजरेतून सहज चुकेल, अशा रितीनें मूळ लेखकाचें नांव लिखणाऱ्या शेवटीं फक्त बारीक टाईपान् देऊन, मीं माझ्या साहित्यसंसाराचा पसारा इतका ऐसेपेस घातलेला नाहीं कीं, वाचकांच्या सारासारशक्तीला त्यामुळें शह बसावा. इतकंच काय, पण या ना त्या नवोदित लेखकांच्या प्रतिभाविकासात्रा, न विसंबतां नि न डगमगतां, हरघडी प्रस्तावनेची तीट लावून, मीं शारदेच्या पदरांत इतकें काजळ भरलेलं नाहीं कीं, आतां उजळमाथ्यानं तिच्या परिवारांत फिरकायची मला चोरी व्हावी ! याच्या उलट, जगाला आपल्याला काहीं तरी शिकवायचं आहे, संदेश द्यावयाचा आहे, अशा प्रेषिताच्या थाटांत मी लिखाण केलेलं नाहीं, त्यामुळें ' मी कां लिहितों ' तें सांगून, माझा

वाङ्मयीन पवित्रा चित्रित करण्याइतका अधिकारहि मी प्राप्त करून घेतलेला नाही, तेव्हा प्रस्तुतवा प्रश्न माझ्या बाबतीत अप्रस्तुतच नाही का ?

पण, तुम्ही म्हणाल, “ अहो मर्ढेकर, तुम्ही आजवर किती लिहिलं आणि कशा थाटांत लिहिलं, याचा प्रश्न बाह्य. आमरण ब्रह्मचारी असणाऱ्या चार्ल्स लॅव्हेन स्वप्नसृष्टीतल्या आपल्या संतानांचे काव्यमय वर्णन केलं आहे. त्याचा कित्ता गिरवून, ‘आगामी प्रकाशना’ खाली आपल्या पांच-पंधरा प्रतिभा-पिलांचे, ती जन्मायच्या अगोदरच, ‘कल्पनावैभव !’ या मंत्राने बोरसं उरकवून घेणाऱ्या प्रथितयश साहित्यिकांच्या कल्पनावैभवाने तुम्ही आम्हाला दहशत बसविलेली नाही, ही एक गोष्टहि तुमच्या बोजूची आहे; पण तुम्ही काही ना काही तरी लिहितांच. त्यातलं काही आम्हाला आवडतं, काही आवडत नाही; बरचसं आम्ही वाचीतहि नाही. पण हे जे तुम्ही लिहिता, ते कोणत्या उद्देशाने, कोणत्या हेतूने ? कशामुळे तुम्ही हे लिहायला प्रवृत्त होता, ते सांगा. ”

आता, लिखाण करण्यांत माझा उद्देश काय असतो, कशामुळे मी लिहायला प्रवृत्त होतो, असं कुणी मला विचारलं, म्हणजे खरोखरच मला मोठी पंचाइट पडते. कारण, हाडाचा मी सरळ आणि शक्य तोंवर सत्य बोलणारा मनुष्य आहे, तथापि मोह होतो खोटं बोलण्याचा, हृदयांत उंचवळून येणारा विचारभावनांचा संघर्ष वाङ्मयकृतीत उतरविल्याशिवाय स्वस्थ बसवत नाही. कल्प-

नेच्या विशाल भरारीने अज्ञेयाच्या अंगणांतला पाचोळा वेंचून आणून, बाळ्मयवृक्षाच्या एका फांदीवर आपलं घरटं बांधलं नाहीं, तर चैतन्याची ऊब कुणाला आणि कशी मिळायची, ह्या विवंचनेनें गारठून जाऊन, रक्ताची शई वा शईचं रक्त करावं लागतं; अशा सारखं काही तरी, मनाची नाहीं तरी जनाची लाज बाळगून, म्हटल्याखेरीज ललितकला या दृष्टीनें बाळ्मयाची अव्वळ कशी राहील ? पण हा मोह आवरला पाहिजे. कारण, वस्तुस्थिति अशी आहे कीं, मी लिहितों तें पैसे मिळावें म्हणून. कारण जरा अरसिक दिसतं. पण तें सत्य आहे. आतां, मराठीत लेखकाला फारसे पैसे मिळत नाहींत, हें तुम्हाला ठाऊकच आहे. पण इंग्रजीतील १८००-२००० शब्दांच्या एका साध्या लेखावर पन्नास किंवा शंभर रुपये मिळविणाऱ्याला तितकीच रकम मराठी लिखाणानें 'आदा' करायला १००-१२५ पानांचं पुस्तक लिहावं लागतं, हें कदाचित् आपणांस माहीत नसेल. कवितांच्या बाबतीत तर, पांच रुपयांला एक कविता, असा भाव आहे, आणि तोहि फक्त दिवाळीअंकापुरता. पण पांच असोत कीं पंचवीस असोत, रुपये म्हणजे रुपये ! कल्पना करा, पांच रुपयांत अणखी आठ आणे मिळविले, म्हणजे चांगल्यापैकी तयार शर्ट विकत घेता येतो. किंवा पात्राचा अर्धा लोफ, रोज एक याप्रमाणें, संबंध महिनाभर घेऊनहि, शेवटीं मुळांच्या लिमलेटकरितां आठ आणे शिल्लक टाकतां येतात ! तेव्हां, मी जें जें लिहितों, तें तें रुपयांकरितां लिहितों, असं कबूल केलं तर त्यांत फारसं वावगं नाहीं, एवढं तरी तुम्ही खास म्हणाल.

अर्थात्, पैशाशिवाय मी लिखाण केलेलंच नाही, असं नाही. पैसा मिळावा, हा हेतु असला तरी नेहमीच तो सफल होतो, असं नाही. चार वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध झालेल्या माझ्या एका पुस्तकाबद्दल मला अजून एक ढबू पैसाहि मिळालेला नाही. पण असं जें लिखाण मी करतो, तें कीर्तीच्या आशेनें. यांत थोडा आत्मचरित्राचा भाग आहे, याबद्दल आपण क्षमा करावी. विद्यार्थीदर्शेत असतांना, मी एक बऱ्यापैकी विद्यार्थी समजला जात असे. पण त्या मानानें परीक्षांत फारसं यश माझ्या पदरांत पडलं नाही. रंग-फलक घेऊन कुंचल्यानें कीर्ति हस्तगत करायची मनीष; पण तो उद्योगहि अनेक कारणांनीं बाजूला ठेवावा लागला. पण आयुष्यांत मनुष्यानें कांहीं नांव करावं, निदान तसा प्रयत्न तरी करावा, अशी भोळी समजूत. तेव्हां राहता राहिलं जें लेखन, त्याच्या आधारावर वर्तमान आणि भावी काळांत तरंगता आलं तर पाहावं, अशा आशेनें म्हणा, किंवा अहंकारानें म्हणा, मी लिखाण करतो. हा हेतु खरोखरच सफल व्हायचा, तर या ना त्या निमित्तानें, लहान वा मोठ्या टाईपांत, आपलं नांव सतत वाचकांच्या डोळ्यांसमोर ठेवलं पाहिजे. संपादक नाही तर वक्ता, या नात्यानें, कवि नाही तर लघुकथालेखक, निदान-पक्षी टीकाकार म्हणून, जातां जातां दृष्टि पडली, तरी वाचकांला सहज आपल्या नावांत बसविलेल्या छापखानी खिळ्यांची ठेंच लागेल, एवढी खबरदारी घेणं जरूर आहे. पण तें न साधलं, तरी वाङ्मयाच्या इतिहासांतल्या परिशिष्टांतील सूचींत आपलं नांव बसवितां आलं तर बसवावं, ही खरोखर मनापासून इच्छा. डोळ्या-

देखत त्यांत यश आलं तर भाग्य समजायचं. नाहीं तर निदान भावी काळांत तें साफल्य आपल्याला लाभेल, या विचाराचं समाधान कांहीं कुणाला माझ्यापासून हिरावून घेता येत नाहीं खास !

मी जें लिहितों तें मुळांतच मुळीं कां लिहितों याचं उत्तर हें असं आहे. आतां अशा तऱ्हेचं मी लिहितों तशा तऱ्हेचंच कां लिहितों, असं तुम्ही मला विचारलंत तर त्याचं उत्तर देणं मात्र जरा कठीण आहे. प्रयत्नच करायचा तर माझ्या एकंदर लिखाणाचे दोन भाग केल पाहिजेत. एक भाग ललित लिखाणाचा, म्हणजे कविता-कादंबरीचा. आणि दुसरा भाग टीका किंवा चर्चात्मक लिखाणाचा. यांपैकीं दुसऱ्या प्रकारचं — म्हणजे चर्चात्मक — लिखाण मी कां करितों, हें सांगणं तितकंस कठीण नाहीं. वाङ्मयाचा आस्वाद घेत असतांना, त्याचं परिशीलन करीत असतांना, वाङ्मयीन टीका शास्त्राचा, साहित्य शास्त्राचा आसरा मला अर्थातच घ्यावा लागला. पण अतापर्यंत या शास्त्राचं जें स्वरूप आहे, त्यानें समाधान होईना. कांहींतरी, कुठें तरी, अपुरं पडतं आहे, खटकतं आहे, असं वाटायचं. ललित वाङ्मय ही एक ललितकला आहे, तेव्हा म्हटलं, या एकाच कलेच्या मर्यादेत न रहातां, इतरहि कांहीं ललित-कला आहेत, त्यांचा विचार करावा आणि बघावं, त्यांचा अभ्यासाचा वाङ्मयीन टीकाशास्त्रांत कांहीं उपयोग होतो का. अशा रीतीनें सौंदर्यशास्त्राचा थोडाफार अभ्यास केला. स्वतःचे अनुभव, कांहीं इतरांचे अनुभव, आणि हा सौंदर्यशास्त्राचा थोडासा अभ्यास — ह्या सर्वांतून सौंदर्याबद्दल आणि कलाबद्दल एक विशिष्ट विचार —

सरणी माझ्या मनांत हळू हळू तयार होऊं लागली. ह्या विचार — सरणीत सत्य आणि सौंदर्य यांमधील फरकाला उठाव मिळाला, आणि हा फरकच त्या विचारसरणीचा मध्यबिंदु बनला. निरनिराळ्या ललितकलांच्या माध्यमानुरोधाने सौंदर्यशास्त्रात सुसंगतपणा आणता येतो, असं या विचारसरणीत दिसलं. आणि त्यामुळे ह्या विचार — सरणीत वाङ्मयाच्या टीकाशास्त्राला, Poetics ला, सौंदर्यशास्त्राचाच Aesthetics चाच एक भाग, असं स्थान प्राप्त झालं. माझ्या ह्या सौंदर्यशास्त्रीय, आणि अर्थात् त्यामुळे साहित्यशास्त्रीय, विचार — सरणीत काही वाक्ये पूर्णविरामी आहेत, तर काही प्रश्नचिन्हांकित आहेत. त्यांपैकी पूर्णविरामी वाक्यांबद्दल विचारवंतांनी साधकबाधक चर्चा करावी, आणि प्रश्नचिन्हांकित वाक्यांवर त्यांच्याकडून प्रकाश पडावा, ही इच्छा. म्हणून मी त्याबद्दल लिहितो. उद्देश हा की, बसल्या बसल्या दुसरं काही नाही, तर निदान सौंदर्य आणि ललितवाङ्मय यांच्या स्वरूपाबद्दल काही शिकतां आलं तर शिकावं. हो, उंटावरूनच हाकायचं तर शेळ्याऐवजी मोर तरी हाकावे, म्हटलं !

आतां, लिखाणाच्या भरांत शिकण्याऐवजी शिकविण्याचा प्रयत्न होतो, हें खरं आहे, पण माझी मूळ प्रवृत्ति मात्र शिकण्याची.

उरला भाग ललित लिखाणाचा — माझ्या कविता-कादंबरीचा. यांत माझ्या काही अप्रकाशित इंग्रजी कविताहि आहेत. त्यांच्या संग्रहाकरिता मी एक छोटीशी प्रस्तावना लिहून ठेविली आहे. त्या प्रस्तावनेत एक वाक्य आहे. त्याचा मथितार्थ असा की, मुंग्या

जशा अंडी घालतात किंवा गाई जशा रवंथ करतात तसेंच कवि कविता लिहितात. त्याच प्रवृत्ति, तीच कारणे आणि तीच अपरि-
हार्यता. हीच गोष्ट माझ्या सर्व ललित (?) लिखाणाळा लागू आहे. प्रत्येक मनुष्याचं मन म्हणजे एक गुप्त बालेविला असतो. त्याच्या आंत विलक्षण गुंतागुंतीच्या घडामोडी अखंड चालू असतात. त्याची तटबंदी अभेद्य आणि उत्तमपणे संरक्षित असते. पण या तटबंदीवर उडणाऱ्या चिटपाखरावरून तिच्या आतील घडामोडींचा अंदाज केला तर निखालस दिशाभूल व्हायची. कारण, एकाद्या फॅन्सी ड्रेस बॉल् प्रमाणं ह्या तटबंदीच्या आंत विविधरंगी, विविध-
ताली, विविधपोशाखी; विनरंगी, विनताली, विनपोशाखी वा अर्धपोशाखी अशा बुडाच्या नि विनबुडाच्या बहुल्यांचे नाच सदैव चालू असतात. आणि ते फॅन्सी ड्रेस बॉल् इतकेच चमत्कृति-
जनक असतात. प्रत्येक मनुष्याच्या मनांत जो हा टंबल् प्ले किंवा टंकलाटकलीचा खेळ दरक्षणीं चाललेला असतो, त्याचं कल्पनेने निदान करणं, किंवा क्वचित् तटबंदीत एखादं भोकं दिसल्यास त्यातून एक डोळा बंद करून आंत पहाणं, यांत फार मौज वाटते. ही अदृश्य सृष्टि सोडून दृश्य सृष्टीकडे वधितळं तर जगाच्या धवडग्यांत व्यक्तीचं जिणं किती क्षुद्र, तिचं महत्त्व कसं कस्पटा-
समान, तिचं अस्तित्व किती क्षणभंगुर नि तिचं ऐश्वर्य किती असहाय, आहे, असं दिसतं, नाहीं ? पण त्याहीपेक्षा जास्त मंत्रमुग्ध होतों मी तो व्यक्तिगटाच्या किंवा समुदायाच्या जीवनांतली स्थित्यंतर पाहताना ! कारण, त्या स्थित्यंतरांचा व्याप अफाट नि व्यवहार

आंधळा, अजब, अप्रतिहत ! त्यांच्या कळी शोषायला गेलं तर काहींचा मागमूसहि लागत नाही. ज्यांचा लागतो, त्यांचे चाप कसे ओढले जातात नि कसे सुटतात, याची अटकळ खास अशी बसत नाही. पण व्यक्तींच्या किंवा व्यक्तिसमूहांच्या असल्या दीन, केविलवाण्या जीवनांतहि एक प्रकारचा पीळ, कणखरपणा असतो. निदान असावा, असं वाटतं. अशा रितीने स्वतःचे अर्धे कच्चे अनुभव, आजूबाजूचं मोडकंतोडकं निरीक्षण आणि थोडंसं भलं-बुरं वाचन, ह्या सगळ्यांचा मिळून मनांत काहीतरी आशय जमा होतो; पापणीची कड किंचित् ओलसर झालीशी भासते; अनू वाटतं कीं, हा आशय शब्दांत लिहावा आणि मग मी स्वतःलाच विचारतो; “ का लिहितों मी हें ? ”

“ मिळेल वैभव, दिसतिल जगतीं रत्नांच्या राशी,
अश्रु दयामय मृत्युजगीं या मोल' नसे त्यांसी
मिळतिल कवनें, मिळतिल दुर्मिळ तत्त्वांचे बोल,
दिव्य अश्रुनो ! तुम्हांपुढें परि ते सगळे फोल

... ..

परजीवास्तव जेथ आतडें कळवलुनी येई,
त्या हृदयाविण स्वर्ग दुजा या ब्रम्हांडों नाही. ”

— मग आठवतं : पैसा, रुपये — निदान किर्ति, नाही,
चुकलों : किर्ति—निदान रुपये ! उचला खाली ठेवलेली लेखणी पुन्हां !

प्रा. श्री. के. क्षीरसागर.

“ साहित्याची परंपरा ही राजकारणाच्या परंपरेहूनहि श्रेष्ठ प्राचीन आणि सार्वभौम आहे. ” असे प्रा. क्षीरसागर यांचे मत आहे; आणि “ साहित्यवाह्य प्रचार आणि मोहिमा यांचे दास्य साहित्याने करावे, हे मला अत्यंत लज्जास्पद वाटते, ” असे ते म्हणतात. साहित्याच्या, सौंदर्याच्या व सत्याच्या सनातन मूल्याविषयी त्यांची अशी अढळ व अविकृत निष्ठा असल्यामुळे, त्यांनी सध्या वाङ्मयांत माजलेल्या निरनिराळ्या विचारसंप्रदायाचे ‘ वुरखे ’ ओढून काढण्याची चळवळ हातांत घेतली व महाराष्ट्राचे ज्वलंत, विचारवंत व परंपराभंजक टीकाकार म्हणून ते प्रसिद्ध झाले. त्याबरोबरच वुरखे ओढण्याच्या या चळवळीतील धोकाहि त्यांना माहिती आहे. वुरखे ओढण्याची चळवळ हे या ढोंगवाल्यांचे अखेरचे ढोंग असते, हेहि ते जाणतात. म्हणून त्यांच्या लेखनांत आवेशाबरोबर कमालीचा प्रमाणिकपणा व निस्पृहता आढळते. परंतु “ भंजनासाठीं भंजन ” हा त्यांचा खाक्या नाही. त्यांची दृष्टि स्वतंत्र व मूलगामी आहे. ह्यामुळे त्यांच्या टीकेला मराठी वाङ्मयांत पथनिर्देशाची प्रकाशकळा लाभली आहे.

असे असूनहि ते म्हणतात कीं, “ वाचन, विचार व संचार (फिरणे) हे माझे आवडते व्यवसाय आहेत, याखेरीज इतर गोष्टी मी जुलुमानेच करतो. म्हणजे आपण जुलुमाने लेखणी उचलली आहे, असे, ते सांगतात. हा जुलुमाचा रामराम त्यांना कां करावा लागला ?

कारण, “ सुंदर वस्तु म्हणजे केवळ चिरकालचा आनंद नसून चिरकालची जबाबदारी आहे, ” असे या लेखकास वाटते; आणि ती कां व कशी याचे विवेचन, या सौंदर्यवादी नितिशास्त्रज्ञाने - सौंदर्याच्या या शिलेदाराने, या लेखांत केले आहे.

‘मी का लिहितो ? या प्रश्नाचे उत्तर देताना जातिवन्त साहित्यिकाला एका पाश्चात्य साहित्यिकाचे “ I write because I must ” हे उत्तर आठवेल. कवि हेच मी खरेखुरे साहित्यिक समजतो, आणि त्यांच्या बाबतीत तरी वरील उत्तर संपूर्ण सत्य आहे. कवीला काव्य लिहिल्याखेरीज राहणें अशक्य असतें, म्हणूनच तो लिहितो; आणि याखेरीज अन्य कारणानें लिहिणारा खरा कवि नसतो, असें माझे निश्चित मत आहे.

पण मी कवि नाहीं. आणि त्या अर्थानें पाहतां मी खरा साहित्यिक नाहीं. माझी ही साहित्यिकाची व्याख्या ऐकून कित्येक गद्य लेखकांना कसेसेंच वाटेल. पण केवळ पद्यमय लिहील तोच कवि अशी मात्र माझी व्याख्या नाहीं. माझ्या म्हणण्याचा अर्थ इतकाच स्फूर्तीनें, — अर्थात् लिहिल्याशिवाय जीवन ‘अशक्य’ म्हणून, लिहिणारांनाच मी अव्वल दर्जाचे साहित्यिक समजतो. व म्हणूनच मी त्या वर्गांत पडत नाहीं, हें मला कबूल केलें पाहिजे.

जर तसें शक्य असतें तर मी केवळ माझे आवडते ग्रंथकार वाचण्यांत जन्म घालविला असता आणि मग मला किरकोळ खुशालीचीं पत्रे आणि खाजगी जमाखर्च याखेरीज लेखणीच हातीं ध्यावी लागली नसती. आणि तरीहि मला जीवन अवघड वाटलें नसतें, वाचन, विचार आणि संचार (फिरणें) हे माझे आवडते व्यवसाय आहेत. याखेरीज इतर गोष्टी मी जुलमानें करतो. मग असें असून मी लेखनाच्या — आणि तेंहि विचारप्रधान गद्य-

लेखनाच्या ! — यातायातींत कां पडलों ? खरोखरच हा प्रश्न माझ्या वाचकांच्या दृष्टीनेच नव्हे तर माझ्या स्वतःच्या दृष्टीनेहि इतका जिऱ्हाळ्याचा आहे की, त्याचें उत्तर औरंगाबाद रेडिओवरून देण्याची संधि आली, याबद्दल मला फार आनंद वाटत आहे.

माझ्या आवडीसंबंधी मी मघाशी थोडें सांगितलेंच आहे; पण आणखीहि थोडें सांगितलें पाहिजे. माझ्या आवडी, आणि माझ्या “ नावडी ” हि, फार तीव्र असतात. इतक्या तीव्र असतात कीं एखादी गोष्ट आवडल्यावर मला स्वस्थ बसवत नाहीं. — आणि एखादी गोष्ट माझी नावडती झाली तर मग विचारावयासच नको ! मला एखादें पुस्तक, एखादें तत्त्व अगर एखादी व्यक्ति आवडल्यास मी तिचा पुरस्कर्ता, अभिमानी, पाईक — आणि खिदमतगार बनतों. मला हें अद्याप कळत नाहीं, कीं एखादी गोष्ट आवडल्यावर माझे कांहीं मित्र शांतपणें आणि खाजगी रीत्या तिचा आस्वाद गुपचुप घेऊन मोकळे कसें होतात !

मी मागें पुण्याच्या वाङ्मयशोभा मासिकांत ‘ रसिक मित्रांशीं मतभेद ’ म्हणून एक लघुनिबंध लिहिला होता. त्यांत जुनी खुशालचंद व्यक्तिवादी रसिकता आणि नवी प्रचारवादी समाजवादी रसिकता यांतील तफावत दाखवून दिली होती. मला एखादी गोष्ट सुंदर, बहुमोल वा पूज्य वाटत आहे; आणि माझ्या भोंवतालच्या लोकांना ती मिकार आणि तिरस्करणीय वाटत आहे, तर काय मी दोंरे लावून त्या वस्तूचा आस्वाद घ्यायचा - आणि पूजा करावयाची ?

— आणि दुसऱ्यांनी तिची निंदा, पायमल्ली केली तर निमूटपणें पाहायची ? नाही ! — सुंदर वस्तूचे गुण ओळखणें हा एक विलास नसून एक जबाबदारी आणि एक कर्तव्य आहे. जर ती खरीच सुंदर आणि बहुमोल असेल तर अज्ञ लोकांना तिचें सौंदर्य पटवून देणें—आणि अरसिकांपासून तिचें रक्षण करणें हें आपलें काम ठरतें.

“ A thing of beauty is a joy for ever ” असें एका इंग्रज कवीनें म्हटलें आहे. मी म्हणेन, “ सुंदर वस्तु म्हणजे केवळ चिरकालचा आनंद नसून चिरकालची जबाबदारीहि आहे.”

आणि माझ्या लेखनाचा आरंभ या स्वयंनिर्मित जबाबदारीत झाला ! माझे आवडते ग्रंथकार, माझ्या आवडत्या व्यक्ति, माझे आवडते विचार जर इतरांच्या आदराचा विषय झाले नाहीत तर ते मला एकट्याला प्रिय आणि पूज्य होऊन उपयोग काय ? मी माझ्या डोळ्यांनीं माझ्या पूज्य वस्तूंची पायमल्ली पहायची काय ? मी त्यांचें सौंदर्य आणि पावित्र्य जगाला पटवून देईन — व त्याकरितां जरूर तें कष्ट करीन — अवश्य असेल ती कला हस्तगत करीन.

अर्थात् माझ्या लिहिण्याचें क्षेत्र टीकावाङ्मय हें होणें अप-
रिहार्यच होतें. सौंदर्यदृष्टि, रसिकता ही जन्मजातच असते; पण जें जन्मजात दृष्टीला सुंदर दिसतें त्याचें सौंदर्य दुसऱ्यास पटविण्यास मात्र बराच खटाटोप करावा लागतो. आणि या खटाटोपालाच टीकावाङ्मय म्हणतात !

याचा अर्थ असा नव्हे कीं सुंदर वाङ्मयविचार अथवा व्यक्ति

यांचें सौंदर्य जगाला पटणें हें माझ्या लिहिण्यावर अवलंबून आहे ! मला असा भ्रम मुळींच नाही. सौंदर्य हें स्वयंप्रभ असतें. आणि जो जगन्निर्माता सौंदर्य निर्माण करतो तो त्याच्या रक्षणाची आणि पूजनाची तरदूद करण्यास काय नांवर आहे ? — पण वाङ्मयां-तील वा जीवनांतील सौंदर्याच्या पुरस्कारार्थ आणि सेवेखातर उभें असणें हा मी माझा धर्म समजतो; — स्वभाव समजतो. सौंदर्याला त्याची गरज असो वा नसो !

जगद्गुरू स्वामी विवेकानन्द म्हणतात कीं, जगाला सुधार-ण्याचा मनुष्याचा खटाटोप म्हणजे भ्रम होय; जगाला सुधार-ण्याच्या प्रयत्नांत माणूस स्वतःची मात्र सुधारणा करतो ! वाङ्मय आणि जीवन यांतील मूल्यांचें रक्षण आणि स्तवन करणाऱ्या मज-सारख्या भ्रान्तिष्टाचेहि कदाचित् तसेंच असेल ! आपली पूजास्थानें दुसऱ्याला दाखविण्यांत ते अपेशी होतील; पण त्यामुळें तीं त्यांची त्यांना अधिक स्पष्ट कळतील !

आपल्या प्रिय वस्तू प्रिय जनांना प्रिय होतीलसें करणें; आणि अप्रिय — अर्थात् अरसिक आणि अश्रद्ध — जनांपासून त्यांचें रक्षण करणें याखेरीज माझ्या लेखनामार्गे हेतूच नाही असें मात्र नव्हे ! मी काहीं संत-महन्त नव्हे — मी एक साधासुधा, थोडा-फार अजाण मनुष्य आहे. (आणि मी स्वतःस ज्या सौंदर्यवादी संप्रदायाचा समजतो त्यांत तर अजाणपणा, बालवृत्ति ही एक जतन करण्याची चीज मानतात !) मग प्रसिद्धि, कीर्ति वगैरे गोष्टी मला प्रिय होणार नाहीत हें कसें शक्य आहे ?

मग आतांपर्यंतच्या गगनचुंबी ध्येयवादाचा आणि या प्राकृत प्रवृत्तीचा — पोरकटपणाचा !— मेळ कसा घालायचा ? मित्रहो ! तुम्हांला मी एक दृष्टान्त देतो. समजा, एखाद्या रजपूत अगर मराठा शिलेदाराकडे त्याच्या धन्याच्या लेकीला — राजकन्येला सुरक्षित स्थळी पोहोचविण्याचें काम आलें आहे. तिच्यासाठी तो प्राण देण्यास तयार होईल; व त्या कामगिरीकरतांच तो घोड्यावर स्वार झालेला असेल. त्याचें जीवितकार्य तें असतें तरी राजधानीतून घोडा फेकतांना दुतर्फी हवेल्यांतून लुक्लुकणाऱ्या नेत्रांची त्याला पर्वा नसेल असें कसें होईल ? त्याला त्याच्या कामगिरीचा अभिमान आहे. तशीच लोकांच्या कौतुकाचीहि भूक आहे.

या मूल्यरक्षकाच्या भूमिकेमुळें माझ्या लिहिण्यांत थोडा फाजील त्वेष येतो असें माझ्या कांहीं टीकाकारांचें म्हणणें आहे. माझ्या एका अत्यंत विवाध ठरलेल्या लिखाणासंबंधी पुण्याचें सुप्रसिद्ध इतिहासपंडित प्रो. पोतदार यांनीं मला विचारलें — “ काय हो क्षीरसागर, तुमचे विचार मलाहि मान्य आहेत; पण त्यांत इतक्या त्वेषाची गरज काय ? ”

मी माझ्या प्रिय मूल्यांना आणि विचारप्रणालीला, आकाशातील माझ्या सर्वसाक्षी मालकाची मुलगी समजतो — व स्वतःला मी तिचा खिदमतगार समजतो, हें मी त्या इतिहासपंडिताला कसें सांगू ? पण सांगण्याची वेळ आली म्हणून, मित्रहो ! आज तुम्हांला मी सांगतो !

माझ्या दुसऱ्या एका टीकाकाराने — अहमदाबाद येथील एका प्रोफेसराने — तर मला कापाकापी करीत सुटलेला शिलेदार असेच म्हटले होते. कापाकापी करणारा माझा रूपहीन हात त्या टीकाकाराला दिसला; पण जिच्या जिवासाठी मला ही बेमुर्त कापाकापी करावी लागते तिचे नख जर माझ्या टीकाकारांना दिसेल तर त्यांना माझा हातच काय पण माझी हत्याहि सुंदर दिसेल !

“ मी कां लिहितो ? ” याचा इतिहास हा असा आहे ! वाचनाच्या आणि चिंतनाच्या बगीच्यांतून मी मूल्यरक्षणाच्या रणांगणावर येऊन पोहोचलो; Lotus - eating अथवा “ कमल-भक्षण ” सोडून, मला कमलरक्षण करण्याची पाळी आली; व म्हणून पुस्तक खाली ठेवून लेखणी हाती घ्यावी लागली.

I slept and dreamt that life was beauty
I woke and found that life was duty.

ज्या अश्रद्ध आणि प्रक्षुब्ध युगाने मला या खडतर खटाटोपांत आणून सोडले, त्याचा मी दावेदारहि आहे आणि शुक्रगुजारहि आहे !

नमस्कार !

मी कां लिहितें ?

१८

सौ. कमलाबाई टिळक.

‘ १०५ डिग्री ताप अंगांत असून काकूंनीं चहा केला, पण तो धुरकटला म्हणून संतापानें पंतांनीं तो कपासकट रस्त्यावर भिरकाविला, हें काकू शेजारणीच्या सांगूं लागल्या तर तें श्रेष्ठ साहित्य ठरणार नाही; पण ’—

हा ‘ पण ’ च सौ. कमलाबाई टिळकांनीं पूर्ण केला आहे. सर्व-सामान्य काकूंच्या या आंतरिक तळमळीला, त्यांनीं शारदेच्या हृदयांत प्रवेश मिळवून दिला आहे. ‘ महाजनांनीं चोखाळलेल्या दिव्य पथावरील नम्र-पादचारी ’, असें जरी त्या स्वतःला म्हणवीत असल्या तरी आपल्या अनुभव-समृद्ध लेखनांनं, ‘ निस्पृह व नितांत ’ प्रीतीनं नटलेल्या स्त्रीहृदयाचीं गूढें उकलण्यांत, त्या आघाडीवर राहिलेल्या आहेत. त्या वेळीं महाराष्ट्राच्या कानांवर ‘ कळ्यांचे निश्वास ’ पडले नव्हते किंवा हिंदोळ्यावरील पुरोगामी झोक्यानें मराठी मनं आंदोलितहि झालीं नव्हतीं ! आज त्यांचा शब्द ‘ दूरचा नाद ’ वाटत असला तरी त्यांच्या लिखाणांत मराठी लेखिकांच्या लेखनशक्तीची उषःप्रभा सांठली आहे, हें कोणालाहि नाकारतां येणार नाही.

लेखनमूल्याच्या त्यांच्या या चर्चेला म्हणूनच एक महत्त्व आहे.

औरंगाबाद नभोवाणीने “ मी कां लिहितें ? ” तें मला विचारलें. या प्रश्नाचें उत्तर घायला कागदलेखणी सरसावून टेबलापशीं बसलें— पण लेखणीची कागदाशीं गांठ कितोवेळ पडेचना; खरंच, एकवेळ लिहणं सोपं पण आपण कां लिहितों हें सांगणें मात्र फारच अवघड !

लेखकालाच काय, कुठल्याहि कलाकाराला, “ तूं कला-निर्मिति कां करतोस ” हा प्रश्न विचारून पहा. पथ्थर, धातु यांच्या कठीण थराशीं झगडून नवनीतकोमल भासणारीं ललितांगें मूर्ति-कार कां घडवतो बरं ? क्षणाक्षणांना नवनवीन रूपें धारण करणारीं सृष्टीचीं अनंत बहुविध दिव्य स्वरूपें, टिचभर कुंचलीनें हातभर फडक्यावर रंगविण्याची जीवपाड मेहनत चित्रकार कशासाठीं घेत असेल ? चार भिंती व एक छप्पर एवढें साधन, शीतोष्ण निवारणाला पुरें असतांना, नाना रंगदंगाचीं शिल्पें शिल्पकार दगड-मार्तीतून उभविण्याची यातायात कां करतो बरं ? तसंच पाहूं गेलं तर क्षीरसागरांतील शीतमृदु शेषशय्येवरील सुखनिद्रा उपभोगण्याचें सोडून सर्वशक्ति परमेश्वरानेंहि सुखदुःखमय गुण-दोषयुक्त मानवी दुनिया निर्मिण्याचें तरी कष्ट कशासाठीं घेतलें असतील बरं ?

स्थलकालाच्या कोंडींत अडकून पडलेल्या दुवळ्या मनुष्य-बुद्धीला कशीं सोडवतां येणार हीं गूढे ? “ को ऽ हम् को ऽ हम् ” “ कोण मी ” “ कोण मी ” असा प्रश्न करीत जगांत प्रवेश करणाऱ्या मानवजीवाला एवढ्या एक प्रश्नाचें उत्तरसुद्धां जग सोडी-पर्यंत सांपडत नाहीं. मग पावलोंपावलों कूट प्रश्नानें भरलेल्या या बहुरूपी दुनियेंत बावरलेल्या जिवाला “ अज्ञानें मी दयाळा किती

जरी चुकलों तत्क्षमा त्वां करावी ” असे त्या विश्वकर्त्याला विनवण्याखेरीज दुसरें काय करता येणार ?

पण परमेश्वरानेंच मनुष्याच्या ठिकाणीं ठेवलेली कुतुहल-बुद्धि “ नेति नेति ” म्हणून त्याला स्वस्थ कुठें बसूं देते ? वृक्षाशीं धडका घेणाऱ्या अवखळ छागशिशुप्रमाणें आपल्या अल्पबुद्धीनें जगताच्या कोड्याशीं मनुष्य झटपटतच असतो.

कलाकार कलानिर्मिती कां करतो ? साहित्यिक साहित्य-निर्मिती कां करतो ? या प्रश्नाचीं हों उत्तरे नाना काळच्या व नाना देशच्या टीकाकारांनीं देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

मम्मटाचें “ काव्य यशसे अर्थकृते ” हें प्रसिद्ध वचन मला विचार करतां करतां सुचलें व त्याच्या अनुरोधानें, “ मी कां लिहितें ” याचें उत्तर सांपडतें कां हें मीं बघूं लागलें.

खरंच कां अर्थप्राप्तीसाठीं, नांव मिळवण्यासाठीं कवि, लेखक लिहितात ? राजाच्या दरबारांत, विद्वानांच्या मेळाव्यांत, प्रासंगिक काव्ये रचणारे कवि पैशासाठीं, मानासाठीं लिहीत असतील कदाचित् ! पण या विसाव्या शतकांत मराठी साहित्यिकांना जी अर्थप्राप्ति होते ती पाहिली म्हणजे केवळ पैशासाठीं लेखणी शिणवण्याची यातायात कोणी करीलसे वाटत नाही. कीर्तीविषयीं म्हणाल तर सध्यांच्या काळांत साहित्यिकांना यशोगुलालापेक्षां चिखलफेक भोगण्याचा संभव जास्त. उकरून काढलेले, टांगून ठेवलेले, ओढून टाकलेले सध्यांच्या मराठी साहित्यांतील वाद पाहिले म्हणजे

“ भीक नको पण कुत्रा आवर ” “ कीर्ति नको-अनुलेख पत्करला ”
असेंच लेखकाला म्हणण्याची वेळ यावयाची.

पैशासाठी नव्हे, कीर्तीसाठी, नव्हे मग लेखक कशासाठी
लिहितो वर ?

मी सहज खिडकीबाहेर नजर टाकली. बाहेरच आंब्याचें
झाड होतें. मोहोरानें तें डवरून गेलें होतें. वाऱ्याची झुळूक आली.
आंब्याचें पान नू पान लवलवलें. तांबूस पाठवीमार्गे दडलेल्या
कोकिलेच्या अंगोपांगांना टपोऱ्या मोहोराच्या गुदगुल्या झाल्या व
आनंदभरानें तिनें साद दिली.

कुहुऽऽऽ कुहुऽऽऽ कुहुऽ

तो गोड स्वर ऐकून माझेंहि हृदय थरारलें. मनांत विचार
आला, “ कां बरें ओरडते ही कोकिला ? ओरडण्यापासून तिला
काहीं लाभ आहे कां ? बरें प्रसिद्धिलोलुपतेनें ओरडते म्हणावें, तर
संकोची इतकी कीं शोधशोधूनहि नजरेस पडावयाची नाहीं ! ”

मम्मटाचे शब्द मला पुन्हां आठवलें.

“ सद्यःपरनिवृतये ”.

पटलें नि कोडें सुटलें.

कोकिला ज्या कारणानें कुऽहुऽ करीत सुटते, तेंच कारण
लेखकाला लिहायला लावतें. नवचैतन्यानें नटलेल्या वनश्रीशीं अव-
खळपणें खेळणाऱ्या मारुताच्या स्पर्शानें, मोहोराच्या मादक सुगंधानें
ती वेडावून जाते व तो आनंद तिच्या चिमुकल्या हृदयांत मावेनासा

झाल्यामुळें कुहुऽऽ कुहुऽऽ कुहु, करून ती जगभर विखरून टाकते.

त्याचप्रमाणें लेखकाहि आपली “परनिवृत्ति”, आपला पराको-
टीचा आनंद आपल्या लेखनद्वारे हजारां वाचकांना वाटतो. परमेश्वरानें
निर्माण केलेल्या या “चमत्कृतिनिधान” जगतांत क्षणोक्षणीं विचार-
वंत मानवाचें मन विस्मयानें व आनंदानें भरून जातें. प्रयत्नशाली
मानवाचें खनिज, उद्भिज व प्राणिज सृष्टीचा सखोल अभ्यास करून
तिला करतलमलवत् करून टाकलें आहे. पण मानवी मनाचें अगम्य
कोडे मात्र अद्यापि मानवाला सुटलें नाहीं. उदात्ततम व नीचतम
साऱ्या तऱ्हेचे नमुने मनुष्यसृष्टींत भरलेले आहेत. ते बघतां बघतां
नाना स्वभावांतल्या बारीक खुब्या न्याहळतां न्याहळतां एक
प्रकारचा चिदानंद होतो. त्या आनंदांत दुसऱ्यांना सहभागी
केल्याशिवाय राहवतच नाहीं व म्हणून लेखक लिहितो. याच
कारणानें मीं स्त्रीहृदयाच्या अद्भुत कोड्यावर कित्येक गोष्टी लिहिल्या
आहेत. स्वतः दुसऱ्यांवर सत्ता गाजविण्याची व दुसऱ्यांकडून
स्वतःवर सत्ता गाजवून घेण्याची दुहेरी हौस असलेले प्रणयिनीचें
हृदय, वात्सल्याच्या ओटीनें महुरलेलें मातृहृदय, भगिनी, पत्नि,
माता या तिन्ही अवतारांत सारख्याच निस्पृह व नितांत प्रीतीनें
नटलेलें स्त्रीहृदय — स्त्रीस्वभावाच्या या विविध गूढ छटा भोंवतालच्या
जगांत सुप्तासुप्त स्वरूपांत मी पाहतें व स्वांतरीं पटलेली ही खूण इतर
मार्मिक जाणत्यांना पटवून देण्यासाठीं ललित लेखनांत गोवतें. माझे
लिखाण वाचून एखादें हृदय जरी सहसंवेदनेनें क्षणभर थरारलें
तरी मला माझ्या लिहिण्याचें सार्थक झालेंसे वाटेल.

जी गोष्ट आनंदाचो तीच दुःखाची. विभागल्यामुळें द्विगुणीत होतो म्हणून आनंद दुसऱ्याला सांगावासा वाटतो तर विभागल्यामुळें अर्धें व म्हणून सुसह्य होतें, म्हणून दुःखांत दुसऱ्यांना सहभागी करावेंसैं वाटतें. कोठल्याहि दृश्यानें, प्रसंगानें, अनुभवानें हृदयांत खळबळ उडाली, मनाची तळमळ झाली कीं, तिला शब्दसृष्टींत वाट फोडून दिल्याशिवाय लेखकाला वा कुठल्याहि कलावंताला राहवतच नाहीं.

“ मा निषाद प्रतीष्टां त्वमगमः शाश्वतीः समाः । ”

ही आद्यकाव्यांतली प्रथमपंक्ति वरील सिद्धांताचें उत्तम उदाहरण होय. आद्यकवि महात्मा वाल्मीकि याच्या थोर हृदयांतली तळमळीचें रामायण झालें. माझ्यासारख्या सामान्य व्यक्तीच्या तळमळीची अंकलिपि होईल कदाचित् पण प्रकार तोच, यांत कांहीं शंका नाहीं.

आंतरिक तळमळ हा श्रेष्ठ वाङ्मयाचा आत्मा आहे. अर्थात् ही तळमळ नेहमींच वैयक्तिक स्वरूपाची नसते व नसावीहि. “ १०५ डिग्री ताप अंगांत असून काकूंनीं चहा केला पण तो धुरकटला म्हणून संतापानें पंतांनीं तो कपासकट रस्त्यावर भिरकावला—” हें काकू शेजारणीला सांगूं लागल्या तर तें श्रेष्ठ साहित्य ठरणार नाहीं. पण एखाद्या शब्दसृष्टीच्या ईश्वरानें आपल्या वाग्विलासाच्या किमयेन काकूंच्या जागो अखिल खोजातीचा साक्षात्कार घडविला कीं, अक्षरवाङ्मय जन्माला येईल व तें मग्मत म्हणतो त्याप्रमाणें “ शिवेतर क्षति ” अमंगलाचा नाश करील.

श्रीसद्गुरु रामदास म्हणतात,—

“ नसता कवीचा व्यापार । तरी कैचा असता जगोद्धार । ”

अगदीं खरे आहे हे. जग मोठे विचित्र आहे. विरबल म्हणतो त्याप्रमाणे अधळ्यांनी भरलेले आहे; जगाची रीत, “ चोराच्या उलट्या ”— कायशा म्हणतात ना त्याप्रमाणे आहे; साप म्हणून सोज्वळपणे भुई धोपटण्याची आहे. अधळ्या समाजाकडून निष्पापावर होत असलेला अन्याय पाहून लेखकांचे हृदय कळवळते व आपल्या गुणकारी पण गार अशा ललितलेखनाचे अंजन समाजाच्या डोळ्यांत घालून ता वस्तुस्थिति त्याच्यापुढे लखव उभी करता.

माझ्या अल्पशक्तीप्रमाणे समाजातील अन्यायावर प्रखर प्रकाश टाकण्याचा मी प्रयत्न केला आहे. बाईचे पाऊल वांकडे पडलेले समाजाला दिसते; पण पाटच्या पोरांना अन्नाला लावण्यासाठी, सरळ मार्गावर पोचवण्यासाठी, आर्थिक विषमतेने भरलेल्या या जगात एखाद्या बाईला नाखुषीने वांकडा मार्ग स्वीकारावा लागला असेल, हे जगाच्या ध्यानात येत नाही. मला “ सगुणा ” गोष्ट लिहावीशी वाटली, ती याच सत्यावर प्रकाश पाडण्याकरिता नवऱ्याला सोडून एकट्या राहणाऱ्या बाईकडे समाज डोळे वटारून बघतो. पण नवरा रेससारख्या दुर्व्यसनाच्या आहारीं जाऊन संसार धुळीस मिळवू लागला; पोटाच्या पोरासाठी पोटाशी बाळगून ठेवलेल्या स्त्रीधनाचा अपहार करून लागला तर खऱ्या “ पतिव्रता ” स्त्रीला कठोरपणे त्याला मार्गातून दूर करावे लागते, हे मला दिसले

तसें तें दुसऱ्यांना दिसावें व पटावें म्हणून मला “ पतिव्रता ” गोष्ट लिहाविशी वाटली. लहान मुलांवरसुद्धां अज्ञानानें किती वेळां अन्याय होतो ! पुस्तकें फाडल्याबद्दल अनेक लहानग्या मीरा, तिरसट वागणुकीबद्दल अनेक विमणे सुरेश, वडिलांचा अवमान करण्याबद्दल कित्येक छोटे मधु, अपमान व दंड भोगीत आहेत ! माझ्या “ मीराची चित्रे ”, “ सुरेशची मोतीराणी ”, “ अन्याय ” या गोष्टी वाचून एखादी आई जरी मुलांच्या वर्तनाकडे समजसपणें पाहूं लागली व एखादा बालजीव जरी सुखावला तरी माझ्या लिहिण्याची सप्रयोजकता मला पटून माझ्या मनाचें समाधान होईल.

एकंदरीनें काय, साहित्यनिर्मितीचा उगम “ सद्यः परनिवृत्ति,” पराकोटीचा आनंद किंवा “ शिवेतरक्षती ” ची आंतरिक तळमळ यांत आहे. सुप्रवृत्त व स्नेहशील लेखक आनंदी जीवांना आनंदविण्यासाठीं, संकटग्रस्तांना धीर देण्यासाठीं, चुकलेल्यांना मार्ग दाखविण्यासाठीं व दुःखितांना शांतविण्यासाठीं लिहितो; म्हणूनच सद्गुरु राम-दासांनी “ कवि दे आधार सकळ सृष्टीशी ” असा लेखकाचा गौरव करून त्यांना ग्रंथारंभी नमन केलें आहे.

महाजनांनीं चोखाळलेल्या या दिव्यपथावरील मी एक नम्र पादचारी आहे.

मी कां लिहितें ?

१५

सौ. संजीवनी मराठे.

“ कशास न कळे हा जिव आतुर
कसली त्यातें कोगे हुरहुर ? ”

असा प्रश्न सौ. संजीवनी मराठे आपल्या काव्यांत विचारतात. संध्या-
फुलांच्या रम्यारक्त पाकळ्यांवर हल्लवारपणें पाय ठेवीत रमणाऱ्या संध्याराणीची
धुंदं नाजुक मनोवृत्ति संजीवनींना लाभली आहे. “ नयनांत नीज सांठवून, ”
स्वप्ने शोधीत फिरणाऱ्या तरुण जिवांची अकृत्रिम हुरहुर त्यांच्या काव्यांत
थरथरतांना दिसते. म्हणून स्वप्नांच्या मधुमासांत गाणाऱ्या या कोकिलेच्या
निरागस प्रेमगीतांना एक न्यारी खुमारी आली आहे. आसक्ति व अनघता
यांचा सुंदर संगम त्यांच्या गीतांत झाला आहे.

एके ठिकाणी त्या म्हणतात, “ माझ्या मनाला पुष्कळदां वाटतें
कीं, जाऊं दे तें काव्यलेखन ! पण म्हणून मी काव्यलेखन बंद मात्र कधींच
केलं नाही ”.

कां ? —

आचीच उकल त्यांनीं या लेखांत केली आहे.

मी कविता कां व कशा लिहितें हें माझ्या अनेक स्नेही-मंडळींना गूढ आहे. एकदां माझ्या एका मैत्रिणीने लिहिलें होतें कीं, संसाराच्या एवढ्या व्यापसंतापांत काव्यलेखनाची उठाठेव मी कां करीत बसतें, याचें तिला नवल वाटतें. मी तिला उत्तर लिहिलें कीं, “ बाई ग, काव्याची ही उठाठेव मी काय किंवा इतर कवि काय, आपल्या मनाच्या समाधानाकरितां आम्हां करीत असतो. काव्य-लेखनाचा माझ्या डोक्याला त्रास होतो खरा, पण एखादें सुंदर काव्य पुरें लिहून प्रसिद्धीला पाठविलें कीं, माझ्या साऱ्या कष्टांच्या दाम-दुष्पटीएवढा आनंद मला मिळून जातो ” .

“ मनाचें समाधान ” एवढ्या दोन शब्दांच्या किल्लोनें हें कुलूप उघडूं शकणार नाही. तुम्ही म्हणाल, “ हें काय हो, हें मनाचें समाधान कोणकोणत्या रितींनीं मिळवितां तुम्ही ? ”

प्रश्न बरोबर आहे. कलाविश्वासासामुळें जें समाधान कलावंताला लाभत त्याचीं अनेक कारणें आहेत. पहिलें कारण म्हणजे कला-विश्वासासामुळें मनुष्याला आत्मप्रगटीकरणाचो संधि मिळते. जगांत मुक्या प्राण्यांपासून मनुष्यापर्यंत सर्व जीव आत्मप्रगटीकरणाकरितां धडपडत असतात. कुत्र्याला आनंद झाला कीं तें शेपूट हलवतें, उड्या मारतें, मांजर आनंद झालेला दाखविण्यासाठीं ‘ गुर्रगुर्र ’ असा आवाज करीत तुमच्या अंगाला अंग घासूं पहातें, लहान मूल आनंद होताच टाळ्या वाजवूं लागतें ! मोठीं मनुष्ये आपलें दुःख किंवा आनंद शब्दांनीं व हावभावानीं तत्काळ प्रगट करूं पहातात.

माझेंच पहाना, मीं एकदां सुंदर चित्रपट पाहिला कीं, मीं तात्काळ भेटेल त्या व्यक्तीला माझें मत प्रगट करून तो चित्रपट पाहून येण्याची गळ घालतें. आनंद दर्शवण्याच्या भरांत नाचत-देखील सुटतें. असो !

ही जी आत्मप्रगटीकरणाची तळमळ मनाला लागते ही कां लागत असावी बरें ? मला वाटतें कीं, मन असलेल्या प्रत्येक प्राण्याला सहानुभूतीची आवश्यकता असते. आपल्याला दुःख झालें तें दुसऱ्याला समजावें व त्यानें तें हलकें करण्याचा यत्न करावा या घटनेत आपल्याला सुख वाटतें. माझें मन खिन्न झालें कीं, मी —

कशास न कळे हा जिव आतुर

कसली त्यातें लागे तळमळ ?

असें लिहून ठेवतें. एखादा वाचक तें वाचतांच 'काय बरें कारण असेल ही कवयित्री उदास होण्याचें ?' असें म्हणेल. झालें, त्याची सहानुभूति मला मिळाली. माझा लेखनहेतु सफल झाला. दुसऱ्या कोणो अशी सहानुभूति दाखवली, आपल्या अंतर्जावनांत सहानुभूतीनें प्रवेश केला कीं, आपल्याला एक प्रकारचा आत्मविश्वास वाटूं लागतो. माझें एखादें प्रणयगीत चार रसिक वाचकांस आवडल्याचें समजतांच मला आनंद होतो. मी एकतरी सुंदर भावगीत लिहूं शकतें, असा मला विश्वास वाटूं लागतो. असल्या आत्मविश्वासा-खेरीज कोणतेंहि कार्य नीट पार पडूं शकत नाहीं. आत्मविश्वास असलेला कलावंत आपले विचार निर्भयपणें रसिकांपुढें मांडतो व

त्यांतील तडफेमुळे त्यांची कलाकृति अधिक तेजस्वी व परिणाम-कारक ठरत असते. “ आम्ही कोण म्हणून काय पुमतां ! आम्ही असूं लाडके देवाचे - ” या ओळी केशवसुतांच्या आत्मविश्वासानेच त्यांना लिहावयास लाविल्या

काव्यनिर्मितीच्या पोटी अनेक वेळीं एक प्रकारच्या विशिष्ट आनंदाची आशा कलावंताने धरलेली असते. या आनंदाला आपण पुनःप्रत्ययाचा आनंद म्हणूं या.

मी कोणवर तरी प्रेम केलेलें असतें व त्या प्रेमाचें वर्णन मी जेव्हां जेव्हां काव्यांत करूं पहातें तेव्हां तेव्हां माझ्या प्रेमाच्या गत-स्मृति उचंबळून येऊन फिरून एकवार माझे मन आनंदीत करून जातात. एखाद्या बालकाकरितां निद्रागीत लिहूं लागलें कीं, माझेच लहान बाळ पाळण्यांत खेळत आहे, असें दृश्य माझ्या डोळ्यांपुढें नाचूं लागतें. त्या वेळीं जो आनंद मला अनुभविण्यास मिळतो त्यालाच मी पुनःप्रत्ययाचा आनंद म्हणतें. मनुष्याजवळ कल्पना-शक्ति व भावसुलभता जितकी जास्त तितक्या जास्त प्रमाणांत हा पुनःप्रत्ययाचा आनंद त्यास लाभूं शकतो.

माझ्या मनालादेखील पुष्कळदां वाटतें कीं, जाऊं दे तें काव्यलेखन ! पण म्हणून मी काव्यलेखन बंद मात्र कधींच केले नाहीं. मला असें वाटतें कीं, निसर्गाने प्रत्येकाला कसली ना कसली तरी शक्ति दिलेली असते आणि तिचा उपयोग त्यानें प्राणि-

मात्राच्या सेवेसाठी करावा असे त्यास वाटत असतें. चित्रकारानें चित्रे काढावी, गायकानें गायन करावें, लेखकानें लेखन लिहावें, बुद्धि-वंतानें समाजव्यवस्था निर्माण करावी, हे सर्व त्यांनीं आपल्या संगतीतील जगाचें हित करण्याकरितां करावें. सुंदर चित्रे पाहून मनाला आल्हाद वाटतो, मनोरंजक कादंबरी वाचून जीवनाचीं कोडीं उलगडूं शकतात, श्रुतिमधूर गायन ऐकतांच शरीर व मनाच्या व्याधि क्षणमात्र नाहीशा वाटतात, हा कांहीं कलेपासून कमी फायदा होत नाही ! कथालेखकानें एखाद्या करुण कथेनें एखाद्या विषयाकडे जगाचें लक्ष वेधावें व ती कथा अधिक परिणामकारक व्हावी म्हणून एखाद्या चित्रकारानें तिच्यावर रेखा-चित्र काढून द्यावें; कवींनीं स्फूर्तिदायक रणगीते लिहावी व तीं गात गात सैनिकांनीं मैलचे मैल अंतर झपाझप कापावें, — या कल्पना किती उदात्त वाटतात ! त्यामुळे जगांत सर्वत्र सहकार्य नांदूं शकतें. प्रत्येक गोष्टीचा जास्तीत जास्त विकास होऊं शकतो !

प्रत्येक कलावंतानें जगांतील या सहकार्यास हातभार लावला पाहिजे. आपल्या कलाकृतीनें एखाद्यास स्फूर्ति मिळावी, एखाद्याचें मन आल्हादित व्हावें, जगांत एखाद्या तरी सुंदर गोष्टीची भर पडून जग अधिक सुंदर व्हावें, असें प्रत्येकाला वाटावें. मला असेंच वाटतें आणि त्या वाटण्यामुळेच माझे काव्यलेखन सतत चालूं रहाणें शक्य होतें. कलानिर्मिति ही मनाच्या समाधानासाठीं होते हें मी आतापर्यंत आपणाला अनेक उदाहरणें देऊन समजावून दिलें आहे. हें मनाचें समाधान जसें आत्मप्रगटीकरण झाल्यानें,

स्वानुभवाचा पुनःप्रत्यय मिळाल्याने किंवा रसिकांकडून सहानुभूति लाभल्याने मिळते. तसेंच तें आणखीं एक महत्वाच्या कारणानेहि लाभत असतें. मनुष्य जन्मल्यापासून काहीं सहजप्रवृत्ति त्याच्यांत वास करीत असतात. त्यांमध्ये घटनाप्रवृत्ति फार महत्वाची असते. काहींतरी घडवायचें, पाडायचें, पुन्हां घडवायचें, असें मनुष्य सारखें करीत असतो, आणि हें करीत असतांना त्याला मनस्वी आनंद होत असतो. या आनंदाला आपण निर्मितीचा आनंद असें म्हणूं. अगदीं बालवयापासून मनुष्य ही प्रवृत्ति प्रामुख्याने व्यक्त करीत असतो. ठोकळ्यावर ठोकळा रचून त्याचा मनोरा करावयाचा व तें पाहून आनंदानें टाळ्या पिटावयाच्या हें दृष्य प्रत्येक घरांतील मुलांकडून आपण पाहूं शकतो. वाळूचे किल्ले बांधणें, खडूनें कल्पनेंतील इत्ती, घोडे रेखाटणें, मातीचीं चूलघोळकीं घडविणें, ह्या सर्व गोष्टी मुलें ह्या निर्मितीचा आनंद लुटण्याकरितांच करीत असतात. मनुष्याला क्रियाप्रवण बनविण्याकरितां या प्रवृत्तीचा फार चांगला उपयोग होतो. चित्रकार कुंचल्यानें आपली कल्पनासृष्टि प्रत्यक्षांत आणीत असतो, गायक स्वरांचीं विश्वे निर्मू पाहातो, कवि व लेखक शब्दसृष्टीचे ईश्वर वनूं शकतात. आपलीं स्वप्नें सत्यांत आणूं पाहाण्याच्या या खटाटोपालाच कलानिर्मिति म्हणतां येईल व या निर्मितीपासून होणारा आनंद 'ब्रम्हानंद सहोदर' मानतां येईल. कोणतीहि उत्कृष्ट कलाकृति पार पाडल्यावर मनाला लाभणाऱ्या या असीम आनंदासाठीं कलावंतांचें मन सारखें आसावलेलें असतें. विश्वाच्या असंख्य घडामोडींवर विचार करून

त्यांतील गुणदोष आपल्या मताप्रमाणे निवडून काढून आपली प्रतिसृष्टि घडावयाची हें प्रतिभावंताचें आवडतें कार्य असतें व तें तो आपल्या मनाच्या समाधानाकरितां आमरण करीत राहतो. मी अशी मोठी कळावंत नाहीं खासच. पण माझें मन मात्र खचित कळावंताचें आहे. वर वर्णिलेल्या सर्व प्रकारच्या समाधानाचा त्याला अतोनात हव्यास आहे आणि तो पुरा करण्याच्या वेड्या आशेनेंच आजवर मी माझी साधीसुधी साहित्यसेवा करीत आले आहे.

मी कां लिहितों ?

२०

श्री. कुसुमाग्रज

(श्री. वि. वा. शिरवाडकर)

चाळिशीच्या अलीकडील पहिल्या पांच मराठी ललितलेखकांत कवि कुसुमाग्रजांची गणना होते. त्यांच्या प्रतिभेचा आविष्कार यौवनासारखा दुर्दम्य व मादक आहे.

मानवतेवरील अन्यायाविरुद्ध आपल्या प्रतिभेचे शस्त्र करून लढणारा ध्येयवादी कवि व साहित्यिक असे श्री. वि. स. खांडेकरांनी कुसुमाग्रजांचे वर्णन केले आहे, तर श्री. प्रभाकर पाध्ये यांनी नवकवीतेचा अग्रदूत असे त्यांना संबोधिले आहे.

“ जी गोष्ट तुम्हांला अन्याय्य व दुष्ट वाटेल तिच्या संहारासाठी ‘अवध्या जीवनाचे शस्त्र करा’, असे उद्गार त्यांनी ‘वैष्णव’ कादंबरीतील मालोजी महाराज या पात्राच्या तोंडीं घातले आहेत; आणि सामर्थ्याचे व सौंदर्याचे हेच आवाहन व आकर्षण त्यांच्या ‘विशाखा’, ‘समिधा’ व ‘दुसरा पेशवा’ या पुस्तकांतून प्रत्ययास येते.

प्राचीन व अर्वाचीन अशा बहुतेक कवि-लेखकांनी प्रतिभा ही गूढ दैविशक्ति आहे, असे कल्पिले आहे; तर कांदीं आधुनिकांनी तिला वेडाचा ‘झटका’ असेच नाव दिले आहे. परंतु कवि कुसुमाग्रज साहित्याच्या या सृजनशील प्रतिभेचे, व तिचे एक वाहन जी काव्यकला तिचे, ‘सामान्य साधनाचा असामान्य उपयोग’ असे वर्णन करतात. कां ?

काहीं प्रश्न विचारायला सोपे परंतु उत्तर द्यायला फार कठीण असे असतात. 'तूं कां लिहितोस ?' हा लेखकाला विचाराण्यांत येणारा प्रश्नहि त्याला विचारांत आणि संकटांत टाकणारा आहे.

कोणत्याहि घटनेला दोन प्रकारचीं कारणें असतात. काहीं नैमित्तिक असतात, काहीं मूलगामी असतात. विजेचा दिवा लागला जाणं या गोष्टीचं नैमित्तिक अथवा नजीकचं कारण, भिंतीवरील कळ खालीं दाबणं हें होय. परंतु त्याचं मूलगामी कारण याहून वेगळें आहे. यासाठीं विद्युतशास्त्रांत आपणाला प्रवेश करावा लागेल. नजीकचीं कारणं चटकन समजून येण्यासारखीं असतात.

'मी कां लिहितो ?' याचें उत्तर या दृष्टीनें देणें फारच सुलभ आहे. कोठल्यातरी संपादकाचं पत्र येतं म्हणून मी लिहितो; निदान अर्धवट लिहिलेलं असेल तें पुरं करतो; मला पैशाची आवश्यकता असते म्हणूनहि मी लिहितो; मला कीर्ति लाभाची म्हणूनहि कदाचित् मी लिहीत असेन. हीं सारीं कारणं सर्वांच्या बाबतींत कमी अधिक प्रमाणांत खरीं असतात, आणि तरीहि हीं काहीं खरीं कारणं नव्हेत. जेव्हां कोठल्याहि संपादकाचं मला पत्र येत नव्हतं, किंवा मी पाठविलेला मजकूर परत पाठविण्यापुरतांच त्याचा माझा संबंध येत होता, तेव्हांहि मी लिहीत होतो. पैसा अथवा कीर्ति यापैकीं कांहींहि मिळण्याची अपेक्षा अथवा शक्यता निर्माण होण्यापूर्वीच अनेक थोर साहित्यिकांनीं जगाच्या वाळ्यांत महत्वाची भर घातलेली आहे. तेव्हां 'मी कां लिहितो ?' या प्रश्नाचें उत्तर

देण्यासाठी हों नजीकची कारणं ओलांडून जरा पलीकडे जावं लागेल. निदान जऱ्याचा प्रयत्न करावा लागेल.

‘ नाना चातुर्याच्या मूर्ति । कीं हे साक्षात् बृहस्पति । ’ असे रामदास स्वामींनी कवींचे म्हणजेच साहित्यकारांचे वर्णन केले आहे. सनातन काळापासून या चातुर्याच्या मूर्ति अनेक गहन प्रश्नांची उत्तरे देण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. अनेक जीवनविषयक समस्यांची पूर्तता करून पहात आहेत. परंतु ‘ मी कां लिहितों ? ’ हा प्रश्न या क्षेत्रातील नामांकित बृहस्पतींनाहि काहीसा निरुत्तर करणारा आहे. निदान त्याचे स्वतःला आणि इतरांना पटेल असे प्रामाणिक आणि निश्चित उत्तर देणे सर्वच साहित्यिकांना आजवर कठीण गेले आहे. याचे एक कारण स्पष्ट आहे. इतरांच्या मनो-वृत्तींचे विश्लेषण करणारा साहित्यिक स्वतःचे मनोविश्लेषण करण्यास समर्थ असतोच असे नाही. किंबहुना काही पूर्वग्रहांचे अथवा दुराग्रहांचे पटल त्याच्या मनावर असल्याने असे करण्यास तो असमर्थच असणे अधिक संभवनीय. हा कठीण प्रसंग टाळण्यासाठीच मला वाटते, स्फूर्तीची अथवा ईश्वरी प्रसादाची एक अमोघ कला असे पूर्वकाळच्या कवींनी शोधून काढली. झाडाला फळे येतात, झऱ्याला पाणी येते, आकाशांत ग्रहनक्षत्रे उगवतात, त्याचप्रमाणे कवीला कविता येतात, असा समज या काळात पसरून देण्यांत आला. स्फूर्ति अथवा ईश्वरी प्रसाद म्हटल्यावर कारणमिमांसेची जबाबदारी शिल्लकच राहात नाही. गुलाबाला विशिष्ट रंगाची, आकाराची आणि सुगंधाचीच फुले कां येतात आणि तशीं तीं

दुसऱ्या ऐखाद्या रुक्ष रूपट्याला कां येत नाहींत याचें कारण कोण सांगूं शकणार? ही केवळ ईश्वरी योजना आहे. ईश्वरी प्रसादाच्या या समजुतीने दुहेरी फायदा झाला. आपण कां लिहितो हें सांगण्याची अथवा त्यासंबंधी कांहीं विधिनिषेध बाळगण्याची कवींना आवश्यकता उरली नाहीं. त्याप्रमाणें मानवी सृष्टींत देवाचे अधिक लाडके म्हणून श्रेष्ठ, निदान विशिष्ट, स्थान त्यांना संपादन करतां आलें. पूर्वीच्याच कवींनीं नव्हे तर कांहीं आधुनिक कवींनींहि अशाच प्रकारचा आशय व्यक्त केल्याचें आपल्याला आढळून येतें.

या ईश्वरी प्रसादाच्या अथवा स्फूर्तीच्या कल्पनेंत कांहीं सत्यांग आहे काय? कीं कवि इतर कल्पना करतात त्याप्रमाणे हाहि त्यांचा एक कल्पनाविलास आहे? खरोखर कवि हे देवाचे लाडके असतात कां? काळोख्या रात्रीं बीज लखलखावी आणि सारे असमंत क्षणभर प्रकाशांत न्हाऊन निघावें, त्याप्रमाणें एरव्हीं सामान्य आणि क्षुद्र असलेल्या माणसांत स्फूर्तीचा संचार होतो आणि त्यांच्या हातावर अथवा हृदयावर काव्याचें अलौकिक दान पडतें, हें खरं आहे कां? मोठ्या कवींच्या पंक्तींत बसण्याची माझी महत्वाकांक्षा नाहीं. पण 'मी' कां लिहितो?' या शीर्षकांत 'मी' या एकाक्षरी शब्दाला कांहींसे महत्त्व असल्याने, माझा अनुभव म्हणून मी सांगतो कीं, या स्फूर्तीच्या कल्पनेंत फारसें तथ्य नाहीं तर सभोवारच्या जीवनांतूनच त्यांच्या अंतःकरणांत ती प्रवेश करते. कवीच्या संस्कारशील मनावर सभोवारच्या संसाराचे जे ठसे उमटतात, तेच तो विशिष्ट पद्धतीने प्रगट करतो. मी संसार म्हणतो तेव्हां मानवी व्यवहारच मला

अभिप्रेत आहे असें नाहीं. भोंवतालच्या मानवीच नव्हे तर मानवेतर सृष्टींतहि ज्या घडामोडी होतात, जे देखावे दिसतात, त्यांतील संवादी घटनांविषयी अनुकूल आणि विसंवादी घटनांविषयी प्रतिकूल विचार अथवा भावना कवि आपल्या काव्यांत नमूद करून देवतो. सारंगीच्या मुख्य तारा छेडल्या म्हणजे तिच्या इतर दुसऱ्या तारांना कंप येऊन त्या नादमय होतात. संसार आणि कवि यांच्यांतील संबंध अशाच प्रकारचा आहे.

काव्याची उभारणी जीवनावर असली तरी कवि कां लिहितो या प्रश्नाचें उत्तर तेवढेंच लक्षांत घेतल्यानें मिळूं शकत नाहीं. कवीच्याच जीवनाचा समुद्र उसळत असतो असें नाहीं. सर्वच लोक जीवन जगत असतात, त्यांच्या भल्याबुऱ्या प्रतिक्रिया त्यांच्या मनावर होत असतात. मग केवीना त्या व्यक्त कराव्याशा कां वाटतात ? याचें उत्तर असें कीं, हें या बाबतींत खरोखरच अपवाद नसतात. जें आपल्याला वाटतें तें व्यक्त करणें, कोणाला तरी सांगणें, ही माणसाची एक स्वभावसिद्ध प्रवृत्ति आहे. या प्रवृत्तीचा व्यवहार कोणत्याना कोणत्या स्वरूपांत सर्वत्र आणि सर्वकाळ चालूं असतो. कवि हा आपल्याला सांगावयाचें तें विशिष्ट रीतीनें सांगत असतो, आपल्याला वाटतें तें विशिष्ट रीतीनें व्यक्त करीत असतो, हेंच त्याचें वैशिष्ट्य होय. प्रखर भावना अथवा संस्कारक्षमत्व या गोष्टी कवीपुरत्याच मर्यादित नाहींत, त्या इतरांजवळहि तितक्याच किंवाहुना अधिक प्रमाणांतहि आढळून येऊं शकतील, पण कवि हा आपल्या भावनांचें, आपल्या निष्ठांचे, आपल्या व्यक्तित्वाचें एक लहानसें पांतु अमेघ असें घरकुल करून त्यामध्ये राहात असतो,

जगत असतो. या तटबंदीमुळे जे एरव्हीच्या व्यवहारांत असत्य अथवा क्षुल्लक वाटते ते त्याच्या हिशेबी सत्य अथवा महत्वाचे ठरते. या त्याच्या प्रवृत्तीमुळे त्याला एक प्रकारचा ' आपलेपणाहि ' येतो. प्रत्यक्ष व्यवहारांत आपले समानधर्मी त्याला सांपडत नाहीत. आणि सांपडले तरी त्याला वाटते ते सांगण्याचे सामर्थ्य व्यावहारिक भाषेत असत नाही. "They talk to themselves loud and the world overhears them" हे ' कॅडिडा 'तील कवीने कवीचे केलेले वर्णन या दृष्टीने खरेच आहे. व्यावहारिक रीति आत्म-विष्कारासाठी असमर्थ ठरल्यानेच कवीला विशिष्ट रीतीचा आश्रय घ्यावा लागतो.

सभोवारच्या जीवनांतून काव्य आपले जीवन शोधित असता किंबहुना ते सर्वस्वी त्यावरच अवलंबून असता, ईश्वरी प्रसादाची अथवा स्फूर्तीची कल्पना अवास्तव ठरल्याशिवाय कशी राहील ? प्रतिभा अथवा कल्पनाशक्ति ही जन्मसिद्ध असू शकेल पण केवळ स्वतःच्या बळावरच ती काव्यरूपाने प्रगट होऊ शकणार नाही. कोणत्याहि जड पदार्थाप्रमाणे तिला कसला तरी आधार, कसला तरी आश्रय जरूर असतो.

' क्रांतीचा जयजयकार ' ही कविता वृत्तपत्रांतील बातम्या वाचून मला लिहाविशी वाटली. तीत व्यक्त झालेल्या भावना पूर्वी अंतःकरणांत जरूर होत्या. पण त्या भावनेला तुरुंगांत घडलेल्या त्या विशिष्ट घटनेचा आधार मिळाला आणि नंतर ती पद्यरूपाने

प्रगट होऊं शकली. शिवाय माणसाची भावना तरी स्वयंभू कोठे असते ? त्याच्या मनावर जे प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष संस्कार सारखे होत असतात त्या संस्कारांचाच परिणाम त्याच्या विशिष्ट भावनांत, विशिष्ट मनोवृत्तीमध्ये होत असतो. या भावना, ही मनोवृत्ति त्याला प्रगट करावीशी वाटते, सौंदर्यपूर्ण रीतीने प्रगट करावीशी वाटते आणि म्हणून तो काव्य लिहितो. म्हणून ' मी कां लिहितों ' या फार गहन प्रश्नाचे फार साधे उत्तर ' मला लिहावेसे वाटते म्हणून मी लिहितों ' हे आहे. लिहावेसे वाटणे याच गोष्टीला स्फूर्ति अथवा ईश्वरी प्रसाद असे नांव द्यायचे असले तर गोष्ट वेगळी, तसे ते देऊन कवि आणि काव्य यांच्याभोवतीं अलौकिकत्वाची प्रभावळ उभी करण्याची आवश्यकता आहे, असे मात्र मला वाटत नाही.

दुसरा एक प्रश्न या ठिकाणी उपस्थित होऊं शकतो. वृक्ष आपल्या मुळ्याच्या द्वारा भोवतालच्या जमिनीतून जीवनसत्व ओढून घेतो. त्याप्रमाणे कवि आपल्या वेढणाऱ्या संसारातून, सृष्टीतून काव्य-जीवन ओढून घेतो, संपादन करतो, हे खरे; परंतु जे संपादन केले त्याचा काव्यांत सुंदर, रसपूर्ण आविष्कार करण्याचे जे कौशल्य कवीजवळ असते ते तरी दैवी नाही काय ? साध्या विषयांतील मोठा अंश यें तो अधुर, परिणामकारक गीतांत व्यक्त करतो. या त्याच्या सामर्थ्यालाच स्फूर्ति म्हणता येणार नाही काय ? मला वाटते येथे सुद्धा मोठ्या आणि गूढ शब्दांचा उपयोग करण्याचे कारण नाही. काव्य हा भाषेचा एक उपयोग आहे, आणि भाषा

ही मानवाने आणि मानवी व्यवहारासाठीच निर्माण केलेली आहे. कवीला एखादी सुंदर कल्पना सुचून भागत नाही, ती कल्पना सुंदर रीतीने शब्दांत प्रगट करण्याचे सामर्थ्य त्याच्याजवळ असेल तरच तो चांगला कवि होऊ शकतो.

“ आम्हां घरी धन, शब्दांचीच रत्ने, शब्दांचीच वस्त्रे यत्न करूं
शब्दांचे आमुच्या जीवाचे जीवन, शब्दे वाटूं धना जनलोकां ”

ज्याने शब्दांकडे फारसे लक्ष दिले नाही, असे आपण समजतो त्या तुकारामाने हे उद्गार काढले आहेत. कवि काय किंवा इतर साहित्य लिहिणारे काय, हे सारेच शब्दाच्या साधनाचा विशिष्ट रीतीने उपयोग करणारे असतात. सामान्य भाषेचा असामान्य उपयोग ते करीत असतात. या असामान्यपणाचा उगम न कळण्यासारखा किंवा गूढ असा समजायचे कारण नाही. पूर्वी म्हटल्याप्रमाणे त्याचे आंतरिक जीवन विशिष्ट असते आणि म्हणून या असामान्य रीतीचा तो जाणूनबुजून आश्रय घेतो.

REFBK-0007142

